

O. KARIMOVA, N. ISMATOVA, SH. SARIQOV, O. AMANOVA

ÓZBEKSTAN MÁMLEKETI HÁM HUQÍQÍ TIYKARLARÍ

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliğı
ulıwma bilim beriw mektepleriniń 8-klası ushın sabaqlıq
retinde usınıs etilgen

"Huqıq hám Jámiyet" baspası
Tashkent — 2019

UOK 372.83 (075)
KBB 67.0 (50)
Ó-21

Avtorlar jámaáti:

O. Karimova
N. Ismatova
Sh. Sariqov
O. Amanova

E. Sariqovtín stillik redaktorlawında.

Arnawlı redaktor:

X. Odilqoriyev — *yuridika ilimleriniñ doktori, professor.*

Pikir bildiriwshiler:

A. A. Dadasheva — *Yuridika ilimleriniñ kandidati, docent;*
N. Z. Hakimov — *Respublikalıq oqıw metodikalıq orayı metodisti;*
O. I. Orziyev — *Tashkent qalası Yunusabad rayonındağı 265-mekteptiñ huqıq pânı oqıtıwshısı;*
Q. U. Exsonov — *Tashkent qalası Yunusabad rayonındağı 231-mekteptiñ huqıq pânı oqıtıwshısı;*

«Respublika maqsetli kitap qorı» qarjıları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-5874-9-6
© O. Karimova hám b. 2019
© «Huqıq hám Jámiyet» JSHJ baspası, 2019

SABAQLÍQTAN PAYDALANÍW BOYÍNSHA ULÍWMA KÓRSETPELER

Hár bir temada materiallar tómendegi bantlerge bólingen hám málim-tártip tiykarında sabaqlıq betlerinde jaylastırılğan

1. Sabaqtıń tártip sanı hám tema atı.
2. Temaǵa tiyisli, tiykarǵı, úyde qaytalawǵa berilgen tiykarǵı tekst.
- 3. Oqıwshılardıń belsendiligi hám de erkin pikirlewge rawajlandırıwshı kórgizbeli materiallar, soraw hám tapsırmalar.
- 4. Tema boyınsha tayanış atamalarınń dizimi.
- 5. Ózlestirilgen bilimlerin bekkemlew hám óz-ózin tekseriw ushın soraw hám tapsırmalar.
- 6. Tema boyınsha erkin pikirlewge tayanǵan halda toparlarǵa bólinip dóretiwshilik penen shuǵıllanıw ushın tapsırmalar.
- 7. Temaǵa tiyisli tariyxıy maǵlıwmatlar.
- 8. Ámeliyatqa tiyisli tapsırmalar.
- 9. Analizlew ushın materiallar, úzindiler, huqıqıy hújjetlerden statiyalar.
- 10. Temaǵa tiyisli qosımshalar hám úzindiler.

Ózbekstan Respublikası
Konstituciyasınan
keltirilgen statiyalar.

Ózbekstan Respublikasınıń Miynet kodeksinen keltirilgen statiyalar.

Ózbekstan Respublikasınıń Jınayat kodeksinde keltirilgen statiyalar.

1-tema

Ózbekstan Respublikası – Ğárezsiz mámleket

Ziyraklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Joqarıdağı súwretlerden paydalanıp “soñğı jıllarda mámleketimizde alıp barılıp atırğan reformalar insan, xalıq máplerin gózlep ámelge asırılmaqta” degen pikirdi túsindirip beriñ.
2. Mámleketimiz ğárezsiz mámleket bolmay basqa mámleketke ğárezli bolğanında xalqımızdın, hár bir insannın, siz hám bizin

- máplerimiz, huqıq hám erkinliklerimiz, milliy baylıqlarımız qanshelli qádirlener edi? Ğárezsizlik xalqımızğa ne berdi?*
3. *Elimizdiñ barlıq ayaqlarında soñğı jıllarda kóplep Xalıq qabıllawxanaları ashılıw sebebi nede? Olardıñ iskerligi haqqında nelerdi bilesiz? Olar kimge xızmet kórsetedi? Ol jerde kim, ne sebepten múrâjáát etiledi?*
 4. *“Huqıqıy sawatsızlıq” degende neni túsinesiz?*
 5. *Nızamlardı bilmegenliligiñiz ushın ókingen paytlarız boldı ma?*
 6. *Óz huqıqıñızdı biliwiñizge qolay bolğan jaǵdayǵa misal keltiriñ.*

Elimizde soñğı jıllarda sonday ózgerisler, jañalanıwlar júz bermekte, bul ózgerisler pátinen, kóleminen, dúnya júzliginen aqıl asıǵıp qaladı. Qısqa waqıt ishinde boy kóterip atırǵan imaratlar, iske túsirilip atırǵan zavod hám fabrikalar, paydalanıwǵa tapsırılıp atırǵan bilimlendiriw hám densawlıqtı saqlaw orayları, lagerler, sport, sanaat, mádeniyat oraylarınıń hámmesi xalıq ushın, siz hám biz ushın jaratılmaqta.

Soñğı jıllarda, ğárezsizlikke erisken dáwirden soñğı jıllarda birinshi ret ğárezsizliktiń tuwrı mánisin ańlatıwshı ideya — insan máplerin mámleketimiz iskerliginiń orayına alıp shıǵıw ideyası ilgeri súrildi.

Hár bir insan erkin, ğárezsiz turmıs keshiriwshı, óziniń imkaniyatların, qábiletlerin tolıq seze otırıp, barlıq sharayatlar jaratılǵan jerlerde jasaw insanlardıń ázelden arızıw ármanı bolǵan. Insannıń bul ármanı orınlanıp, olar jasaytuǵın mámleket haqıyqıy erkin, baxıtlı turmıstı támiyinlep bere alıwı ushın bul mámlekette belgili social-ekonomikalıq hám siyasiy huqıqıy sharayat payda bolıwı lazım. Bul jerde insan huqıq hám erkinliklerge bolǵan itibar eń joqarı dárejede bolmaǵı lazım. Sebebi insan ózin ğárezsiz hám baxıtlı seziwi ushın, dáslep onıń huqıq hám erkinlikleri támiyinlengen bolıwı shárt. Adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń soñğı júz jıllıǵında insannıń huqıq hám erkinliklerine bolǵan itibar kúsheyip bardı.

Hár bir jámiyettiń tiykarǵı ólshemi esaplangan insan huqıqları xalıq aralıq huqıqtıń obykti sıpatında 1948-jılı “Insan huqıqları dúnya júzilik Deklaraciyasınıń qabıl etiliwi menen tán alındı. BMSH Bas Assambleyası tárepinen qabıl etilgen bul hújjettiń tariyxıy áhmiyeti sonda, dáslepki

mártebe dúnya jámiyetleri insan hám onıń huqıqların qorgawdı xalıq aralıq mashqalalar dárejesinde moyınladı. Sonıń menen birge, xalıqara jámiyetshiliktiń haqıqiy aǵzası bolıwǵa hám siyasiy huqıqiy jaqtan rawajlangan mámleketler qatarına kiriwge háreket etetuǵın mámleketler hám óz aymaǵında, insan huqıqı hám erkinliklerin támiyinlewge juwapker ekenligin túsiniw bardı. Mine sonday mámleketler qatarına Ózbekstan Respublikası hám ǵárezsizlikke eriskennen keyin belgili huqıqı hám minnetlemeler iyesine aylandı.

Bulardıń ishinde eń tiykarǵısı hám ústinligi mámleketimiz aymaǵında insan huqıqı hám erkinliklerin támiyinlew, mámleketimiz puqaraların erkin hám ǵárezsiz shaxsqa aylandıruwdan ibarat.

Insan huqıqları pútkil jáhán deklaraciyası Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen keyin qosılǵan birinshi xalıqaralıq huqıqiy hújjet esaplanadı. Usı deklaraciyanıń talapları Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyasında hám nızamlarında óz kórinisin taptı.

Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen keyin tómendegi huqıqlarǵa iye boldı:

- qol qatılmaslıq, óz huqıqı hám shegaralarına iyelik etiw huqıqı;
- shaxslardı puqaralıqqa qabıl etiw hám puqaralıqtan shıǵarıw huqıqı;
- óz Konstituciyası, kodeksleri hám nızamların qabıl etiw huqıqı;
- óz tiykarǵı nızamı — Konstituciyası, kodeksleri hám nızamların qabıl etiw huqıqı;
- óz qurallı kúshlerin shólkemlestiriw huqıqı;
- xalıqara huqıq subyekti sıpatında shet el mámleketleri menen ǵárezsiz tárizde baylanıslar ornatiw huqıqı;
- óz mülkine iyelik etiw, byudjet, salıq hám finans dizimlerin shólkemlestiriw huqıqı;
- óz ǵáziynesi hám pul birligi — milliy valyutanı qabıl etiw huqıqı;
- óz sud sistemasin shólkemlestiriw hám sud islerin ǵárezsiz alıp barıw huqıqı;
- óz sud sistemasın shólkemlestiriw hám sud islerin ǵárezsiz alıp barıw huqıqı;
- óz gerbi, bayraǵı, gimni hám paytaxtına iye bolıw huqıqı;
- óziniń rawajlanıw jolın, óziniń atın, óz hákimshilik dúzilisin ózi belgilew huqıqı;

— ulıwma dawıs beriw (referendum) arqalı hákimiyat hám basqarıw organları tártibin belgilew huqıqı.

Kórip turǵanıńızday, ǵárezsizlik Ózbekstan Respublikasına bir qatar ajıralmas huqıqlardı berdi.

Ǵárezsizlik Ózbekstan Respublikası hám onıń hár bir puqarası ortasındaǵı qatnasıqlarǵa óz tásirin ótkizbey qalmaydı.

Ǵárezsiz insan degende biz óz jurtında erkin hám baxtıyar ómir keshiriw ushın bárshe zárúr huqıqlarǵa iye bolǵan, olardan tolıq paydalana alatuǵın shaxstı túsınemiz. Lekin hár bir insan átirapındaǵı adamlardan, jámiyetten ajıralǵan halda jasay almaydı. Sonıń ushın hám óz ǵárezsizligin húrmet etiw huqıqlarınan paydalanar eken, átirapındaǵı insannardıń huqıq hám erkinliklerin támiyinlew haqqında oylanıwı kerek. Sonıń ushın haqıyqıy ǵárezsiz mámleket ǵana óz puqaralarınń mıtajliklerinen kelip shıǵıp, olardıń tınısh, olardıń turmıs hám baxtıyar turmıs keshiriwlerin támiyinleytuǵın siyasiy huqıqıy shárt-sharayatlardı dúze aladı. Haqıyqıy ǵárezsiz mámlekettiń puqarasınıń huqıq hám erkinlikleri joqarıdan qoyılǵan nızamshılıqtı payda etedi. Haqıyqıy ǵárezsiz mámlekettiń óz puqaralarınń usı nızamshılıq tiykarda erteńgi kúnge isenim menen jasawın támiyinley aladı.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev baslaması menen 2017—2021-jıllarda Ózbekstannıń rawajlanıwınıń 5 baslı baǵdarı boyınsha Háreketler Strategiyası qabıl qılınıwı elimizde siz hám biz hár bir puqara, pútkil Ózbekstan xalqı ushın, abat turmıs, sonday-aq, huqıq hám erkinliklerimizdi támiyinleniw barısındaǵı tıpkilikli reformalardı ámelge asırıwǵa túrtki beredi. Háreketler Strategiyasınıń “Nızam ústinligin támiyinlew hám sud-huqıq sistemasın jánede reformalaw” dep atalǵan ekinshi baǵdarda “Puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin isenimli qorgaw kepilliklerin bekkemlew” ayrıqsha belgilengen hám mámleketimizdiń insan mápleri, onıń huqıq hám erkinliklerine beretuǵın joqarı itibarında.

Júrgiziw óz táǵdirin ózi shehsiw huqıqına iye bolsa biz, hár bir puqara, usı ǵárezsizlik tiykarında berilgen huqıqlarımızdan paydalanıp erkin hám tınısh jasaw imkaniyatlarına iye bolamız.

Ǵárezsizlik sharapatı menen siziń bilim alıwıńız, dem alıwıńız, dóretiwshilik penen shuǵıllanıwıńız, sport penen shuǵıllanıwıńız, tájiriye belı medicina xızmetinen paydalanıwıńızǵa imkaniyat jaratıldı. Yaǵnıy siz óz ǵárezsiz watanımızda tınısh turmıs keshiriw hám óz huqıqlarınıńızdan

paydalanıw huqıqına iye boldıńız. Mámleket bolsa usı imkaniyatlardı jaratıp bermekte hám kepillmekte.

Sholıw jasańı!

Puqaralar óz huqıq hám erkinliklerin ámelge asırıwda basqa shaxslardıń, mámleket hám jámiyettiń nızamlı mápleri, huqıqları hám erkinliklerine zıyan jetkizbewi shárt.

20-statya.

dóretiwshilik xızmet

1. *Óz huqıqlarınıızdı dizimin jazıń.*
2. *Óz minnetlerinizdiń dizimin jazıń.*
3. *“Gárezsizlik” sózine berilgen anıqlamanı dápterińizge jazıń hám onı túsindirip beriń.*
4. *Ózinińizdiń huqıqıy sawatxanlıǵınıızǵa ózińiz baha beriń.*
5. *Ne ushın insan huqıqların támiyinlew mámleket ushın tiykarǵı wazıypa esaplanadı? Bul wazıypanı orınlaw ushın mámleketimiz qanday ilajlardı ámelge asırmaqta?*

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Elimizde sońǵı jıllarda ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń bas ideası – maqseti nede?
2. Mámleket tárepinen insan máplerin gózlep ámelge asırılıp atırǵan islerge ózińiz jasap turǵan aymaqtan mısál keltiriń.
3. Insan huqıqları dúnya júzilik deklaraciyasına mámleketimizdiń qosılıwı biziń milliy nızamshılıǵımızǵa qanday tásir kórsetti.
4. “Insan huqıqları dúnya júzilik deklaraciyası” qabıl etiliw áhmiyeti haqqında aytıp beriń.
5. Gárezsizlik Ózbekstan respublikasına qanday huqıqlar beredi?
6. Gárezsiz insan degende siz qanday insandı túsinesiz?
7. Mámlekettiń gárezsiz bolıwı onıń hárbir puqarası ushın qanday áhmiyeti bar?
8. Insan huqıq hám erkinliklerin támiyinlew haqqında Konstituciyamızda neler ayılǵan?

Bizni iskerligimiz en ahmiyetli konstituciyalıq qağıydağa — sociallıq adillik principin tamiyinlewge qaratılıwı shart.

Sociallıq adillik — bul siyasiy qaraslari, jinsi, milleti, tili ham diniy isenimlerinengaramastan, nızam aldında barlıq puqaralardıñ tehlıgın tamiyinlew.

Shavkat Mirziyoyev

I BAP

SHAXS, JAMIYET HAM MAMLEKET

Shaxs. Jamiyet. Mamleket
Mamleket funkciyalari
Mamlekettin basqariw formasi
Mamlekettin duzilis formasi
Siyasiy tartip
Mamleket organlari. Mamleket mexanizmi

2-tema

Shaxs

Ziyraklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Sıwretlerde sáwlelengen adamlar fizikalıq, materiallıq, aqılıq, ruwxıylıq tárepleri menen bir-birinen qanshelli pariqladı dep oylaysız??
2. Siziń pikirinizshe sıwretlerdegi adamlardıń qanday ulıwmalıq tárepleri bar?

3. *Ne ushin adamlar tuwılǵaninan birdey imkaniyat hám sıpatlarına iye boladı, biraq úlkeye kelip bir-birinen parıqlanıp baradı?*
4. *Insan óz shańaraǵına mektep, joqarı oqıw orńı yamasa jumıs ornında qanday abıray, itibarǵa iye bolıwı nelerge baylanıslı dep oylaysız?*
5. *Hár qanday insan ushin eń qádirli bolǵan zatlardı sanap berıń.*
6. *Ayrıqsha dárejedegi insanlar ushin qádirli bolǵan biraq, basqalar ushin onshelli áhmiyetke iye bolmaǵan zatlarǵa misal keltiriń.*
7. *Milliy ulıwma insaniylıq qádiriyatlarǵa misallar keltiriń. Usı qádiriyatlardıń insan ushin áhmiyeti joqarı bolıwı bul insan haqqında qanday isenim oyatadı?*

Adam hár qanday tiri organizm sıyaqlı janlı tábiyattıń bir aǵzası, element. Biraq adam tábiyattaǵı barlıq jaratıslardan óziniń kóplegen imkaniyatlardı menen parıqlanadı. Insan — tábiyattaǵı eń rawajlangan, sanalı jaratılıs. Ol basqa janzatlar sıyaqlı óz denesine iye. Onıń haywanlarda bolǵanıday tábiyiy zárúrlikleri, mine usı zárúrliklerdi qandırıwǵa umtıluwında júzege keletuǵın, instink dep atalatuǵın sıpatı bar. Biraq bunnan basqa insannıń haywanlar menen ulıwmalıq tárepi bolmaydı. Yaǵnıy adam sanalı, aqıllı jaratılıs sıpatındaǵı imkaniyatlardıń júzege shıǵaradı, bul imkaniyatlardı tek ǵana tábiyattıń adamzat dep atalǵan bólegin wákili bolǵan insańǵa tiyisli.

Hár bir adam-bul insan. Ol hayal yaki erkek, jas yaki ǵarrı, uzın yaki kelte, arıq yaki semiz dep táriyiplenetuǵın ulıwmalıq ayırmashılıqlarına, awqat, suw, baspana, kiyim sıyaqlı ulıwmalıq zárúrliklerine, ata-anaǵa óz úyine baylanıslılıq, saǵınıw, muhabbat sıyaqlı sezimlerde iye boladı. Adamnıń bunday tárepleri hámme adamlarǵa teńdey. Yaǵnıy adam tuwılıwı hám er jetiwi dawamında bunday ózgerisler óz ózinen azlı kópli qalıplesip baradı. Mine, usı individ, adam, insan qanday qılıp shaxsqa aylanıwı, yaǵnıy insannıń shaxs sıpatında qalıplesıwı procesi insandı erte zamanlardan berli qızıqtırıp kelgen.

Xosh, insan qanday etip shaxsqa aylanadı? Qanday insandı biz shaxs dep atawımız múmkin?

Shaxs hám, álbette adam, insan, individ. Biraq onda tábiyiy qásiyetler, zárúrlıkları, sezimleri, tuyǵılarınan tısqarı birneshe áhmiyetli bolǵan qásiyetler bar. Máselen, shaxs ushın birneshe tártip qáǵıydalar áhmiyetli. Bul qádiriyatlarǵa mısal etip óz úyi – shańaraǵı, mámleketi – watanı, mákanı – qońsı-qobaları, tuwǵan – tuwısqanları, oqıw ornı – klasısları yamasa kurslasları, xızmet ornı – kásiplerlerin mısal keltiriw múmkin. Bul qádiriyatlarǵa erisiw, olardı saqlaw, hám qásterlew onıń turmısınıń maqseti, mazmunı bolıp xızmet etedi. Shaxsqa jasaw principleri, átiraptaǵıları menen qarım-qatnas qáǵıydaları, ózi jasaytuǵın, iskerlik júritetuǵın ortalıqtaǵı abıroy – itibarına, dańqına iye bolıwına umtılwı boladı.

Shaxs óz sezimlerin hám mıtájliklerin jılawlap biledi. Onda sana hám sezim kúshli. Shaxs óz ishki dúnyasın biledi, túsinedi hám belgili bir sistemaǵa sala aladı.

Shaxs óz ózin hám óz turmısın quradı. Bunda ol ózin hám óz átirapındaǵı shárt-sharayatlardı ózgertedi, qalıplestiredi. Shaxs tek ǵana óz ózi menen áwere emes. Ol átiraptaǵılar, turmıs, máhelle, mámleket, watan haqqında barqulla oylaydı, qayǵıradı, ǵamxorlıq etedi. Insan qay dárejede shaxs sıpatında qalıpleskenliginiń ólshemi, muǵdarı sıpatında onıń óz shaxsiyatı menen qay dárejede átiraptaǵı basqa adamlarǵa, watanına turmısqa tásin ótkere alatuǵınlıǵın keltiriw múmkin.

Biz Amir Temur, Jalalatdin Manguberdi, Alisher Nawayı, Zahiriddin Muhammed Babur sıyaqlı ilimpazlardı tilge alǵanıımızda olardı ullı shaxslar dep ullılawımız hám shaxs túsiniǵiniń qanshelli dańqlı ekenligin bildiredi.

Insannıń shaxs sıpatında qalıplesiwinde shańaraq, mektep, qońsı-qobalar, mákán hám doslardıń tásiiri kúshli. Shańaraqta bala ushın eń dáslepki tiykarlardı jaratsa, balalar baqshası, mektep yamasa baqsha bilimlendiriw mákemeleri zárúr bilim, kónlikpe hám uqıplardı beredi. Qońsı-qobılar hám mákán úrp-ádetler, dástúrleri menen tanıstıradı, átiraptaǵılar menen qarım-qatnasta bolıwǵa úyretedi. Insannıń qanday shaxsqa aylanıwı kópshilik tárepten mámlekettiń jas áwlad tálim-tárbiyasına qaratılǵan siyasatına tikkeley baylanıslı. Ózbekstanda sońǵı jıllarda Prezidentımız Shavkat Mirziyoyev baslaması menen ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń eń áhmiyetli

bağdarlarından biri jas áwlad tálim-tárbiyasına, keleshektegi abat turmısı hám rawajlangan mámlekettin qurıwshıları bolğan shaxslardı kámal taptırıwǵa qaratılğan. Reformalardıń orayına shaxs, onıń erkinligi, mápleri, arızıw-ármanları, umtılıwları, talapları qoyılğan.

Shaxs degende ózine tán ayırmashılıqları, talap hám usınıslar, arızıw hám umtılıwlar, bilim, kónlikpe hám uqıplarǵa iye, ruwxıy dúnyası bay bolğan insan túsiniledi.

Shaxs sıpatında qalıplesken insan jeterli dárejedegi aqıl, sana-sezim, bilim, aqıl, kúsh-quwat, tájiriye, kásiplik sheberlik, ilmiylik dáreje, fizikalıq hám ruwxıy salamatlıqqa, yaǵnıy insan kapitalı dep atalğan baylıqqa iye bolıwı lazım.

Insannıń ruwxıy baylıǵı-onıń dúnyalıq kóz-qarası, huqıqı, ádebi, mánawiyatı sıyaqlı ruwxıy dúnyası menen baylanışlı pazıyetleri insan kapitalınıń tiykarın qurawshı bolıp esaplanadı.

Elimizde ámelge asırılıp atırğan reformalardıń bas maqseti-insan kapitalın rawajlandırıw etip belgileniwi tosinnan emes. Sebebi, insan kapitalı mámleketimizdın dúnyajúzilik arenadaǵı básekege shıdamlılıǵın támiyinlep beretuǵın faktor bolıp esaplanadı. Bul sońǵı jıllarda mámleketimiz tárepinen qabıl etilip atırğan jańa nızam hújjetlerde de óz sáwlesin tabadı.

Siz ósip, erjetip, shaxs sıpatında qalıplesıp barıwıńız kerek. Sizdegi watan súyiwshilik ruwxı hám mámlekettin siziń jeke kámalǵa keliwdegi ǵamxorlıǵı siz hám watan arasındaqı maqsetler, umtılıwlardan derek beredi. Mine, usı umtılıw siziń shaxsıńızdın rawajlanıwı, siz sıyaqlı jas áwladtın kámalǵa keliwi, bular óz nábetine watanınıń keleshektegi rawajlanıwı deregi bolıp esaplanadı. Sebebi, watan keleshegi siz jas áwladtın qolıńızda.

dóretiwshilik xızmet

Ózińizdiń basıp ótken ómir jolıńızdı analizleń. Bunda:

1. *Ótken ómirińizdi dáwirlerge bólip alıń: a) nárestelik dáwirińiz; b) mektepke shekemgi dáwirińiz; d) baslawısh klaslardaǵı dáwirińiz; e) joqarı klaslardaǵı dáwirińiz.*

2. *Hàr bir dâwirdegi óziñizdiñ imkaniyatlarıñızdı bahalap jazıp shıǵıñ. Hàr bir dâwirde siz shaxs dep atalıwǵa qay dârejede ılayıq bolǵansız?*
3. *Sizdi barksamal shaxs dep ataw ushın sizge neler jetispeydi?*
4. *Keleshek ómiriñizdi dâwirlerge bólip shıǵıñ: a) mektep dâwiriñiz; b) mektepten soñǵı bilim alıw dâwiri (kolledj, Joqarı oqıw ornı h.t.b); d) miynet etiw dâwiriñiz; e) kekselik dâwiriñiz.*
5. *Bul dâwirler boyınsha da joqarıdaǵıday analiz hám bahalawdı jazba túrde ámelge asırıñ.*
6. *Qashan óziñizdi jetik shaxs dep esaplay alasız?*
7. *Bunday jetiklikke erisiw ushın qaysı dâwirde nelerdi qılıwıñız lazım boladı?*
8. *Iskerlik nátiyjelerin klaslaslarıñız benen salıstırıñ.*

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Adamnıñ sestı basqa tiri jániwarlardan ajıralıp turıwshı táreplerin sanap kórsetiñ.
2. Sezim-tuyǵı hám zárúrlikler insan ómirinde qanday orın tutadı?
3. Insannıñ shaxs sıpatında qalıplesiwine qanday faktorlar tásir etedi?
4. Shaxs ushın úrp-ádetlerdiñ qanday áhmiyeti bar?
5. Shaxs ushın itibarlı bolǵan úrp-ádetlerge mısallar keltiriñ.
6. Shaxstıñ qalıplesiwinde mámlekettiñ qanday áhmiyeti bar?
7. Mámleketimiz jas áwladlardıñ jetik insanlar bolıp kámal tabıwı ushın qanday imkaniyatlar jaratadı? Bul imkaniyatlardı mısallar keltiriñ.
8. Ózbekstanda Prezidentimiz baslaması menen ámelge asırılıp atırǵan tán qalarlıq reformalardıñ orayında insan, onıñ mápleri, jas áwladtı jetik shaxslar etip kámalǵa keltiriw ushın qoyılǵanlıǵı sizdi, sizdiñ teńlesleriñizdi nelerge jeteleydi?
9. İnsan kapitalınıñ insannıñ shaxsqı aylanıwındaǵı áhmiyetin túsindirıñ.
10. Qanday tariyxıy shaxslardı “Ullı shaxslar” dep atawımız múmkin? Siz bunday zatlardan kimlerdiñ atların ayta alasız?

3-tema

Ҷамият

Зияреклештириwshi soraw ҳам тaпсирмaлар

1. Siz җамият degende neni тўсинасиз?
2. Ўзинизди җамият ағзаси деп esaplaysызba?
3. “Ҷамият” ҳам “җамъаъ” тўсиниклери арасидағи парқи қандай тўсинасиз?
4. Сўвретлерде сўвретлengen адaмлaрдиң һaммесин җамият ағзалари деп атаwимыз мўмкинbe? Bunda айırım адaмлaрдиң shet el пуқаралари болиwи мўмкинлигин һaм itibарға алиң.
5. Сўвретлерге қарap, olарда сўвретлengen һaр bir shaxstı сaўлелendirip beriwge һaреket etiң. Bunda olар арасидағи ulıwmalıqlar һaм parqlardı аyrıqsha kўrsetiң.
6. Nаreste tuwılıwdan biz адетте, “җамияттиң җаһа ағзаси дўняға келди”, — деп аytамыз. Bul itibar қanshelli tuwrı? Pikiriñizди dаlilleң.

7. “Jámiyet” hám “xalıq” atamalarınń qaysı hallarda jumsalıwın bilesiz? Bilseñiz bunday hallarǵa mısallar keltiriñ.
8. Súwretlerdegi hár túrdegi adamlardı ne hám qanday qural arqalı birlestirip turadı dep oylaysız?

Siz “jámiyet” sózin ómirde kóbirek esitkensiz. Mısalı, Kóplegen firmalarınń atı janına “Juwapkershiligi sheklengen jámiyet” dep jazıp qoyılǵan boladı. Bunday firmalarda birneshe adam isbilermenlik xızmetin júrgiziw maqsetinde dúziledi. Yaǵnıy olar birge jumıs alıp barıw maqsetinde kishi jámiyet dúzedi. “Tutınıwshılar jámiyeti”, “Kózi ázziler jámiyeti”, “Filosoflar jámiyeti” sıyaqlı atamalar qulaǵıńızǵa esitilgen bolıwı itimal. Bul jámiyetlerge óz náwbetinde tutınıwshılar óz huqıqların birgelikte qorgaw maqsetinde kózi ázziler birgelikte islep shıǵarıw yaqı dóretiliwshilik jumıs penen shuǵıllanıw maqsetinde filosof alımlar filosofiya tarawındaǵı qıyın sorawlarǵa birgelikte juwap tapsa birgelikte ilimiy izleniw alıp barıw maqsetinde birlesedi.

Mine usı atalǵan jámiyettiń qay birin almań ayırım adamlar jámááti ayırım maqsetlerdi ámelge asırıw maqsetinde óz ara birleskenin kóremiz. Lekin bul jámiyettiń hár biri tar mánisinde jámiyetke mısál bola aladı.

“Jámiyet” atamasınıń keń tolıq mánisin úyreniw ushın jáne ómirińizden mısál keltiremiz. Jası úlkenler sizge yaqı dostıńızǵa “Ósip úlkeyip tınısh abadan jámiyettiń múnásip aǵzası bolıp kámalǵa jetiñ” degen tilekler bildirgenin kóp márte gúwası bolǵansız. Xosh, bul jaǵdayda qanday jámiyet haqqında sóz barmaqta? Siz benen biz mine usı siz-biz, úlken-kishi barlıǵımız aǵzası bolǵan keń mánidegi jámiyet penen tanısamız.

Eń qadimgi zamanlarda — algashqı jámáát dúzimi dáwirinde adamlar arasında ózine tán qaǵıydalar bolǵan. Adamlar erte dáwirde topar, urıw jámáátleri hám qawimlerge birleskende ózlerine jol basshı, urıw baslıǵı hám qawim baslıqların saylaǵan. Miynet qurallarınıń jetilisiw barısı miynet bólistirilwiń keltirip shıǵaradı hám adamlar arasındaǵı qatnasıwǵa alıp keledi. Sonıń ushın da tiykarǵı maqseti hám talabı jeke mülkshilik qatnasıqları hám mülk iyeleri máplerin qorgawdan ibarat bolǵan adamlardıń arnawlı toparları júzege keledi.

Mine usı payda bolğan topar yaki adamlar jámaati keń mánidegi jámiyettiń aldınǵı, eń ápiwayı kórinisi.

Jámiyet birgeliktegi turmıs xızmetleri processinde sol dáwirde birlesken adamlardıń belgili bir quramlı dúzimi. Adamlar óz talabı ushın kerekli zatlardı tayarlap, islep shıǵarıp aladı hám ózleri jasaw ushın zárúr sociallıq sharayatlardı ózleri jaratadı. Insan jámiyet aǵzası bolar eken sol sociallıq shárt-sharayat orayında jasaydı.

Jámiyet belgili aymaqta jasawshı, óz talap hám mápleri ushın birlesken adamlardıń belgili tárizde dúzilgen jámááti.

Jámiyet túrli adamlar toparı yaki jámááti emes. Jámiyet — quramalı sociallıq organizm. Ol — adamlardıń óz ara qatnasıqları, baylanıslardıń jemisi. Adamlardıń ómiri, eń dáslep, islep shıǵarıw, turmıs abadanlıǵın támiyinlewshı tutınıw buyımların jaratıw hám olardı óz-ara bólistiriw menen baylanıslı belgili ulıwmalıq xızmet negizinde keshedi.

Basqasha aytqanda, jámiyet biologiyalıq nızamlar emes, bálki adamlardıń sociallıq nızamları ústem bolğan, joqarı dárejede qalıplesken ulıwmalıq birligi.

Har qanday jámáát te jámiyet bola bermeydi. Biraq qálegen jámiyet jámáát esaplanadı. Jámiyet quramalı organizm bolıp úzliksiz ózgerip, rawajlanıp turadı.

Jámiyet — arabsha soz bolıp, jámáát, jámlengen, birlesken degen mánislerdi bildiredi.

Jámiyetti shólkemlestiriwshı adamlar kóp yaki kem, bay yaki kámbaǵal, teń huqıqlı yaki teń huqıqlı bolmaǵan, uqsas yaki hár túrli bolıwına qaramastan jámiyettiń aǵzaları esaplanadı. Yaǵnıy jámiyet insansız, insan bolsa jámiyetsiz bar bola almaydı.

1. *Jámiyetke berilgen úsh táriyplewdi oqıń hám:*

- 1) *olar arasındaǵı ayırmashılıqlardı tabıń;*
 - 2) *olardaǵı ulıwmalıqlardı dálilleń;*
 - 3) *ne ushın jámiyetke úsh túrli táriyp berilgen dep oylaysız?*
- A) Jámiyet — belgili aymaqta óz máplerin birgelikte qorǵaw hám talapların birgelikte qanaatlandırıw ushın birlesken adamlardıń jámááti.
- B) Jámiyet — dárejesi, sociallıq kelip shıǵıwı hám qızıǵıwlarına qaray birlesken adamlar ortalıǵı.
- D) Jámiyet — qanday da bir maqset jolında turaqlı háreket etiwshi shólkem.

2. *Tómendegi atap ótilgen elementlerden qaysıları qatnaspasa da, jámiyet shólkemlestiriwi múmkin?*

— *Xalıq, ekonomika, mádeniyat. Mámleket, ideya, huqıq, nızam.*

Juwabıńızdı dálilleń. Bunda jámiyetke berilgen hár túrli táriyplewge mıráját etiń.

Súwrettegi adamlar toparın jámiyet dep atasaq bola ma? Ne ushın.

Abu Ali ibn Sino
(980-1037)

Abu Ali ibn Sino belgili alım, tábiyattanıwshı, filosof, agronom, tiltanıwshı, matematik, muzikant, huqıqtanıwshı, jazıwshı hám shayır.

Ibn Sino dúnyaǵa “Shayx-ur-rays” (“Alımlar danıshpanı”) atı menen de tanılǵan. Ibn Sino huqıqtanıw ilimine tiykarlangan bir qansha ideya hám pikirler avtorı. Onıń jámiyet, puqaralıq, mámleket basqarıwına tiykarlangan ideyaları, ásirese biybaha. Ibn Sino ilimiy-ádebıy miyrasın 450 den artıq shıǵarmalar quraydı. Solardan 160 qa jaqını bizgeshe shekem jetip kelgen.

Sholiń jasań!

Shańaraq jámiyettiń tiykarǵı buwını, jámiyet hám mámleket qorgawında bolıw huqıqına iye.

Neke táreplerdiń iqtıyarlı razılıǵı hám teń huqıqlılıǵına tiykarlanadı.

63-statya.

dóretiwshilik xızmet

5-6 oqıwshıdan ibarat toparlarǵa bóliniń.

- 1. Úlgini hár bir topar óz betinshe analizleń.*
- 2. Hár eki domalaqtıń bir-biri menen kesiliskeinde neni bil-diredi?*
- 3. Úsh domalaqtıń bir-biri menen birden kesiliskeinde ne?*
- 4. Hár bir topar sızılmadan pay-dalanıp “jámiyet” atamasın táriyplewge hárezet qılsın.*

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Algashqı jámaát dúzimi dáwirinde adamlar qalay kún keshirgen?
2. “Hár qanday jámiyet jámaát bolıp esaplanadı” degen pikirdi dálillep beriń.
3. “Hár qanday jámaát jámiyet bola almaydı” degen pikirdi dálillep beriń.
4. Jámiyet ushın ekonomikalıq qatnasıqlardıń qanday áhmiyeti bar?
5. Ózińizdiń jámiyettegi rolińizdi kúsheytiw ushın keleshekte nelerge erisiwdi qáler edińiz?
6. “Jámiyetti basqarıwsız kóz aldığa keltirip bolmaydı” degen pikirge siz qalay qaraysız? Pikińizdi dálilleń.
7. “Jámiyet — sociallıq qatnasıqlar toplamı, jıyındısı” degen túsinik negizinde neler bar dep oylaysız?

4-tema

Mámleket

1

2

3

4

5

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Süwretlerde Ózbekstan Respublikası mámleketlik gimnin ayıp atırğan jaslar, Ózbekstan Respublikası mámleketlik bayrağı hám gerbi tastıyıqlanğan. Ne sebepten gimn, bayraq, gerb atamaları aldında mámleket sózi qosılıp ayıladı. Bul haqqındağı pikirlerińizdi klasslaslarıńız benen oylasıń.
2. Siz jasap atırğan aymaqta qanday ekonomikalıq hám sociallıq mashqalalar bolmasın olardıń sheshimi usı aymaqtağı hákimiyatqa barıp taqaladı. Bunıń sebebi nede dep oylaysız. Juwap beriwde hákimiyat mámleketlik jergilikli basqarıw organı ekenligin itibarğa alıń.
3. Mámleketimizdegi nızamlar kim tárepinen jaratıladı hám olardıń orınlanıwı kim tárepinen qadaǵalaydı. Mine usı nızamlardıń barlıǵı hám olarǵa ámel etiw qay dárejede zárúr. Usı nızamlarsız jasaw múmkin be? Juwaplarıńızdı dálilleń.

4. *Pul kim tärepinen aylanisqa kiritiledi hám aylanısı kim tärepinen qadağalanıp barıladı? Bunday qadağalaw qay därejede zárür dep oylaysız?*
5. *Siz kündelikli turmısıñızda mámlekettiñ tásirin qalay sezesiz?*
6. *Mámleketsiz turmıs qalay keshiwi mümkinligin oylap kóriñ. Bul jağdayda qanday minnet hám juwapkershiliklerden azat bolar ediñiz hám qanday mashqalalarğa dus bolar ediñiz?*
7. *“Mámleket” penen “jámiyet” túsinipleri birdey me yaki parqı bar ma? Bul túsiniplerden qaysı biri keñirek dep oylaysız?*
8. *Ne ushın biz “biziñ mámleketimiz” degen sózdi qollanamız?*

Huqıqtanıw iliminde “mámleket”, “jámiyet” degen túsinipler bar. Biraq mámleket penen jámiyet túsinipleri birdey emes. Mámleket — jámiyettiñ qalıplesken siyasiy institutı. Jámiyet rawajlanıwınıñ jetiliske belgili bir dáwirinde payda bolğan. Ápiwayı etip aytqanda, jámiyet — mámlekettiñ anası. Mámleket bolsa jámiyettiñ “perzentı”, onıñ jemisi. Solay eken, jámiyet qanday bolsa, mámleket te sonday boladı hám kerisinshe. Jámiyet óziniñ rawajlanıwında qanday basqışlardan ótse, mámleket te soğan say tárizde ózgerip, rawajlanıp bara beredi. Bul — nızam.

Mámleketlerdiñ dúziliwi bul — insaniyattıñ algashqı jámiyet dúziminen civilizaciyağa qaray burılıwı edi. Dúnyada birinshi civilizaciyalasqan mámleketlerdiñ payda bolıwı áyyemgi Shıǵısta b. e. sh. IV—III mıñ jıllıqlar dáwirine tuwra keledi. Orta Aziya aymaǵında b.e.sh. I mıñ jıllıqtıñ baslarında algashqı mámleket birlespeleri payda bola baslağan.

B.e.sh. I mıñ jıllıqtıñ birinshi yarımında, b.e.sh. VII—VI ásirlerde Ózbekstan aymaǵında algashqı mámleket birlespeleri Áyyemgi Xorezm, Áyyemgi Baqtriya, Soǵdiyana dúzilgen dáwirde-aq elimizde mámleketshilik negizleri úzil-kesil qurıldı.

Xorezm mámleket birlespesi— awqamı aymaǵında Sırdáryadan Orta Awǵanstanğa shekem bolğan jerler kirgen. Xorezm mámleketiniñ orayı Kuzaliqir (Xorezm) qalası bolğan.

Jámiyet dáslep sociallıq hákimiyat, yaǵnıy hámme adamlardıñ hákimiyatı tärepinen basqarılğan. Adamlar hár

túrli qáwimlerde birlesip, sol qáwimde júzege kelgen áhmiyetli máselelerdi birgelikte sheshken. Qáwim islerin basqarıwda hámme qatnasqan. Bul demokratiya, yaǵnıy xalıq hákimiyatınıń dáslepki ápiwayı kórinisi edi. Islep shıǵarıwdıń ósiwi, rawajlanıw nátiyjesinde áste-aqırın jámiyette siyasiy qatnasıqlar payda boldı.

Jámáát hákimiyatı (algashqı demokratiya) ornına óz aldına adamlar hákimiyatı payda boldı. Jámiyet baylar hám kámbaǵallar, keyinirek basqarıwshılar hám basqarılıwshılarga bólindi.

Solay etip, basqarıwshılardıń siyasiy hákimiyatı sıpatında mámleket payda boldı. Buǵan shekem insaniyat júdá uzaq tariyxıy dáwirdi basıp ótti. Mámleket júzege kелgennen keyin bolsa adamlardıń turmısı pútkilley ózgerip ketti.

Mámleket jámiyet rawajlanıwıń belgili bir basqışında júzege kelgen bolıp, ol óziniń qalıplesiwi hám rawajlanıwında uzaq hám quramalı joldı basıp ótken. Dáslepki basqışta mámleket basqarıwı eń dáslep májbúrlaw usılına tiykarlangan.

Lekin áste-aqırın ulıwma mápler átirapında birikken adamlar birlespesi usı máplerge erisiw ushın, birgelikte jumıs alıp barıw ushın ayırım qaǵıyda-talaplarga zárúrlik seze basladı. Mine usı zárúrlik sebepli usı awqamnıń bárshe aǵzaları ushın májbúriy bolǵan huqıqıy tártip qaǵıydalar-nızamlar júzege kele basladı. Bul bolsa jalǵız aymaqta birikken adamlar ústinen ádil tárizde húkimdarlıq etiw imkaniyatın jaratadı. Mine usı huqıq-tártip hákimiyatınıń keńeyiwine alıp keldi. Nátiyjede házirgi zamanaǵóy mánidegi mámleket kórinisi qalıplese basladı. Mine usı mámleketti tómendegishe ápiwayı tárizde táriyplew múmkin: Mámleket belgili huqıq-tártip tiykarında shólkemlesken jalǵız aymaqta húkimdarlıq ornatqan hám jalǵız hákimiyatqa boysınıwshı adamlar toparı.

Lekin bul joqarıdaǵı mámlekettiń búgingi kúndegi barlıq belgilerin óz ishine almaydı. Mámleketke tolıq túsiniw beriw ushın onıń ayırım belgilerin úyrenip shıǵıwımız lazım boladı.

Mámlekettiń algashqı, urıwshılıq jámiyetinen ajıralıp turatuǵın belgileri tómendegiler:

1. Mámleket payda bolǵan jámiyette puqaralar belgili bir aymaqqa birlesedi.

2. Mámleket óz xızmetin ámelge asırıwı ushın atları bir mánisti ańlatatuǵın quramalı sistemadan dúzilgen basqarıw apparatına iye

boladı hám áne usı basqarıw sisteması járdeminde óziniń barlıq puqaralar ushın májbúriy bolǵan mámleket hákimiyatın ámelge asıradı.

3. Mámleket hákimiyatın tolıq ámelge asırıw ushın nızamlar hám túrli normativ-hújjetler qabıl etedi. Yaǵnıy mámleket bar jerde huqıq ta boladı.

4. Óz xizmetin alıp barıwǵa kerek bolatuǵın zárúr bolǵan kerekli qárejetler hár túrli shólkemlerden hám xalıqtan salıqlar hám basqa tólemler sıpatında óndirip alınadı.

5. Mámleket óz isin tolıq ámelge asırıwı ushın ol suverenitetke (ǵárezsizlikke) iye bolıwı kerek.

Demek, mámleket ózine tán belgilerge iye, eger olardıń biri bolmasa, biz bunday shólkemdi mámleket dep ayta almaymız.

Mámleket — májbúr etiw kúshine, yaǵnıy hákimiyatqa iye bolǵan, óz puqaraları, sonday-aq, aymaqta jasawshı barlıq insanlardıń máplerin qorǵaytuǵın, basqa mámleketler menen siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy qatnasıqqa kirisetuǵın erkin siyasiy shólkem bolıp tabıladı.

**Ámir Timur
(1336-1405)**

Babamız Ámir Timur tárepinen orta ásirlerde payda bolǵan mámlekette onı ápiwayı jámiyetten ajıratıp turıwshı barlıq belgiler payda bolǵan.

Ámir Timur Kóragan ibn Ámir Taraǵay Bahadır-iri mámleket xızmetkeri, jeńilmes sárkarda orta ásirlerde eń mámleketlerden biriniń jaratıwshısı, sırtqı siya-satlarda eń tınıshlıq joldı taba bilgen basshı, áskeriy usıl hám nızamların islep shıqqan belgili áskerbası.

Hikmetler ǵáziynesinen!

Mámleket saltanatı úsh nárseden menen: Múlk, ǵaziyne hám ásker menen kúshli. Dana wázir bulardıń hár ushewinde isbilermenlik penen jaqsı awhalda álpayım tutadı.

(Ámir Timur)

Xalıq mámleketlik shólkemlerge emes, mámleketlik mákemeler xalqımızǵa xızmet qılıwı kerek.

Shavkat Mirziyoyev

Prezidentimizdiń joqarıdaǵı qısqa hám anıq pıkırında mámlekettiń iskerligi, onıń bolıwınıń shárti, mámleketlik mákemelerdiń status hám wazıypaları uýǵınlasqan. Mine, usınan kelip shıǵıp:

1. Shańaraǵımızdaǵı jası úlkenlerden sońǵı jıllarǵa shekem ápiwayı puqara mámleketlik shólkemlerge múrájáát etpekshi bolsa, qanday qıyınshılıqlarǵa dus kelgenligin sorap biliń.

2. Elimizdiń barlıq aymaqlarında óz iskerligin baslaǵan “Xalıq qabıllawxanaları”nıń wazıypaları haqqında maǵlıwmat toplań.

3. Mámleketlik xızmet oraylarınıń iskerligi Prezidentimizdiń joqarıdaǵı pikiriniń ámeldegi dálili ekenligin dálilleń.

dóretiushilik xızmet

1. Shártli mámleket dúziń. Onı atań.

2. Mámleketińizdi joqarıda keltirilgen 5 belgi boyınsha táriyipleń.

3. Eger usı belgilerden birewi yaki ekewi bolmasa qanday jaǵday júzege keliwi múmkinligin modellestirip kóriń hám bunıń aqıbetlerin oylawǵa hárezet etiń.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Mámleket hám jámiyet túsinipleri qanday ulıwmalıq hám ayırmashılıqlı parıqlarǵa iye?
2. Jámiyet mámleketsiz quralıwı múmkin dep oylaysızba? Jámiyetsiz mámleket quralıwı múmkin be?
3. Mámleketiń payda bolıwı insaniyatqa ne berdi?
4. Mámleketimiz aymaǵında jámiyetshilik qashan payda bola baslaǵan?
5. Dáslepki mámleketshilikti táriyplep beriń.
6. Jámiyetshiliktiń rawajlanıwına neler tásir kórsetedi?
7. Dáslepki basqısha mámleketler óz isin nege tiykarlanıp júrgizgen?
8. Mámleketiń tiykarǵı belgilerin sanap beriń.

5- tema

Mámleket funkciyalari

1

3

4

2

5

Ziyraklestirish soraw hám tapsirmalar

1. Sizni shaharaghiñızda kekselik pensiyası, stipendiylar hám mámleket napaqaların alatuğınlar barma? Bul tólemnerdi kim ámelge asıradı?
2. Házir orınlarda mámleketlik xızmetler orayı xızmet kórsetpekte. Bul oraylar qanday xızmetler kórsetiwın bilesizbe? Mámleket tárepinen bul oraylar arqalı xalıqqa xızmet kórsetetúğın xızmet túrlerine misallar keltiriñ.
3. Qalañız (awılıñız) kóshelerinde júrgeniñızde bul jollardı qurıw hám qayta islewdi kim orınlaw haqqında oylap kórdiñız be? Ne sebepten bunday isler ámelge asırılardı dep oylaysız?
4. Ishki isler, sud, prokuratura organlan bolmasa qanday jağday júzege keliwi múmkin? Siz bunday jağdayda jasawdı qáler me ediñız?
5. Kúndelikli turmısıñızdan mámleket penen baylanıslı bolğan waqıya hám jağdaylardan misallar keltiriñ.
6. Mámleketsiz sheshiw qıyın bolğan mashqalalarga misallar keltiriñ.

Hár bir mámleket óz rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarların belgileydi. Bul baǵdarlar onıń tiykarǵı wazıpalarınan kelip shıǵadı.

Mámlekettiń bar bolǵanlıǵı, onıń zárurlıǵı, mámlekettiń funkciyalarında óz sáwleleniwın tabadı. Mámleket óz jumısında bir qansha funkciyalar (xızmet baǵdarlar)ın ámelge asıradı.

Mámlekettiń funkciyaları — mámleket isiniń tiykarǵı baǵdarları bolıp, olar da mámlekettiń jámiyetlik tárepleri júzege shıǵarladı.

Mámlekettiń funkciyaları úyreniwde bul funkciyalardı toparlarǵa bóliw uslubı qolaylı. Bólingen toparlardı belgiler boyınsha ámelge asırıw maqsetke muwapıq:

1. Xızmet kórsetiw ornı boyınsha:
 - ishki;
 - sırtqı.
2. Xızmet kórsetiw múddeti boyınsha:
 - bárqulla;
 - waqtınshalıq.
3. sociallıq jaqtan kerekligi boyınsha:
 - tiykarǵı;
 - tiykar bolmaǵan.
4. Ámelge asırıwdıń huqıqıy forması boyınsha:
 - huqıqtı dóretiw;
 - huqıqtı orınlaw;
 - huqıqtı qorǵaw xızmeti (qorıqlaw).

Biz jumıs alıp barıw jayı boyınsha bólistiriwdi keńirek úyrenip shıǵamız. Sonday-aq huqıqtanıw páninde usı belgige kóre bólistiriw zárúr.

Mámlekettiń ishki funkciyalarına mámleket ishinde ámelge asırılatuǵın funkciyalar kiredi. Mámleket sırtında ámelge asırılatuǵın funkciyalar bolsa mámlekettiń sırtqı funkciyaların payda etedi.

Mámleket óz funkciyaların orınlaw menen birgelikte bir qatar wazıypalardı orınlawdı óz ishine aladı. Mine usı wazıypalardı orınlaw óz náwbetinde mámlekettiń óz funkciyaların ámelge asırıwǵa alıp keledi. Mámleket orınlay alatúǵın wazıypalardı da tarawlar boyınsha túrlerge ajratıw múmkin. Mámlekettiń ishki funkciyasın ámelge

asirw barisinda orinlanatugin waziypalardi turlerge ajiratip, terehirek uyrenemiz: Bunda biz mamleket waziypalarin unamli adalatli mamleket misalinda korip shigamiz. Lekin, haqiqatinda barliq dawirlerde mamleketlerde sonday adalatli, xaliq suyiwshilik bola bermegenliginde itibardan qashirmawimiz kerek. Mamlekettin ishki funkciyalarina tiyisli waziypalar tomendegilerden ibarat:

ekonomikalıq waziypalar:

- ◆ ekonomikalıq siyasatti islep shıgıw hám ekonomikağa tásir ótkeriw;
- ◆ ekonomikanın mamleketlik sektorın ameliy-mámleket hám (zavod-fabrikalar, elektrostanciyalar, kánler) basqarıw;
- ◆ Bazar qatnasıqlarının huqıqiy tiykarları hám baha siyasatın jolğa qoyıw.

sociallıq waziypalar:

- ◆ Xalıqtın járdemge mútáj bólimin qorgaw;
- ◆ Densawlıqtı saqlaw hám bilimlendiriw sistemasın qollap-quwatlaw;
- ◆ Xalıqtı sociallıq sawğalar menen támiyinlew.

Siyasiy-huqıqiy waziypalar:

- ◆ Puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin qorgaw;
- ◆ Nızamlılıq hám tártipti támiyinlew;
- ◆ Tınıshlıq hám milletler aralıq tatıwlıqtı saqlaw.

Mádeniy aǵartıwshılıq waziypalar:

- ◆ ilim-pán, bilimlendiriwdi rawajlandırıw;
- ◆ Milliy mádeniyattı hám kórkem ónerdi rawajlandırıw.

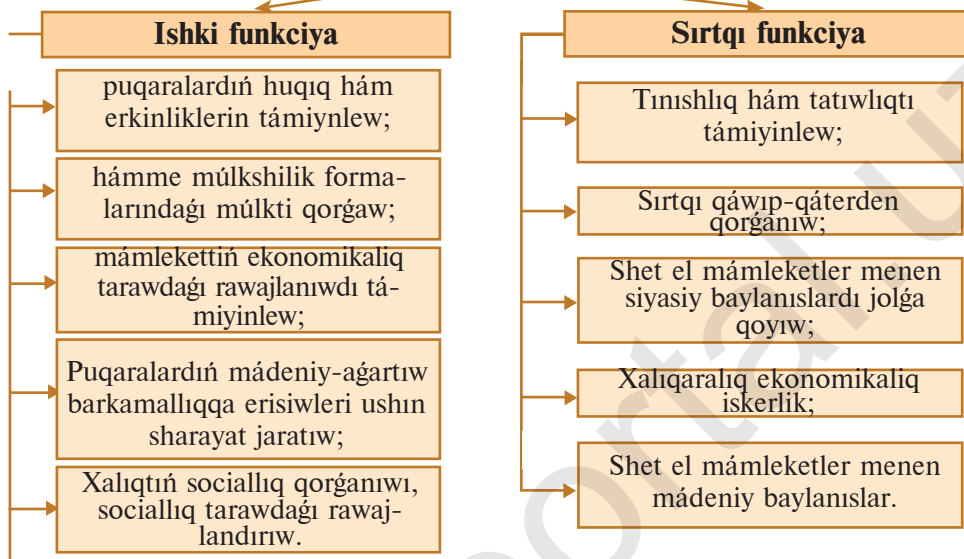
Finanslıq waziypalar:

- ◆ Salıq sisteması hám bajıxana qadaǵalawı;
- ◆ Pul aylanısı ústinen qadaǵalaw;
- ◆ Finans tarawındaǵı basqa xızmetler.

Qáwipsizlik hám qorganıw tarawındaǵı waziypalar:

- ◆ Xalıqtın huqıq hám erkinligin támiyinlew;
- ◆ Tabiyattı qorgaw;
- ◆ Múlk qol qatılmaslıǵın támiyinlew;
- ◆ Huqıqiy tártip ornatiw.

MÁMLEKETTİŇ FUNKCIYALARÍ

Basqa mámleketler menen óz-ara qatnasıqlar alıp barıw mámlekettiń sırtqı funkciyaların belgileydi

Hár qanday mámleket jáhándegi basqa mámleketler menen túrli baylanıslardı jolǵa qoyıwǵa májbúr. Sonda ǵana ol jáhán jámiyetshiligi tárepinen tán alınıwı múmkin. Bul baylanıslarǵa tómendegilerdi kirgizsek boladı:

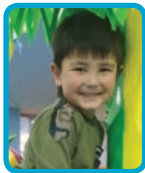
1. Diplomatıyalıq baylanıslar;
2. Sawda-satıq baylanısları;
3. Mádeniy baylanıslar;
4. Áskeriy baylanıslar hám basqalar.

Mámleket, sonday-aq xalıq aralıq shólkemler menen baylanıslardı jolǵa qoyıwı lazım. Xalıqaralıq shólkemlerge Birlesken Milletler Shólkemi, Ulıwma jáhán sawda shólkemi hám basqalardı kirgiziw múmkin.

Bul xalıq shólkemlerdiń eń abıraylarına Ózbekstan Respublikası tolıq huqıqlı aǵza bolıp kirgen.

Sholıw jasań

Mámlekettiń bar bolıwı onıń zárúrligi mámlekettiń funkciyasında óz sáwlesin tabadı.

1. Süwretlerde kórsetilgen adamlardıń qaysı taypaǵa tiyisli ekenligin anıqlawǵa hâreket etiń.

2. Ásirese usı taypadaǵı adamlarǵa qaramastan mámleket qanday funkciyalardı ámelge asıradı?

3. Bul baǵdarda ol qanday wazıypalardı atqaradı?

dóretiwshilik xızmet

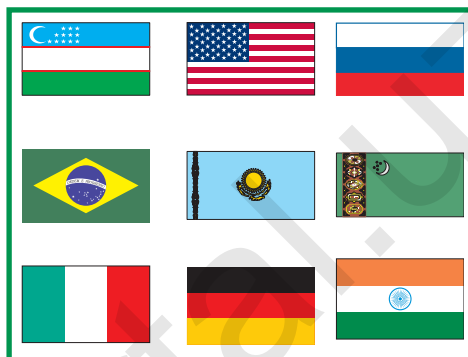
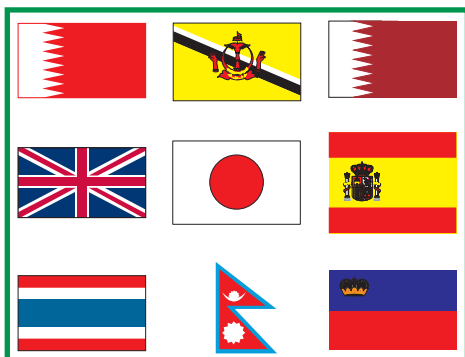
1. Ózińiz dúzgen shártli mámlekette puqaralarıńız ushın qanday sharayatlar jaratqan bolar edińiz?
2. Bul sharayatlardı jaratıw ushın sizdiń mámleketińiz qanday wazıypalardı orınlawı kerek bolar edi?
3. Bul wazıypalardı orınlaw mámleketińizge qanday funkciyalardı orınlaw imkanın berer edi?
4. Mámleketińizdi qanday xalıq aralıq shólkemlerge aǵza etken bolar edińiz? Ne ushın?

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. “Mámlekettiń funktsiyası” sóziniń mánisin túsindirip beriń.
2. Mámlekettiń funkciyalarıńıń túrlerin ajratıp kórsetiń.
3. Mámlekettiń tiykarǵı wazıypaların sanap beriń.
4. Mámleket wazıypaların zárúr hám onsha zárúr emes dep ajratıw múmkin be?
5. Siz hár kúngi turmısıńızda mámlekettiń óz wazıypaların orınlap atırǵanlıǵına misal keltiriń.
6. Mámleket óz funkciyaların orınlaw ushın siz ózińiz qanday járdem bere alıwıńız múmkin?

6- tema

Mámlekettin basqarıw forması

Ziyraklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Süwretlerdegi bayraqlar qaysı mámleketke tiyisli?
2. Usı mámleketlerdin mámleket basshıları qanday ataladı?
3. Bayraqları shep táreptegi mámlekettin basqarıw sistemasında qanday ulıwmalıq bar ekenligin bilesizbe? On táreptegi mámleketlerde ne?
4. Monarxiya hám respublika degen túsinikler menen tanıssız ba? Bul túsinikler neni ańlatıwın bilesiz be?
5. Bul túsinikler siz bilgen qaysı mámleketlerdin atları menen qosıp qollanıladı?
6. Tariyx páninen sizge belgili bolǵan monarxiya hám respublika mámleketlerin eslep, olardı sanap beriwge hárezket etip kórin.
7. Ózbekstandaǵı mámleket basqarıwına joqarıdaǵı túsiniklerdin qaysı biri qollanıladı? Ne ushın bunday ekenligi haqqında hesh oylap kórdińiz be? Eger oylap kórgen bolsańız qanday sheshimge keldińiz?

Mámleket tómendegi tiykarlarǵa qaray **túrlerge** bólinedi: basqarıw forması; aymaqlıq dúzilisi; siyasiy tártip (rejim).

Basqarıw formasına qaray mámleketler **monarxiya** hám **republika** túrlerine bólinedi.

Мамлекет formalari degende, *мамлекеттин басқарыу, аймақлық дүзілісі һәм сийасий тәртіби жағынан қандай formalarға бөліниwi түсинiledi.*

Basqarıw forması degende *мамлекет һақимияты, onıń basqarmaların, xalıq penen öz ara qatnasıqları xalıqtıń usı basqarmalardı qalıplestiriwde qatnasıw дәrejesi түсинiledi.*

Monarxiya — жоқары һақимият жеке һақим мамлекет баслығының қолында болған мамлекетлик басқарыу forması. Bunda һақимият айрым waqıtlarda жеке һақим (monarx) nıń perzentlerine айрым jaǵdaylarda bolsa жеке һақимniń qararına kóre basqa shaxsqa miyras bolıp ótedi.

Monarxiya — *grekshe söz bolıp, jeke һақимlik mánisin bildiredi.*

Ўзбекстан аймағында тарыхта болған monarxiya басқарыуына мысал etip Temuriyler дәwiriniń мамлекetshiligin keltiriw múmkin.

Ullı sahipqıran Ámir Temur һәм temuriyler дәwiriniń мамлекet басқарыуы һәм huqıqtıń rawajlanıwında jańa дәwir boldı. Ámir Temur мамлекet басқарыуы tarawında ótmishte bar болған сийасий басқарыу tájiriybelerinen keń paydalana alǵan. Onıń тарыхтаǵы xızmeti sonnan ibarat, ol мамлекetshiliktıń басқарыу sisteması, ishki һәм sırtqı siyasattıń tártip-qaqıydaları, huqıqiy tiykarların jańa тарыxyy sharayatta jetilistirdi. Мамлекet басқарыуының sisteması islam nızam-qaqıydalarına tiykarlangan. Qazılar tikkeley Ámir Temurdiń ózine esabat berip turǵan. Temur qatań tártipler һәм nızamlardı öz túzúklerinde sıpatlaǵan.

Monarxiyanıń tiykarǵı belgileri tómendegilerden ibarat:

- 1) monarx мамлекetti jekelestiredi, sırtqı һәм ishki siyasatta мамлекet baslıǵı sıpatında maydangá shıǵadı;
- 2) monarx мамлекetti жеке ózi басқарады;
- 3) monarx һақимияты muqaddes һәм ilahiy dep daǵazalanadı;
- 4) monarx óziniń iskerliginde erkin;
- 5) һақимияttı ornatiw, qabıl etiwdiń öz aldına tártibi bar;
- 6) ómirlik басқарыу;

7) monarx óz basqarıwınıń nátiyjesi ushın yuridikalıq jaqtan juwapker emes.

Monarxiya **ulıwma** hám **sheklengen (yaki parlamentar)** formalarda boladı.

Eger monarx óz mámleketin basqarıwda onıń basqarıwı basqa qanday da bir basqarma menen sheklengen bolsa, bunday monarxiya **ulıwma monarxiya** delinedi.

Eger monarxtıń húkimdarlıǵı konstituciyaǵa tayanıwshı qandayda bir basqarma menen sheklengen bolsa, bunday monarxiya **sheklengen, konstituciyalıq, parlament basqarıwı formasındaǵı monarxiya** boladı (mısalı, Ullı Britaniya, Daniya, Norvegiya, Shveciya).

Respublika mámleket basqarıwınıń sonday bir forması, onda hákimiyattıń joqarı basqarmaları belgili múddetke saylanadı.

Respublika formasındaǵı basqarıwǵa iye bolǵan mámlekettiń tiykarǵı belgileri tómendegilerden ibarat:

- ♦ hákimiyattıń joqarı basqarmalarınń saylap qoyılıwı;
- ♦ hákimiyat wákillikleriniń bóliniwı;
- ♦ hákimiyat joqarǵı basqarmalarınń óz qararların saylangan múddeti dawamında qabıl eriwı;
- ♦ nızamlardıń orınlanıwın qadaǵalawshı basqarma bolǵan sudlar abırayınıń artıwı;
- ♦ puqaralardıń mámleket islerin basqarıwda qatnasa alıwı.

“Respublika” sózi grekshe “ulıwmalıq is” mánisin bildiredi.

Respublikalar **prezidentlik respublikası** hám **parlamentar respublika** túrlerine bólinedi.

Prezidentlik respublikasında mámleketti tuwrıdan-tuwrı xalıq saylaytuǵın hám júdá keń wákilliklerge iye bolǵan prezident basqaradı. Ol atqarıwshı hákimiyattıń tuwrıdan-tuwrı basqarıwshısı esaplanadı.

Prezidentlik respublikasına mısál etip AQSh, Braziliya, Argentina hám Meksika mámleketlerin kiritiw múmkin. Parlamentar respublikada mámleket baslıǵı-prezident saylanıwshı lawazımlı shaxs bolıp tiykarınan parlament tárepinen saylanadı.

Parlamentar respublikaǵa mısál etip Italiya, Germaniya, Portugaliya, Greciya, Irlandiya hám Hindstan mámleketlerin kiritiw múmkin.

Fazl mámleket, onıń xalqı óz-ara járdem beriwe, insan párawanlıqqa, insanıy mehir-aqıbetlerge, onıń eń joqarı baylıq ekenligin ańlap alıwǵa, jaqsılawǵa tiykarlanıwı kerek.
Farabiy

Tòmendegi kesteni dâpterinizge kòshirin hám toltırın.

<i>Mámleket atları</i>	<i>Monarxiya</i>	<i>Respublika</i>
Ózbekstan		
Rossiya		
Meksika		
Franciya		
Kuveyt		
Polsha		
Nigeriya		
Iran		
Awǵanstan		
Belgiya		
Islandiya		
Daniya		
Saudiya Arabstanı		
Marokko		
Chili		
Kuba		

Sholıw jasań

Mámleket isleriniń 9 úlesin keńes, shara hám aql, qalǵan bir úlesin bolsa qılısh penen orınlawın ańladım.

(Ámir Temur)

Hikmetler gáziynesinen!

Eger hákimiyat átirapında ádillik húkim súrmese, ol daǵdarısqa júz tutadı.
(*Abu Bakr Xorazmiy*)

dóretiushilik xızmet

Tómendegi kesteni dápteihizge siziń hám mámleket basqarıwı belgileri tiykarında toltırın.

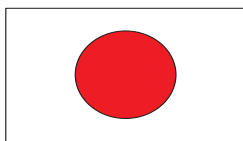
<i>Monarxialıq basqarıw</i>	<i>Respublikalıq basqarıw</i>
<i>Úlgi:</i> — <i>monarx mámleketti menshiklestiredi. Sırtqı hám ishki siya-satta mámleket basshısı sıpatında maydanǵa shıǵadı.</i>	<i>Úlgi:</i> — <i>hakimiyattıń joqarı basqarmaların saylap qoyıw.</i>

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Mámlekettiń túrlerge bóliniwinde neler tiykar bolıp alınadı?
2. Basqanw forması degende neni túsinesiz? (Onıń sózlik mánislerine itibar berin).
3. “Monarxiya” sóziniń sózlik mánisi bul atamanıń mánisine say kele me?
4. Monarxiyanıń tiykarǵı belgilerin sanap berin.
5. “Ulıwma monarxiya” hám “sheklengen monarxiya” sózleriniń parqın hám ulıwma táreplerin sanap berin.
6. Temuriyler mámleketshiliginde basqarıw qanday tiykarda jolǵa qoyılǵan edi?
7. “Respublika” sóziniń sózlik mánisi bul atamanıń mazmunın qay dárejede jarıtıp bere aladı?
8. Respublika formadaǵı basqarıwǵa iye bolǵan mámlekettiń tiykarǵı belgilerin sanap berin.
9. Respublikanıń qanday túrleri bar?
10. Olardıń parıqların hám ulıwma táreplerin sanap berin.

7-tema

Мамлекеттін дүзilis forması

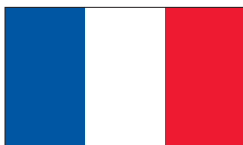
Unitar

Federativ

Konfederativ

Ziyreklestirwshi soraw hám tapsırmalar

1. Süwretke qarap “unitar”, “federativ” hám “konfederativ” sózlerin túsindiriwge hâreket etiñ.
2. Rossiya federaciyasınıñ ne ushın bunday atalıwı haqqında oylap kórdiñiz be? Bul sorawğa öz pikiriniñdi bildiriwge hâreket etip kóriñ.
3. Evropa awqamı degen söz qulağıñızğa shalıñan ba? Bul sózdiñ mánisin shamalap aytıp beriwge urınıp kóriñ.
4. Vengriya, Latviya, Polsha mámleketleriniñ atlari atalğanda ne ushın federaciya yaki konfederaciya ataması qosılıp aytilmaslıgınıñ sebebin anıqlawğa urınıp kóriñ.
5. Ózbekstan Respublikasın siz qaysı mámleketler qatarında atağan bolar ediñiz? Ne ushın?

Мамлекетler дүзилisi jaǵınan ápiwayı **(unitar)** hám quramalı **(federativ, konfederativ)**.

Unitar mámlekette pútkil bir mámleket kóleminde ulıwma sistemaǵa iye bolǵan nızamshılıq, atqarıw hám sud basqarmaları boladı.

Unitar mámlekettiñ belgileri tómendegilerden ibarat:

- ◆ jeke konstituciya, jeke nızamshılıq sisteması;
- ◆ jeke armiyaga iye;
- ◆ jeke pul birliǵi;

- ♦ quramlıq bólimler, yaǵnıy hákimshilik aymaqlıq dúziliske bóliniw;
- ♦ barlıq hákimshilik-aymaqlıq birlikler ushın ulıwma bolǵan salıq hám kredit siyasatı;
- ♦ jeke puqaralıq.

*Mámlekettiń **dúzilis forması** onıń hákimshilik-aymaqlıq dúziliwi bolıp tabıladı.*

***Unitar** — latınsha sóz bolıp, **ápiwayı, jeke** degen má-nisti bildiredi.*

Jeke konstituciya

Jeke nızamlar

Jeke puqaralıq

Jeke pul birligi

Jeke salıq hám kredit siyasatı

Jeke armiya

Unitar mámleketke qaraǵanda federativ mámleket dúzimi esaplanadı. Federativ mámleket bir neshe mámleketlerdiń birlesiwinen payda boladı. Olardıń subyektleri shtat, úlke, respublika, ámirlikler dep atalıwı múmkin. Federaciya subyektleri óz hákimshilik-aymaqlıq bólimlerine iye.

Bul mámleketler óz ara birleskennen keyin federaciya aǵzaları esaplanıp, tiyqargı hákimiyat wakillikleri federaciyanıń oraylıq organlarına beriledi

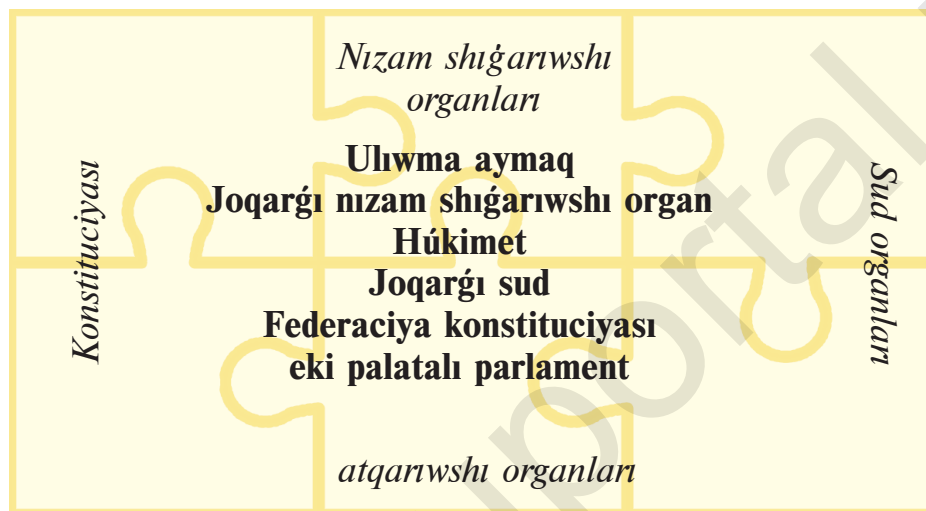

***Federativ mámleket** — bir neshe mámleketlerdiń birlesiwinen payda bolǵan quramlı, awqamlas mámleket.*

Federativ mámlekettiń belgileri tómendegiler bolıp tabıladı:

- ♦ federaciya aymaǵı onıń subyektleri aymaq jıyındısınan ibarat boladı;
- ♦ joqargı nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı hám sud hákimiyatı federal mámleket basqarmalarına tiyisli boladı;
- ♦ federaciyanıń ulıwma konstituciyası onıń subyektleri hám federaciyanıń ózi huqıqıy qatnasıqlardı belgileydi;

- ♦ federaciya subyektleriniń hár biri óz aldına konstituciyası, ózleriniń joqarǵı nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı hám sud organlarına iye boladı;
- ♦ federaciya joqarǵı nızam shıǵarıwshı basqarması ádette eki palatalı boladı. Bunda joqarı palata federeciya aǵzalarınıń máplerin kórsetip beredi.

Házirgi waqta dúnyada 20 dan kóbirek federativ mámleketler bar. Sonıń menen birge, federaciya hám onıń subyektleri arasındaqı qatnasıqlar hár dayım da unamlı bola bermeydi. Bunı tarqalıp ketken Sovet Awqamı, Shexoslovakiya, Yugoslaviya usaǵan federaciya mısasında kóriwimiz múmkin.

Konfederaciya (latinsha — awqam, birlespe) — suvereniteti hám ǵárezsizligin saqlap qalǵan jaǵdayda qanday da bir maqsetke erisiw ushın birlesken mámleket awqamı.

Mámleketler ol yaki bul maqsetti gózlep, óz suvereniteti hám ǵárezsliǵin saqlaǵan halda birlesiwleri de múmkin. Ondaı jaǵdayda bunday awqam **konfederaciya** dep ataladı. Konfederaciya jeke aymaq jeke puqaralıq bolmaydı. Hár bir mámleket xalıq aralıq huqıqtıń teń huqıqlı subyektı boladı.

Konfederaciya belgilari tómendegilerden ibarat:

- ♦ gárezsiz mámleketler belgili bir maqsetlerge erisiwi ushın birlesedi;
- ♦ konfederaciya bekkem bolmağan dúzilme;
- ♦ jeke aymaqqa iye bolmaydı (konfederaciyanıń aymaǵı onıń aǵzaları bolǵan mámleketler aymaǵınan dúziledi);
- ♦ ulıwma puqaralıqqa iye bolmaydı;
- ♦ konfederaciya aǵzaları onnan erkin shıǵıw huqıqına iye boladı;
- ♦ konfederaciya aǵzaları awqam hákimiyatınıń nızam hújjetlerin tán almaw yaki qollamaw (nulifikaciya etiw) huqıqına iye boladı.
- ♦ konfederaciya wákilligine onsha kóp bolmağan máselelerdi sheshiw kiredi;
- ♦ konfederaciya kapitalı onıń aǵzalarınıń ıqtıyarlı tólemlerinen dúziledi.

*Konfederaciya nızamların biykar etiw
huqıqı*

**Belgili bir maqsetlerge erisiw
ushın birlesedi**

Bekkem bolmağan dúzim

Jeke aymaqqa iye emes

**Oǵada shegaralangan máselelerdi
sheshiw huqıqı**

**Aǵzalarınıń ıqtıyarlı túrde
jıynalǵan salıqlarınan ibarat**

**Oraylıq hákimiyatqa ıqtıyarlı túrde
salıq tólew**

Erkin ajralıp shıǵıw huqıqı

*Gárezsiz
mámleket*

Ayrıqsha aymaq

*ıqtıyarlı birlesiw
Óz puqaralıǵı*

Sholw jasań

Mámlekettiń dúzilis forması onıń hákimshilik-aymaqlıq shól kemlestiriliwi.

dóretiwshilik xızmet

1. *Düzgen shártli mámleketiñizdiñ dúzilis formasın belgileñ.*
2. *Klasslaslarıñız benen hár túrli dúzilis formasındağı mámleketlerdi payda etiñ.*
3. *Dúzilis forması jaǵınan birdey bolǵan mámleketlerge iye bolǵan oqıwshılar birlesip, úsh topar dúziñ.*
4. *Hár bir topar ózi tañlaǵan dúzilis formasınıñ abzallıqların aytıp bersin.*
5. *Kerisinshe, alternativalıq toparlar bul dúzilis formasınıñ kemshiliklerin keltirsin.*

dóretiwshilik xızmet

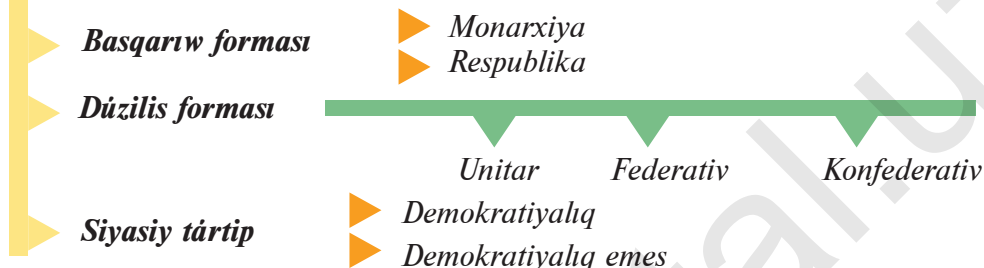
Tömendegi kesteni dápterihizge sizdiñ, ata-anañız yamasa úlkenlerdiñ járdemi menen onı toltırıñ.

<i>Mámleketler</i>	<i>Basqarıw forması</i>	<i>Dúzilis forması</i>
<i>Ózbekstan</i>	<i>respublika</i>	<i>unitar</i>
<i>Rossiya</i>		
<i>AQSH</i>		
<i>Iran</i>		
<i>Ispaniya</i>		
<i>Braziliya</i>		
<i>Qazaqstan</i>		
<i>Ullı Britaniya</i>		

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Mámleketlerdiñ dúzilis formaların sanap berin.
2. Mámleketlerdiñ hár qıylı dúzilis formasına iye bolıwına sebep ne dep oylaysız?
3. Úsh formadağı mámleketlerdiñ ulıwmalıq táreplerin hám parıqların aytıp berin.
4. Unitar mámleketlerge mısallar keltirin.
5. Federativ mámleketlerge mısallar keltirin.
6. Konfederativ mámleketlerge mısallar keltirin.
7. Federativ hám konfederativ mámleketlerdiñ ayırım waqıtları tarqalıp ketiwine neler sebep boladı dep oylaysız?

Mámleketiń formaları

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Demokratiya sózin kóp márte esitken bolsańız kerek. Usı sózdiń mánisi haqqında hesh oylap kórgensiz be? Pikirińizdi klaslaslarıńız benen ortaqlasıń.
2. Demokratiyalıq emes atamasınıń mánisin túsiniwge hâreket etiń. Bunda sózdiń quramına itibar beriń.
3. Fashistler haqqında kóp oqıǵansız yaki filmler tamasha etkensiz. Fashistlerdiń minez-qulqınan kelip shıǵıp fashizm haqqındaǵı pikirińizdi bayan etip beriń.
4. Burınǵı awqamdı kóbinese totalitar mámleket dep ataǵanı qulaǵıńızǵa esitilgen shıǵar. Bul neni ańlatıwı haqqında oylap kórdińiz be? Pikirińizdi aytıń.
5. Sızılmaǵa qarap nelerdi túsingenińizdi aytıń.
6. Sızılmaǵı atamalardan kelip shıǵıp, hár bir mámleket formasın túsindiriwge hâreket etiń.

Mámleket hákimiyatın ámelge asırıw usılları hám stilleri sistemasına siyasiy tártip delinedi. Mámlekettegi siyasiy jaǵday, yaǵnıy jámiyettegi siyasiy erkinlik dárejesin tiykarın siyasiy tártip belgileydi. Qanday da bir mámlekettegi siyasiy dúzim haqqında aytlıǵanda, birinshi gezekte usı mámleket hákimiyatı qay tárizde dúzilgenligi, insan huqıq hám erkinlikleriniń támiyinlengenligi siyasiy pikirlerdiń hár qıylılıǵı aymaqtıń sociallıq jaǵdayı esapqa alınadı. Mámleketimizdegi nızamshılıq, jınayatshılıqqa qarsı gúresiw hám

huqıqiy-tartip barısındaǵı jumıslarda ámelge asırıwda qollanılatuǵın usıllar da siyasiy-táptı anıqlawshı belgiler.

Hákimiyat ústinde turǵan siyasiy kúshlerdiń mámleketti basqarıwdaǵı qollaytuǵın usılları hám stilleriniń pútin sisteması siyasiy tartip delinedi.

Siyasiy tartip tiykarınan eki túrde boladı:

1. **Demokratiyalıq;**
2. **Demokratiyalıq emes.**

Demokratiyalıq tartip sharayatında insannıń siyasiy hám puqaralıq huqıqları húrmet etiledi. Puqaralar mámleket hákimiyatı basqarmaların dúziwde hám olardıń islerin de belsene qatnasadı. Demokratiyalıq hákimiyattıń birden-bir deregi xalıq esaplanadı.

*“**Demokratiya**” – grekshe sóz bolıp, “xalıq hákimiyatı” degen mánisti ańlatadı.*

Eger mámlekette demokratiyalıq tartip húkimran bolsa, bul mámlekette puqaralar ulıwma tastıyıqlanǵan huqıq hám erkinliklerden tolıq paydalanadı, mámleket bolsa olarǵa hár tárepleme kepillik beredi hám qorǵaydı.

*Insannıń siyasiy hám puqaralıq huqıqları tán alınıp, húrmet etiletuǵın, mámleket basqarıwı azshılıqtıń kópshilikke boysınıwı principi tiykarında ámelge asırılatuǵın hám azshılıqtıń mápleri qorǵalatuǵın siyasiy tartip — **demokratiyalıq** tartip dep ataladı.*

Demokratiyalıq tartip belgileri:

- 1) shaxstıń ekonomikalıq jaqtan erkin bolıwı;
- 2) insan hám puqara huqıqları hám erkinlikleriniń tán alınıwı hám kepillik beriliwı;
- 3) mámleket basqarıwı azshılıqtıń kópshilikke boysınıwı tiykarında ámelge asırıladı;
- 4) hákimiyat wákillikleriniń bóliniwı;
- 5) jámiyetlik turmısta pikirlerdiń hár túrliligi (plyuralizm), jámiyetlik-siyasiy birlespelerdiń kópligi;
- 6) nızamnıń ústinligi.

Demokratiyalıq mámlekette ideyalıq hám siyasiy hár túrlilik konstituciya tárepinen qollap-quwatlanıp, siyasiy partiyalardıń jumıslarına ruqsat etiledi. Siyasiy partiyalar bolsa joqarı hám jergilikli hákimiyat basqarmalarına deputatlardı saylawda qatnasıw arqalı ózleri ilajı barınsha aǵzalardı kóbirek hákimiyat basqarmalarına kirgiziwge hárezket etedi. Demokratiyalıq saylawda jeńip shıqqan siyasiy partiyalar húkimetti dúziw hám usılay etip óz siyasatın ótkeriw huqıqına iye boladı.

Tuwrıdan-tuwrı hám wákıllikli demokratiya parıqlanadı. Tuwrıdan-tuwrı demokratiyada tiykarǵı qararlar barlıq puqaralar tárepinen tuwrıdan-tuwrı referendumlar, saylawlar, jıynalıslarda qabıl etiledi. Wákıllikli demokratiyada bolsa qararlar saylaw tártibinde qáliplesken siyasiy organlar-nızam shıǵarıwshı organlar (Senat, Nızamshılıq palatası), jergilikli keńesler tárepinen qabıl etiledi.

Demokratiyaǵa qarsı tártip — **demokratiyalıq emes tártip** dep ataladı. Bunday tártipte mámleket basqarmaları hákimiyattı ámelge asırtw waqtında demokratiyalıq nızam hám qaǵıydalarǵa boysınbaydı. Kerisinshe olardı bárqulla yaki tez-tez buzadı. Óz-ózinen málim bolǵanınday bunday siyasiy tártipte puqaralardıń huqıq hám erkinlikleri ayaq astı etiledi, qopal túrde buzıladı, ayırım waqıtları júdá jawızlıq penen qarsılas tárep bastırıladı. Bazıda bolsa parlament sıyaqlı demokratiyalıq institutlar joq etiledi.

*Demokratiyaǵa qarsı tártip — **demokratiyalıq emes tártip** dep ataladı.*

Fashistlik tártipte húkimlik etken hár qanday qarsılıqlar joq etiledi. Qanday da bir rasanıń húkimranlıǵı járiyalanadı. Nátiyjede basqa aymaqlardı basıp alıwǵa hárezket kúsheyedi. 1933—1945-jılardaǵı fashistler Germaniyası hám sol dáwirdegi fashistler italiyası fashistlik tártip mámleketlerge mısál bola aladı.

Jeke partiyanıń húkimranlıǵı, huqıq hám erkinliklerdiń ayaq astı etiliwi usáǵan unamsız qásiyetlerge iye bolǵan tártip — totalitar tártip delinedi. Totalitar tártipte ózgeshe pikirlerge qarsı gúresiledi, saylawshılardıń saylawda qarama-qarsı deputatlardı saylaw imkaniyatları bolmaydı. Totalitar mámleket mısalı sıpatında burınǵı Sovet Awqamın keltiriw múmkin.

Мамлекет басқаруын әмелге асыру арнаулы басқармалар тәрепинен әмелге асырылады һәм бул басқармалар ҳуқықтану пәнинде **мамлекет organlari** деп жүритиледи.

Мамлекетлик organu — нizamға муvapiq rawishte öz siste-masına, sociallıq turmıstın belgili bir tarawın basqaru boyınsha anıq belgilengen wákilliklerge iye bolğan mamlekett **basqarması yaki makeme**.

Мамлекет organlari tómendegi túrlerge bólinedi:

a) Wákillik organlari: nizam shıǵarıwshı, jergilikli hákimiyat organlari;

b) Atqaru organlari: mamlekett baslıǵı (prezident, monarx), húkimet, ministrlik hám mamlekett komitetleri, huqıq qorgawshı basqarmalar (prokuratura, ishki isler ministrligi hám onıń organlari, ádillik ministrligi hám basqalar);

d) Jergilikli organlar (wálayat, rayon hám qala hákimleri);

e) Sud hám konstituciyalıq baqlaw basqarmalari: Konstituciyalıq sud, Joqarǵı sud hám onıń wálayat (qala buwınlari).

Мамлекет mexanizmi — jámiyetti basqaru hám xalıq máplerin qorgawdı әмелге аsıratuǵın mamlekett organlarınıń pütün sistemasi.

Demek, mamlekett organlari mamlekett mexanizminiń quramlıq bólimleri bolıp, olar sociallıq turmıstın belgili bir tarawın basqaru boyınsha zárúr wákilliklerge iye. Hár bir mamlekett organı basqa mamlekett organlari menen, yaǵnıy mamlekett mexanizminiń basqa ishki bólimleri menen tıǵız baylanıslı.

Ўзбекстан Республикасында Demokratiya ulıwma insanıylıq principlerge tiykarlanadı, olarǵa bola insan, onıń ómiri, erkinligi, abroyı, qádir-qimbati hám basqa da erk hám huqıqlari joqari qádiriyat bolıp esaplanadı.

Demokratiyalıq huqıq hám erkinlikler konsitituciya hám nızamlar menen qorgaladı.

13-statiya

1. Konsituciyamızdıń joqarıdaǵı keltirilgen statyasınıń mazmunın turmıslıq mısallar járdeminde ashıp beriwge hárezket etiń.

2. Ózińiz jasap atırǵan aymaqtaǵı xalıq qabıllawxanasınıń iskerligi, Respublika hám wálayat mámleketlik organlarınıń “Kóshpeli qabıl”lardı shólkemlestiriwiniń mámleketimizdegi demokratiyalıq reformalardıń úlgisi ekenligin tiykarlawǵa hâreket etiń.

Hikmetler ğâziynesinen!

Patsha ózin ádillik penen bezetiwi kerek, xalıq bunday patshaǵa húrmet kórsetiwi zárúr. (Abdulloh Muqni)

dóretiushilik xızmet

1. *Dúzgen shártli mámleketińizde qanday siyasiy tártip bar ekenligin anıqlań. Bunda klaslaslarıńızdıń dúzgen shártli mámleketlerindegi siyasiy tártiplerdiń hár túrli bolıwın támiyinlewge hâreket etiń.*
2. *Siyasiy tártip sıpatında uqsas bir qıylı formadaǵı mámleketleri bar toparlar ıqshamlastırılǵan toparǵa mámleketindegi siyasiy tártipti sıpatlap bersin.*
3. *ıqshamlastırılǵan topar bul mámlekettiń kemshiliklerin tabıwǵa hâreket etsin.*
4. *Shártli mámleketińiz mámleket mexanizmi quramına qanday mámleket organları kiriwin jazıp kórsetiń.*

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Siyasiy tártip degenimiz ne?
2. Siyasiy tártip túrlerin aytıp beriń.
3. “Demokratiya” sóziniń sózlik mánisi menen “demokratiya” atamasınıń mánisin salıstırwǵa hâreket etiń.
4. Demokratiyalıq tártiptiń tiykarǵı belgilerin sanap beriń.
5. Demokratiyalıq tártip húkim súrip atırǵan mámlekettegi puqaralardıń jaǵdayın súwretlep beriń. Usınday mámleketlerge misal keltiriń.
6. Demokratiyalıq emes tártip degenimiz ne?
7. Totalitar tártip haqqında nelerdi bilesiz?
8. Buringı Sovet Awqamında puqaralardıń siyasiy erkinlikleri qanday jaǵdayda bolǵan? Huqıqları ne?
9. Siz mámleket organı degende neni túsinesiz?
10. Mámleket organları túrlerin sanap beriń.

Bap boyınsha ulıwma tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

Atamalarğa sáykes táriyplerdi belgileń.

1. Siyasiy tártip

5. Mámleket organı

2. Mámleket

6. Mámlekettiń formaları

3. Jámıyet

7. Mámlekettiń dúzilis forması

4. Mámlekettiń funkciyaları

8. Mámleket mexanizmi

a) – onıń hákimshilik-aymaqlıq dúziliwi bolıp tabıladı.

b) – mámleket hákimiyatın ámelge asırıw usılları hám stilleriniń sisteması.

d) – ğalaba mámleket hakimiyatı, onıń basqarmaları, xalıqtıń usı basqarmalardı shólkemlestiriwde qatnasıw dárejesi.

e) – mámleket isiniń tiykarǵı baǵdarları bolıp, olarda mámlekettiń sociallıq tárepleri júzege shıǵarıladı.

f) – mámleket xızmetiniń tiykarǵı baǵdarları bolıp, olarda mámlekettiń sociallıq tárepleri júzege shıǵarıladı.

g) – nızamǵa muwapıq ráwishte óz sistemasına, sociallıq turmıstıń belgili bir tarawın basqarıw boyınsha anıq belgilengen wákilligine iye bolǵan mámleket basqarması yaki mákemesi.

h) – jámıyetti basqarıw hám xalıqtıń mápin qorǵawdı ámelge asıratuǵın mámleket organlarınıń pütün sisteması.

i) – hákimiyatqa iye, óz aymaǵındaǵı insanlardıń máplerin qorǵaytuǵın, xalıq aralıq qatnasıqlardı ámelge asıratuǵın erkin siyasiy shólkem.

Bap boyinsha testler

1. **“Insan huqıqları dúnya júzilik deklaraciyası” qashan qabıl etildi?**
a) 1948-jıl 10-dekabrde; b) 1946-jıl 10-dekabrde;
d) 1991-jıl 18-noyabrde; e) 1945-jıl 18-noyabrde.
2. **Ózbekstan Respublikası Konstituciyası kirisiw bólimi ne dep ataladı?**
a) Tiykargı principler; b) Alğı sóz;
d) I bólim; e) Juwmaq.
3. **Mámleket hákimiyatın ámelge asırıw usılları hám formaları diziminiń yuridik atamasın kórsetiń.**
a) Mámlekettiń basqarıw forması; b) Mámlekettiń dúzilis forması;
d) Mámleket funkciyası; e) Siyasiy tártip.
4. **“Suverenitet” sózi qanday mağananı bildiredi?**
a) Mámlekettiń óz ishki siyasatında basqa mámleketlerden gárezsizligi;
b) Mámlekettiń óz ishki siyasatında hám sırtqı qatnasıqlarında basqa mámleketlerden gárezsizligi;
d) Mámlekettiń óz ishki siyasatında hám basqa mámleketler qatnasıqlarında qaramlılıgında;
e) Mámlekettiń basqa mámleket quramında ekenligi.
5. **Ózbekstan Respublikası gárezsizligi qashan qabıl etildi?**
a) 1990-jıl 20-iyunda; b) 1991-jıl, 31-avgustta;
d) 1992-jıl, 10-dekabrde; e) 1992-jıl, 8-dekabrde.
6. **“Demokratiya” sózi qanday mağananı bildiredi?**
a) xalıq hákimiyatshiligi; b) Prezident basqarıwı;
d) jeke hákimshilik; e) gárezsizlik.
7. **Konstituciya bekkemlengenindey, Ózbekstan bul — ...**
a) suveren demokratiyalıq respublika;
b) gárezsiz demokratiyalıq respublika;
d) gárezsiz xalıq-demokratiyalıq respublika;
e) suveren, gárezsiz demokratiyalıq respublika.
8. **Basqarıw formasına qaray mámlekettiń qanday túrleri bar?**
a) Monarxiya, Unitar; b) Respublika, Federaciya;
d) Monarxiya, Respublika; e) Federaciya, Konfederaciya.

“Xalıq mámleketlik shólkemlerge emes, mámleketlik mákemeler xalqımızğa xızmet qılıwı kerek” – degen princip barlıq tarawdağı basshılar iskerliginde tiykargı qağıydağa aylanıwı kerek.

Shavkat Mirziyoyev

II BAP

PUQARALÍQ JÁMIYETI HÁM HUQÍQÍY MÁMLEKET

Puqaralıq jámiyeti
Ózbekstan Respublikasında puqaralıq jámiyettiñ tiykarları
Ózbekstanda puqaralıq jámiyetin rawajlandırıw
Huqıqiy mámleket
Huqıqiy mámlekettiñ tiykargı belgileri

AbuNasr Farabiy óziniń “Bilimli adamlar qalası” shıǵarmasında, “Tabds-u navomisi Aflatun” (“Aflatun nızamlannıń mánisi”) atlı shıǵarmasına tiykarlanıp mınaday deydi: “Aflatunniń aytıwınsha, eń qıyın is — nızamdı engiziw. Nızamǵa isenimsizlik penen qaraw hám de nızam ústinen arız etiw bolsa eń ańsat is. Xalıq nızamlarǵa zárúrlilik seziwi hám olardı úyreniwı kerek, sebebi olar keyinirek xalıqtıń ózine payda keltiredi”.

Ádil jámiyetniń tiykarǵı jolların Farabiy tómendegishe bayanlap bergен:

- ♦ Bilimli (12 ózgeshelikti ózinde sáwlelendirgen) mámleket basshısı hám mámleket aǵzalarınń baslıǵı;
- ♦ Nızam-qaqıydalarınń bar ekenligi hám olarǵa mámleket basshılarınıń, barlıq puqaralardıń boysınıwı;
- ♦ Ilim hám pánniń rawajlanıwı;
- ♦ Jaqsı ádep-ikramlılıq hám minez-qılıqtıń insanlarda qalıpleskenligi;
- ♦ Mámleket urıs hám basqınshılıqlarǵa qarsı bolıwı, mámlekette tınıshlıq, paraxatshılıqtıń ornatılıwı.

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. *“Bilimli adamlar qalası” shıǵarmasında Abu Nasr Farabiydiń ádalatlı jámiyetiniń tiykarǵı belgileri házirgi zaman jámiyetinde bar bolsa, bunday jámiyette jasap atırǵan puqaranıń baxıtlı puqaralar dep ataw mümkün bolarmedı?*
2. *“Puqaralıq jámiyet” atamasın kóp márte esitkensiz. Mine usı atama neni ańlatatuǵınlıǵı haqqında oylap kórgensizbe? Oylap kórgen bolsańız usı atama mazmunı haqqında óz pikirlerinizdi bildiriń.*
3. *“Puqaralıq jámiyet hár qanday jámiyet aǵzalarınń ázeliy ármanı” degen pikir barqulla aytıladı. Mine usı pikirdiń haqıyqatlıǵın Abu Nasr Farabiydiń joqarıdaǵı shıǵarmasında keltirilgen úzindilerden paydalanıp, dalillep beriwge hâreket etiń.*

Puqara hám puqaralıq haqqındaǵı túsiniq payda bolǵan dáwirlerden baslap puqaralardıń ulıwma birlespesi sıpatında jámiyet túsiniǵı júzege keldi. Bul túsiniq dáslep, Shıǵısta, atap aytqanda, áyyemgi Bobilde “Hamurapi nızamları”, áyyemgi Turanda “Avesto” siyasiy hám huqıqıy-ádeplilik táliymatı menen baylanıslı otqa sıyınıwshılıq, yaǵnıy zardushtiylik dáwirinde, keyninen áyyemgi Ellada hám Rimde payda boldı.

Puqaralıq jámiyetti kóz aldına keltiriw ańsatlastırıw ushın tiykarǵı belgilerdi sanap ótiw maqsetke muwapıq. Puqaralıq jámiyettiń tiykarǵı belgileri tómendegilerden ibarat:

- hár túrdegi mülkshilik formalarınıń bar ekenligi;
- barlıq mülkshilik formalarına bir qıylı kóz qarasta bolıwı, yaǵnıy mülkshilik formalarınıń teńligi;
- erkin miynet etiw hám kásip tańlaw imkaniyatı;
- isbilermenlikke keń imkaniyatlar jaratılǵanlıǵı;
- siyasiy erkinliktiń bar ekenligi;
- pikirlerdiń hár túrliligi, sóz erkinligi bar ekenligi;
- insan huqıq hám erkinlikleriniń kepilligi;
- ózin-ózi basqarıw organlarınıń rawajlanganlıǵı;
- ádalatlı huqıqıy hákimiyattıń bar ekenligi;
- huqıq ústinliginiń támiyinlengenligi.

Puqaralıq jámiyeti — kámil puqaralardan, yaǵnıy úzliksiz baylanısta bolǵan hám de ádep-ikramlılıq, huqıqıy hám siyasiy mádeniyatqa iye adamlardan ibarat jámiyet.

Puqaralıq jámiyeti onıń aǵzaları bolǵan puqaralardıń ózleri tárepinen basqarılıp turatuǵın hám qatań qarar tapqan jámiyet. Bunday jámiyet ózin-ózi joqarı dárejede shólkemlestiriliwi menen ajralıp turadı. Puqaralıq jámiyetke mámlekettiń kúshli tásiiri talap etilmeydi. Kerisinshe, mámleket bunday jámiyettiń qadaǵalawında bolıwı kerek, sebebi mámleket — puqaralıq jámiyetiniń “jallanba xızmetkeri”. Bunday jámiyet tek ǵana óziniń siyasiy, mádeniy turmısın, bálki ekonomikalıq, sociallıq turmısın da ózi basqarıp turadı.

Hámme jámiyetler hám puqaralıq jámiyet emes. Puqaralıq jámiyet joqarı dárejedeги sociallıq rawajlanıw belgisi desek tuwrı boladı.

Puqaralıq jámiyetti tolıq ráwishte kóz aldına keltiriw ushın onıń qásiyetlerin biliw úlken áhmiyetke iye. Puqaralıq jámiyettiń

qásiyetleri ekonomikalıq, sociallıq, siyasiy hám ruwxıy tarawlarda óz kórinisin tabadı.

Puqaralıq jámiyettiń belgileri tómendegilerde kórsetilgen:

ekonomikalıq tarawda: mámleketlik emes kommerciyalıq shólkemlerdiń, shirketlerdiń, aksionerlik kompaniyalardıń, korporaciyalardıń, firmalardıń barlıǵı hám olardıń tiyisli xızmet kórsetiwleri ushın barlıq sharayatlardıń jaratılǵanlıǵı.

sociallıq siyasiy tarawda: puqaralar, shańaraqlar, siyasiy partiyalar, jamaát birlespeleri, sociallıq háreketler, ózin-ózi basqarıw organları, mámleketlik emes ǵalaba xabar quralları, sociallıq qarama-qarsılıqlardı nızam sheńberinde sheshiw imkaniyatları, xalıq pikirin úyreniw, qalıplestiriw ushın shárt-sharayatlardıń barlıǵı.

Ruwxıylıq tarawda: sóz hám pikir erkinligi, hújdan erkinligi, dóretiwshilik shólkemlerdiń ǵárezsizligi, ilimiy shólkemlerdiń ǵárezsizligi, ruwxıy qawıp-qáterlerden qorǵanıwdıń támiyinlengenligi.

Házirda puqaralıq jámiyeti sharayatındaǵı jasaw huqıqına tiykarlangan jasaw bolmaǵı shárt. Sonday-aq, puqaralıq jámiyette huqıq joqarı dárejesinde rawajlangan bolıwı lazım. Sonıń ushın da puqaralıq jámiyet sharayatında shaxstıń basqa shaxs penen yaki mámleket penen óz ara baylanısları huqıqiy normalarǵa tiykarlangan bolıwı yaǵnıy usı baylanıslar huqıqiy maydanda ámelge asırılıwı talap etiledi.

Puqaralıq jámiyeti, mámlekettiń erkin, nızam sheńberinde júzege kelgen dúzilisi insaniylıq jámiyetti erkin ózin-ózi basqarıwı dep túsiniledi. Áyne usı puqaralıq jámiyetti rawajlandırıw respublikamızda ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń tiykarǵı maqseti bolıp esaplanadı.

Ózbekstanda puqaralıq jámiyettiń tómendegi belgileri bar:

1. Siyasiy partiyalar hám social-siyasiy háreketler. 2. Jámiyetlik shólkemler. 3. Mámleketlik emes, kommerciyalıq emes shólkemler. 4. Bilimlendiriw mákemeleri. 5. Diniy shólkemler. 6. Miliy mádeniy oraylar. 7. Jámiyetshiliktiń pikirin úyreniw shólkemleri. 8. Shańaraq hám onıń máplerin gózlewshi arawlı shólkemler. 9. Puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organları. 10. Ǵalaba xabar quralları. 11. Demokratiyalıq saylaw sisteması.

Búgingi kúnge kelip mámleketimizde **puqaralıq institutlardıń** roli hám áhmiyetin kúsheytiwge, puqaralardıń eń áhmiyetli social-ekonomikalıq mashqalalar sheshiwge qaratılǵan nızam hújjetleri qabıl etilgenligi hám qabıllanıp atırǵanlıǵı, mınılap mámleket emes,

kommerciyalıq emes shólkemlerdiń iskerlik kórsetip kiyatırǵanı, atap aytqanda, siyasiy partiyalar, kásiplik awqamlar, Ózbekstan hayal-qızlar komiteti, “Salamat awlad ushın”, “Nuranıy” fondları, “Ijod” fondı, Ózbekstan jaslar awqamınıń iskerligi mámleketimizde puqaralıq jámiyetin rawajlandırǵanlıǵınıń ayqın mısalı. 2018-jıl 1-iyul halatı boyınsha, mámleketimizde ádillik ministrliginiń dizimnen ótken puqaralıq jámiyetlik institutlar sanı 9,478 ibarat.

Ózbekstanda ózin-ózi basqarıw uyımları bar bolıp, bunda **mákan** ayırıqsha áhmiyetke iye. Jasaw ornındaǵı miliy ózin-ózi basqarıwdıń ózine tán moduli bolǵan mákan, xalqımızdıń ásirlik salt-dástúrleri hám úrp-ádetlerine súyenip, áhmiyetli sırtqı-ekonomikalıq hám tárbiyalıq funkciyaların orınlaydı.

Mámleketimizde iskerlik kórsetip atırǵan insan huqıqları boyınsha shólkemler hám puqaralıq jámiyetlik institutlarına mısál bola aladı. Olar tómendegiler: Ombudsman, **insan huqıqları** boyınsha milliy oray, “Sociallıq pikir” jámiyetlik orayı, ámeldegi nızam hújjetleri monitoring institutı hám t.b.

Prezidentimiz Shavkar Mirziyoyevtiń “Mámleketti demokratiyalıq jańalandırıw barısında puqaralıq jámiyet institutlarınıń rolin túpten ózgeritiw is-ilajlar haqqında”ǵı qararı tiykarında Ózbekstan Respublikası puqaralıq jámiyetin rawajlandırıw boyınsha másáláhát keńesiniń dúziliwi “úshinshi sektor” dep atalǵan puqaralıq jámiyeti institutların qollap-quwatlaw hám mámleketimizde puqaralıq jámiyetiniń rawajlanıwı jańa basqıshqa alıp shıǵıwda ayırıqsha áhmiyetke iye boldı.

Sońǵı jıllarda puqaralıq jámiyeti institutların qalıplestiriw hám rawajlandırıwǵa qaratılǵan bir qatar **nızamshılıq hújjetleri** qabıl etildi. Bul nızamshılıq hújjetleriniń qabıl etiliwi:

- puqaralıq jámiyet institutların shólkemlestiriw hám rawajlandırıw;
- olardıń erkin hám jedel iskerlik kórsetiwı ushın nızamshılıq sharayatların jaratıw; olardıń materiallıq-texnikalıq támiyinleniwın jolǵa qoyıw.

- olardıń sociallıq iskerligin kúsheйтиw;

- olardıń mámleket hám hákimiyat iskerligi ústinen aktiv qadaǵalawdı ámelge asırıwdaǵı rolin kúsheйтиwge xızmet etedi.

Huqıqiy ústemligi Ózbekstanda puqaralıq jámiyetti rawajlandırıwdıń zárúr elementi.

Birge islesiwde keńpeyillik penen is alıp barıw biziń xalqımızdıń mentalitetine tiyisli. Úmit bildiretuǵın, Ózbekstanda puqaralıq jámiyetti rawajlandırıwda áyne usı ayırmashılıqlar jetekshilik etedi.

Ózbekstanda puqaralıq jámiyetiniń rawajlanıwınıń tómendegi tiykargı baǵdarlarında ámelge asırıw maqsetke muwapıq:

- 1) Múlkti mámleket qaramaǵınan shıǵarıw;
- 2) Kóp partiyalıq sistemasın rawajlandırıw;
- 3) Islep shıǵarıwdı jetilistiriw;
- 4) Qonımlı sociallıq dástúrler islep shıǵarıw.

Ózbekstanda jaslar puqaralıq jámiyeti sociallıq negiziniń ózegin shólkemlestiriw lazım.

Puqaralıq jámiyet sharayatında mámleket hám shaxs huqıqlarınıń teń subyektleri sıpatında jımıs alıp baradı. Bul óz gezeginde huqıqiy demokratiyalıq jámiyet sharayatında júz beretuǵın jaǵday bolıp esaplanadı.

Bunnan juwmaq shıǵarıw múmkin, puqaralıq jámiyetinde mámleket tárepinen kepillikler sisteması shólkemlestiriwi zárúr. Házirgi dáwirde Ózbekstan Respublikasında qabıl etilip atırǵan nızam, qararlar usınday sistemaǵa mısál bola aladı.

Hikmetler gáziynesinen!

Ádillik — aqrette qutqaradı, dunyada baxıttıń bası.

(Ali ibn Abu Tolib)

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Puqaralıq jámiyetin qanday túsinik sıpatında qaraw hám táriyplew múmkin?
2. Puqaralıq jámiyeti qanday belgileri menen ajırılıp turadı?
3. Puqaralıq jámiyettiń qásiyetleri qaysı tarawda óz kórinisin tabadı.
4. Puqaralıq jámiyettiń qásiyetleri ekonomikalıq tarawda nelerde kórinedi?
5. Ózbekstanda puqaralıq jámiyettiń qanday belgileri bar?
6. Ózbekstanda puqaralıq jámiyettiń qanday institutları bar?
7. Ózbekstanda puqaralıq jámiyetin rawajlandırıw barısında qanday jumıslar ámelge asırılmaqta?

10-tema

Huqiqiy mámleket

Tómendegi úsh túrli mámleket táriyplerin oqıń hám berilgen tapsırmalardı orınlań.

1-mámlekette: birden-bir siyasiy hám ekonomikalıq sistema bar. Bul mámlekette basqarıw oraydan jetkeriletuǵın qatań páрман, buyırıq hám rejeler arqalı ámelge asırıladı. Bul hújjetlerde ekonomikalıq hám sociallıq tarawlarda barlıq puqara hám shólkemlerdiń qanday jumıs islewi kerekligi anıq belgilep berilgen. Kórsetpelerdi buzǵanlıǵı ushın qanday jaza sharaları kórilwi de anıq kórsetilgen.

2-mámlekette: Rawajlangan dástúr rejeleri xalıq tárepinen saylangan parlamentte kórip shıǵıladı hám tastıyqlanadı. Páрманlar hám buyırıqlar menen bir qatarda áne usı parlament tárepinen qabıl etilgen nızamlar da bar. Biraq bul nızamlardıń orınlanıwı ústinen xalıq qadaǵalawı ornatılmaǵan.

3-mámlekette: Mámleket hákimiyatı úshke bólinedi:

- 1) nızam shıǵarıwshı;
- 2) atqarıwshı;
- 3) sud hákimiyatı.

Mámleket óz jumısın insan hám jámiyettiń abadanlıǵın gózlep, sociallıq ádillik hám nızamshılıq principleri tiykarında ámelge asıradı.

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Siz úsh mámlekettiń ulıwmalıq táreplerin kórsete alasız ba? Parqlanıwı ne? Ajratıp jazıń.
2. Bul mámleketlerdegi hákimiyattıń nátiyjeli hám ádil xızmet kórsetiw ushın qanday tiykarlar bar dep oylaysız?
3. Siz jasaw ushın qaysı mámleketti tańlar edińiz? Ne ushın?
4. Huqıqiy mámleket atamasınıń mánisi haqqında ne dey alasız?

5. *Siziñ huqıqlarınızdı átiraptaǵılar qorǵamawı ushın siz nelerge iye bolıwıñız kerek dep oylaysız?*
6. *Saylawlar haqqında jası úlkenlerden esitkensiz. Ne ushın saylawlarǵa bunshelli úlken itibar beriledi hám jası úlkenler saylawlarǵa birew májbürlemese de ózleri ıqtıyarlı túrde baradı?*

Dúnyadaǵı mámleketler bir-birinen júdá kóplegen tárepleri menen ózgeshelenedi. Bul ózgeshelikler menen bir waqıtta olardıń bir-birine uqsas tárepleri de kóp. Mine usı uqsas tárepleri, yaǵnıy ulıwmalıq qásiyetlerine tiykarlanıp, mámleketlerdi klassifikaciyalaw múmkin.

Mámlekettiń huqıqqa bolǵan qatnasına qaray tómendegi túrlerge ajratıw múmkin.

1. Etatikalıq;
2. Huqıqıy mámleket.

Etatikalıq mámlekette:

- 1) Nızam ornın kóbinese qatań buyırq hám biylikler basadı;
- 2) Mámleket óz puqaralarınıń siyasiy birlespeleri hám shólkemleriniń erkinliklerin qatań sheklep qoyadı.
- 3) Mámleket ekonomikalıq-socialıq qatnasıqların, hátteki puqaralardıń jeke turmısın da óz basqarıwına alıwǵa umtıladı.
- 4) Mámleket organları hám hámeldar shaxslarǵa ǵana hádden tısqarı kóp wákillikler beriledi.

Etatikalıq mámleketke mısál etip Kuba, Burınǵı Sovet Awqamın keltiriw múmkin. Sonday-aq barlıq totalitar hám avtoritar dúzimdegi mámleketler de buǵan mısál bola aladı.

Huqıqıy mámlekette mámleket basqarıwı huqıqtıń ústemligine tiykarlanadı. Bunda mámleket basqarıwı puqaralar hám jámiyetlik qatnasıqlar subyektleriniń huqıqları, erkinligi hám máplerin támiyinlewdi esapqa alǵan halda ámelge asırıladı.

Huqıqtıń mámleket — huqıqtıń ústemligi hám de sud erkinligi támiyinlenetuǵın, insan huqıqları hám erkinlikleri kepillenetuǵın, mámleket hákimiyatı tolıq erkli bolıwı baǵdarı tiykarında ámelge asırılatsuǵın demokratiyalıq mámleket.

Huqıqıy mámlekettiń tiykarǵı belgileri tómendegiler:

1. Huqıqtıń ústinligi.

Mámlekettegi barlıq shaxslar — puqaralar, shet el puqaraları, puqara bolmağan shaxslar, hámeldarlar hámmesi nızam talaplarına boysınadı. Bunda Konstituciya huqıqıy normalar joqarı yuridikalıq kúshke iye.

2. İnsan huqıqları hám erkinlikleriniń támiyinleniwi hám qorǵalıwı.

Insan, onıń turmısı, dárejesi, qádir-qımbatı, huqıq hám erkinlikleri hám de mápleri joqarı qádiriyat ekenligi;

3. Mámleket hám puqaralardıń bir-biriniń aldında óz-ara juwapkershiligi.

4. Hákimiyattıń nızamshılıǵı.

Hákimiyat demokratiyalıq saylawlar jolı menen dúziledi; mámleket hákimiyatı mámlekettiń ishinde hám xalıq aralıq kólemde tán alınadı.

5. Hákimiyat wákillikleriniń bóliniwi.

Mámleket hákimiyatı nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı hám sud hákimiyatlarına bólinedi. Mámleket hákimiyatı wákillikleri mine usı úsh hákimiyat arasında bólinedi

6. Sudtıń ǵárezsizligi.

Sudtıń isine hesh kim aralasa almaydı, sudlar tek ǵana nızam talaplarına boysınadı;

7. Huqıqtı qorǵaw mexanizminiń nátiyjeli islewi.

Olar insan huqıq hám erkinliklerin belgili dárejede qorǵawı kerek.

8. Joqarı dárejedeги huqıqıy mádeniyat.

Huqıqıy mádeniyat hárekettegi nızamlardı bilıw, olardı húrmet etiw hám olarǵa baǵınıwda kórinedi;

9. Demokratiyalıq rawajlanıwı hám jetilisiwi.

Xalıq mámleket basqarıwında qatnasadı, siyasiy huqıqlar hám erkinlikler kepillikke alınadı.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq:

— huqıqtıń barlıq subyektleri, sonday-aq, mámleket organları lawazımlı shaxslar hám apiwayı puqaralar nızamlarǵa qatań ámel etiwleri;

— puqara hám mámlekettiń nızamlar dógeresinde bir-biriniń aldında juwapkerligi;

— sociallıq ideyalogiya hám ekonomikalıq kóp pikirilik mámleket tárepinen nızamlastırılǵanlıǵı hám kepillengenligi;

– puqaralardıń huqıq hám erkinlikleriniń támiyinlengenligi mámlekettiń bul túriniń abzallıqları.

Mine sonıń ushın dunyanıń eń aldındı mámleketlerinde huqıqıy mámleket payda etiw tiykarǵı wazıypa etip qoyılǵan.

Mámlekettiń úshinshi aralıq túri bolıp, olar usı eki mámleket qásiyetlerin ózinde jámlestirgen. Bul mámleketlerdiń ayırımları óz qásiyeti, tábiyatı hám jónelisi boyınsha etatik mámleketlerge, ayırımları huqıqıy mámleketke jaqın tursa, ayırım tárepleri menen olardan parıqlanadı.

Ózbekstan Respublikasınıń puqaraları jámiyet hám mámleket islerin basqarıwda tikkeley hám de wákilleri arqalı qatnasıw huqıqına iye. Bunday qatnasıw ózin-ózi basqarıw, referendumlar ótkeriw hám mámleket organların demokratiyalıq tárizde shólkemlestiriw jolı menen ámelge asırıladı.

32- statyadan.

- 1. Konstituciyanıń joqarıdaǵı statyası mámlekettiń qanday túrine tán dep oylaysız?*
- 2. Usı statyanıń birinshi hám ekinshi bólimleri huqıqıy mámlekettiń qaysı qásiyetlerine sáykes keledi?*

Biziń iskerligimiz eń áhmiyetli konstituciyalıq qaǵıyda – sociallıq ádillikti támiyinlewge qaratılıwı shárt.

Jámiyette sociallıq ádillik támiynleniwın qarar taptırıw barısındaǵı tiykarǵı wazıypamız – bul adalatlı nızamlar qabıl etiwden ibarat.

Shavkat Mirziyoyev

- 1. Prezidentimizdiń joqarıdaǵı pikirindegi huqıqıy mámlekettiń tiykarǵı belgilerinen qaysıları óz kórinisin tapqan?*
- 2. Huqıqıy mámleket sharayatında sociallıq adalatıń áhmiyeti haqqında óz pikirinizdi bildiriń.*
- 3. Átirapımızdaǵı turmısımızdan Prezidentimiz joqarıdaǵı sózlerin tastıyıqlawshı mısallar keltiriń.*

Bap bo'yinsha uliwma takiralaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Huqıqqa salıstırǵanda qatnasına qaray qanday túrlerge ajratıw múmkin?
2. Etatikalıq mámleket qanday mámleket ekenligin súwretlep berin.
3. Qanday mámlekette huqıqıy mámleket atamasın qollanıw múmkin?
4. Huqıqıy mámlekettiń tiykarǵı belgilerin sanap berin.
5. Mámlekettiń aralıq túrine kirgen mámleketlerdin qanday ózine tán túrleri bar?
6. “Puqaralıq jámiyeti” atamasının “Jámiyet” atamasınan qanday ózgeshelikleri bar?
7. Abu Nasr Farabiy “Bilimli adamlar qalası” shıǵarmasında ádil jámiyetti qalay súwretleydi? Usı súwretlewdi puqaralıq jámiyeti belgileri menen salıstrip kórin. Pikińizdi aytn.
8. Ózbekstan Respublikasında puqaralıq jámiyetiniń qanday elementleri qalıplesip barmaqta?
9. Ózbekstanda puqaralıq jámiyetiniń qurılıwının qanday ózine tán tárepleri bar?

Atamalarǵa sáykes táriyplerdi belgilen.

1. Huqıqıy mámleket

3. Mámleket aralıq túri

2. Etatik mámleket

4. Puqaralıq jámiyeti

a) — mámleket basqarıwı buyırq hám biyliklerine tiykarlangan, puqaralardıń hám shólkemlerdin erkinlikleri sheklengen mámleket.

b) — huqıqtıń húkimranlıǵı támiyinlengen, insannıń huqıqları hám erkinlikleri kepillengen, hákimiyattıń tolıq wákilligi bólingen demokratiyalıq.

d) — hám huqıqıy mámlekettiń, hám etatikalıq mámlekettiń belgilerin belgili dárejede jámlestirgen.

e) — kámil puqaralardan, yaǵnıy úzliksiz baylanısta bolǵan hám de ádep-ikramlılıq, huqıqıy hám siyasiy mádeniyatqa iye adamlardan ibarat jámiyet.

Bap boyınsha testler

1. Siyasiy partiyalar dúziw hám olardıń jumısında qatnasıw puqaralardıń qanday huqıqı esaplanadı?
a) ekonomikalıq huqıqı; b) sociallıq huqıqları;
d) siyasiy huqıqları; e) jeke huqıqları.
2. Ózbekstan Respublikasınıń “Siyasiy partiyalar haqqında”ǵı nızamı qashan qabıl etilgen?
a) 1991-jıl 1-noyabrde;
b) 1994-jıl 18-fevralda;
d) 1997-jıl 26-dekabrde;
e) 1996-jıl 26-dekabrde.
3. Mámlekette miynet etetuǵın xalıqtıń huqıqların mámleket shólkemleri menen bir qatarda qorgaw eń barlıq jámaát birlespesi ne dep ataladı?
a) siyasiy partiya;
b) dóretiwshi awqam;
d) kásiplik awqam;
e) nuraniylar shólkemi.
4. Mámlekettiń huqıqqa bolǵan qatnasıqlarına qaray tómendegi túrleri bar:
a) etatik, nızamlı hám huqıqıy; b) huqıqıy, puqaralıq hám etatik;
d) etatik, huqıqıy ham aralıq; e) puqaralıq, etatik hám aralıq.
5. Mámlekettiń basımısız, nızam sheńberinde payda bolǵan málim kishilik hám jámiyetiniń iqtıyarıy ózin-ózi basqarıwın nı ańlatadı?
a) huqıqıy mámleket; b) jámiyet;
d) puqaralıq jámiyeti; e) erkin mámleket.
6. Huqıqıy mámlekette mámleket basqarıwı ... tiykarlanadı.
a) tikkeley nızamlarǵa; b) parlament baqlawına;
d) atqarıwshı hákimiyat qararlarına; e) huqıqtıń ústinligine.
7. Tiykargı nızam ne?
a) Konstituciya; b) Prezident pármanı;
d) Húkimet qararı; e) Oliy Majlis nızamı.

Bizning maqsetimiz — xalq hâkimiyatining sözde emes, âmelde tâmiynlewden ibarat. Bul — biz jasap atirgan quramali dâwirding tiykargi talabi.

Shavkat Mirziyoyev

III BAP

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASINDA MÁMLEKET BASQARILIWINING SHÓLKEMLESTIRILIWI

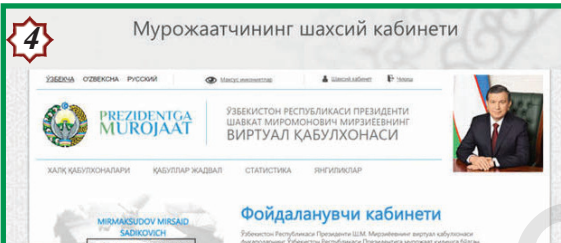

*Gârezsiz Ózbekstan Respublikasinda mámleket basqariwi
Ózbekstan Respublikasining Prezidenti
Ózbekstan Respublikasinda nizam shıǵarıwshı organ
Ózbekstan Respublikasining atqarıwshı hâkimiyat organları
Ózbekstan Respublikası sud sistemasi*

11-tema

Ўзбекстан Республикасында мамлекет басқарыуы

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

- 1-2-süwretlerdegi mámleket basqarmaları qanday jumislardı atqaradı dep oylaysız?
- Bul basqarmalar kimniń mápin gózlep is júrgizedi?
- Ўзбекстан Республикасы Президентiniń Xalıq qabıllawxanaları hám Vertual qabıllawxanaları haqqında nelerdi bilesiz? Olarğa kimler, qanday máseleler menen mürájáát etedi dep oylaysız?
- Puqara sociallıq yamasa huqıqıy mashqalalarğa dus kelgende birinshi bolıp qaysı basqarmağa mürájáát etiwı kerek? Bunday mashqalalarğa mısıl keltiriń hám hár birińiz jeke türde puqara qaysı basqarmağa mürájáát etiwı kerekligin dodalap kóriń.
- Puqaralardıń mashqalaların sheshiw menen jumıs alıp baratuğın jańa qanday mámleketlik basqarmalardı bilesiz?

6. *Eger mine usınday mekemeler bolmağanında puqaralar hám shólkemler qanday qıyınshılıqlarğa dus keler edi?*

Ózbekstan Respublikasında “xalıq-hákimiyattıń birden-bir deregi” ekenligi onıń konstituciyasında belgilep qoyılğan. Bul mámleketlik huqıqıy xızmettiń mazmunı konstituciyalıq principierge tiykarlanadı.

Mámleket hákimiyatınıń xalıqtıń máplerin oylap óz xızmetin jolğa salıwı konstituciyada qatań belgilengen, mámleket hákimiyatınıń aldına qoyılğan baslı wazıypa esaplanadı. Mámleket hákimiyatınıń xızmeti xalıq hákimshiligin ámelge asırıwdıń tiykarǵı formalarından biri bolıp esaplanadı. Bul xızmet eń dáslep konstituciya hám nızamlar menen belgilengen tártipte mámlekettiń Konstituciyada belgilengen organları hám lawazımlı shaxslar tárepinen ámelge asırıladı. Olar da óz náwbetinde waqtı-waqtı menen ótkeriletuǵın saylawlar arqalı quramı qalıplestirip yamasa ózgerip turadı.

Ózbekstan suverenitetiniń huqıqıy tiykarı-Tiykarǵı nızamı Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası bolıp, bul hújjet Ózbekstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń on ekinshi shaqırıq XI sessiyasında, 1992-jıl 8-dekabrde qabıl etilgen.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası insan huqıqları hám erkinliklerine tiyisli hújjetler, “Insan huqıqları ulıwmalıq jáhán deklaraciyası”, rawajlangan demokratik principle hám qádiriyatlar, watanımız tariyxındaǵı bir neshe mın jıllıq milliy hám shıǵıs mámlekettiń basqarıw dástúrlerin óz ishine qamtıdı.

Mámleketimiz Konstituciyası suveren Ózbekstan Respublikası jámiyetlik turmısınıń áhmiyetli táreplerin konstituciyalıq jaqtan tártipke salıwdıń ulıwma principielerin bekkemledi, mámleket basqarıwdıń mazmunın belgilep berdi.

Konstituciyada názerde tutılmağan tártipte mámleket hákimiyatı wákilliklerin ózlestiriw, hákimiyat uyımlarınıń xızmetin toqtatıp qoyıw yamasa saplastırıw, hákimiyattıń jańa quramların dúziw Konstituciyaǵa qarsı bolıp esaplanadı hám nızam boyınsha juwapkershilikke tartıwǵa tiykar boladı.

Ózbekstan xalqı atınan tek ol saylağan respublika Oliy Majlisi hám Prezidenti jumıs alıp barıwı múmkin.

Mámleket óz xızmetin insan hám jámiyet abadanlıǵın oylap, sociallıq ádil hám nızamshılıq principiери tiykarında ámelge asıradı.

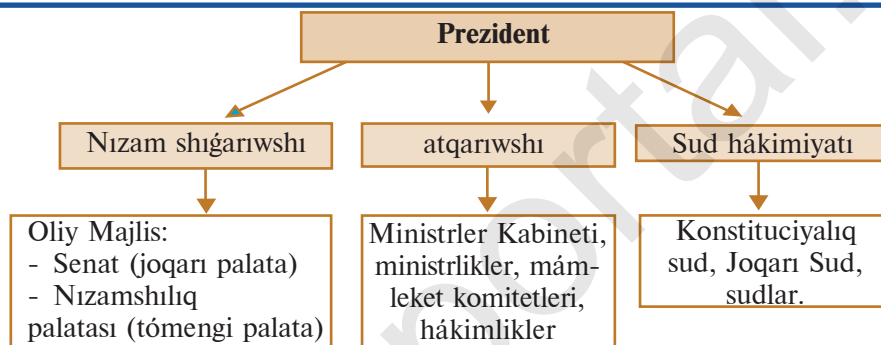
Konstituciya konstituciyalıq dúzimniń tiykarǵı shártlerinen biri bolǵan xalıq hákimiyatlıǵın bekkemlep beredi.

Konstituciya da Ózbekstan Respublikası mámleket hákimiyatı joqarı organlarınń dúzilisi, hákimiyatlardıń bóliniw principini tiykarlap berilgen.

Ózbekstan Respublikası mámleket hákimiyatınıń sisteması hákimiyatınıń nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı hám sud hákimiyatına bóliniw principine tiykarlanadı.

11-statya.

Hákimiyat wákilliklerinń bólistiriw principleri-huqıqıy mámlekettiń eń áhmiyetli belgilerinen esaplanadı. Bul princip barlıq rawajlangan demokratik mámleketlerde ámel etetuǵın tiykarǵı konstituciyalıq qaǵıydalardan biri. Bul hár qıylı mámleketler konstituciyalarında áytewir belgilep qoyılǵan ápiwayı demokratik qaǵıyda emes, hákimiyatınıń bir organda toplanıwıń aldın alıwǵa qaratılǵan konstituciyalıq qaǵıydalar. Sebebi, kóp ásirlik mámleketlik rawajlanıw tájriybeleri sonı kórsetip, hákimiyat bir organda toplanǵanda awır qıyanet etiwler júz beriwge shárayat tuwıladı.

Hákimiyat bóliniwinde konstituciyalıq princip qollanıp, mámleket basqarıwında ózgerisler ámelge asırıladı eken, mámleketimizde tómendegi qaǵıydalardıń ámel etiledi.

1. Mámleketimizde hákimiyatınıń nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı hám sud tarawları óz-ara jeke mámleket mexanizmi sıyaqlı óz ara baylanısqıta jumıs alıp barıwı menen bir waqıtta olar basqalardan parıqlı ǵárezsiz;

2. Nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı jáne sud funkciyaların orınlawshı respublika aymaǵındaǵı mámleket organları ortasında

hákimiyat wákillikleriniń anıq kórinisi bar. Mámleket basqarıwınıń joqarı respublika aymağındaǵı organları ózleriniń tómengi jergilikli organları menen birgelikte baylanısta jumıs alıp baradı.

Ózbekstan Respublikasında sud hákimiyatı nızam shıǵırıwshı hám atqarıwshı hákimiyatlardan, siyasiy partiyalardan hám basqa jámaát birlespelerinen erkin túrde is júritedi.

106-statya.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti atqarıwshı hákimiyattı ámelge asıradı. Ministrler Kabineti óz xızmetinde Ózbekstan Respublikası Prezidenti hám Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisi aldında juwapker ...

98-statyadan.

Mámleket basqarıwınıń jergilikli organları xızmetiniń áhmiyetliligi, dáslep, olardıń puqaralar, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organları hám shólkemler menen tuwrıdan-tuwrı islesedi. Sonıń ushın hám mámleket basqarıwınıń jergilikli organları jumısında mámleketimizde ayırıqsha itibar berilip atır.

Konstituciyamızdıń jáne bir demokratiyalıq tárepi, jámiyet hám mámleket turmısınıń eń áhmiyetli máseleleri xalıq talqılawına usınıladı, ulıwma dawısqa (referendumǵa) qoyıladı.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası hám ámeldegi nızamlarda mámleket hám puqara ortasındaǵı turaqlı siyasiy-huqıqıy baylanıs belgilep qoyılǵan.

Sońǵı jılları mámleketimizde húkimet basqarıwında misli kórmegen reformalar ámelge asırılmaqta. Mámleket turmısına tiyisli hárbir qarar xalıq penen dodalanǵannan soń qabıl etiledi. Bunda dodalawlar úzliksiz baylanıslı tárizde ótkerilip atırǵanı dıqqatqa ılayıq.

Mámleketimizde húkimet basqarıwında sonday ámeliyat jolǵa qoyıldı, buǵan baylanıslı mámleketlik xızmetkerler, birinshi basshılardan baslap, óz kabinetlerinde otırmastan, orınlarǵa barıp, xalıqtıń eń awır hám qıyın mashqalalarınıń ámeliy sheshimi menen shuǵıllanıp atır.

Mámleketimizde xalıq penen baylanısta bolıw, onıń turmıslıq mashqalaların sheshiw boyınsha jańa sistema jaratıldı, bul sistema mámleket basqarıwınıń zárúrli buwını esaplanadı. Bul sistemanıń tiykarı bolıp Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Xalıq qabıllawxanaları hám Vertual qabıllawxanaları xızmet etedi.

Hikmetler gáziynesinen!

Basshısız mámleket jansız deneye uqsaydı. Háreketsiz deneniń awhalı jansız. (Ámir Temur)

dóretiwshilik xızmet

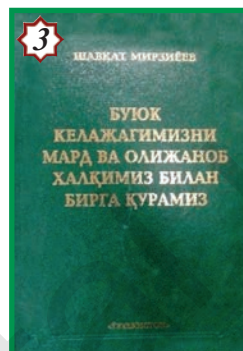
Ózińiz dúzgen shártli mámleketimizdiń mámleket basqarıwı dizimin hákimiyatlar bóliniwi principine tiykarlangan halda sxema túrinde sáwlelelendirin. Bunda, mámleket basqarıwınıń joqarı organları menen bir qatarda, jergilikli organların hám óz-ara baylanıslıqta kórsetin. Ózińizdiń shártli mámleketińizdiń basqarıw dizimin klasslarıńızdiń shártli mámleketleri basqarıw sistemaları menen salıstırın.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Mámleket basqarıwı degen ne?
2. Mámleket basqarıwınıń mámleket puqaraları ushın qanday áhmiyeti bar?
3. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında mámleket basqarıwı haqqında neler jazılğan?
4. Hákimiyatlar bóliniwi konstituciyalıq principi haqqında nelerdi bilesiz?
5. Mámleketimizde mámleket basqarıw dizimi reformalarında qanday qağıydalarğa ámel etiliwi kerek?
6. Nızam shıǵarıwshı hákimiyat quramın aytıp berin. Atqarıwshı hákimiyatta ne? Sud hákimiyatında ne?
7. Olardıń tiykarǵı wazıypaların aytıp berin.
8. Ózbekstan mámleketlik hákimiyatı jaǵınan huqıqıy mámleket talaplarına juwap beredi me? Juwabıńızdı dálilleń.

12-tema

Ўзбекстан Республикаси Президенти

Зийреклестирiwshi soraw ҳам tapsırmalar

1. Мамлекетке basshı ne ushın zárúr dep oylaysız? Eger qanday da bir elde mámleket basshısı ulıwma joq bolsa bul elde qanday jaǵday jüz beriwı mümkünligin kóz aldınızǵa keltire alasız ba? Bunday jaǵdaydı doslarıńız benen talqılań hám talqılaw dawamında ayılǵan pikirlerden paydalanıp, “El ushın mámleket

basshısı ne ushın zárúr?” degen sorawğa juwap beriwge hâreket etiñ.

- 2. Joqarıdağı Prezidentimizdiñ kitaplar súwretlep berilgen. Kitaplardıñ atların dıqqat penen oqıñ. Bul kitaplardıñ atlarınan-aq, prezidentimizdiñ siz hám bizge pútkil xalıqqa, watanğa bolğan múnâsebeti, arızw-ârmanları, umtılwıların añlaw qıyın emes. Prezidentimizdiñ bunday jedel hâreketi, iskerligi haqqında siz mağlıwmatlarğa iyesiz?*
- 3. Prezidentimiz usı óz iskerligin siz hám biziñ kóz aldımızda ashıq hám anıq âmelge asırmaqta. Mine, usınnan paydalanıp, onıñ iskerlik kólemi mámleketimiz turmısınıñ qaysı tarawların qamtıp alıwın sanap beriñ. Bunda, galaba xabar qurallarınan alğan mağlıwmatlarıńızdan paydalanıñ.*
- 4. Siz Prezident saylawı haqqında nelerdi bilesiz? Bilgenlerińizdi klassıslarıńız benen pikirlesıñ.*
- 5. Prezident óz iskerligin qanday huqıqtıy hújjetler tiykarında júritedi dep oylaysız?*

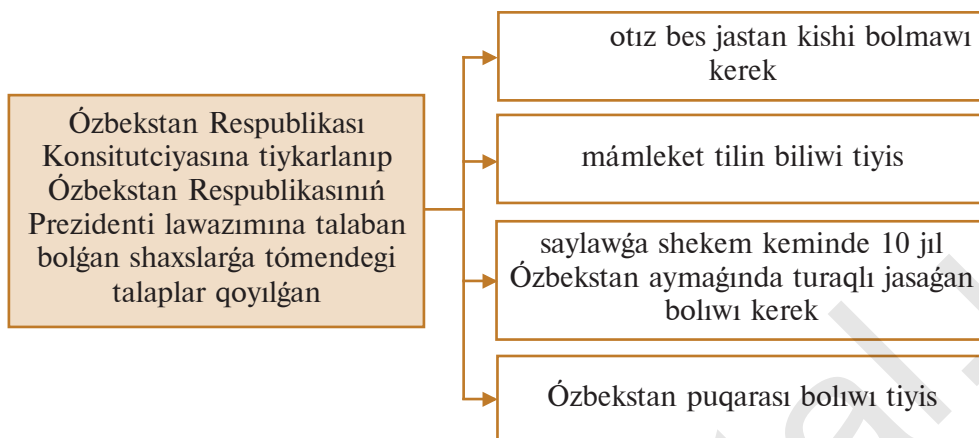
Biziñ mámleketimizde prezident mámleket basshısı esaplanadı. Prezident xalqımız tárepinen tuwrıdan-tuwrı saylanganı ushın mámleket atınan, xalıq atınan is júritiw prezidentimizdiñ birlemshi wákilligi esaplanadı.

Prezident — sózi latın tilinen alınğan bolıp, onıñ sózlik mağanası “aldında otırıwshı” degen mânisti ańlatadı.

Ózbekstan Respublikasınıñ Prezidenti Ózbekstan Respublikasınıñ puqaraları tárepinen ulıwmalıq — teńdey hám tuwrıdan-tuwrı saylaw huqıqı tiykarında jasırın dawıs beriw jolı menen 5 jıl múddetke saylanadı. Prezidentti saylaw tártibi, Ózbekstan Respublikasınıñ nızamı menen belgilenedi.

Ózbekstan Respublikasınıñ Prezidenti Mámleket hákimiyatı organları menen kelisilgen halda is júritiw hám de birge islesiwdi támiynleydi. Prezident Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi jıynalıısında ant qabıl etken waqıttan baslap óz lawazımına kirirken dep esaplanadı.

Prezident Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi jıynalıısında ant qabıl qılğan waqıttan baslap óz lawazımına kirirken dep esaplanadı:

“Ózbekstan xalqına sadıqlıq penen xızmet etiwge, Respublikanıń Konsitutciyası hám Nızamlarına qatań boysınıwğa, puqaralardıń huqıqları hám erkinliklerine kepillik beriwege, Ózbekstan Respublikasınıń Prezidentine júklengen wazıypalardı hújdanlı orınlawğa saltanatlı ant etemen”.

92-statya.

Prezidenttiń shaxsı biyğárez hám Nızam menen qorğaladı.

Ózbekstan Respublikası Konsitutciyasına hám Nızamlarına tiykarlanıp hám olardı orınlaw boyınsha respublikanıń pútkil aymağında májbúriy kúshke iye bolğan pármanlar, qararlar hám biylikler shıǵadı.

Ózbekstan Respublikasınıń Prezidentiniń wákillikleri.

- puqaralar huqıq hám erkinlikleriniń támiynleniwi hám de Ózbekstan Respublikası nızamshılıǵınıń kepili esaplanadı;
- mámleket ǵárezsizligi hám qáwipsizligin támiynlew boyınsha sharalar kóredi;
- Ózbekstan Respublikası atınan mámleket aymağında hám xalıqaralıq qatnaslar alıp barıladı, shártname hám kelisiwler alıp barıladı hám olardıń orınlwın támiyinleydi;

- Bas wazir namzadın Oliy Majliske tasdiqlaw ushin usinis qiladı, Ministrler kehesi quramın tasdiqlaydı;
- Bas prokuror hám onıń orınbasarların lawazımğa qoyadı hám lawazımnan bosatadı;
- Oliy Majlis Senatına Konstituciyalıq, Joqarı sudlar sudyaların, olardıń orınbasarların, Oraylıq bank basshısı kandidaturaların usinis etedi;
- Ózbekstan Respublikası puqaralığına qabıl etiw hám onnan shıǵarıw máselelerin sheshedi;
- Mámleket sıylıqları hám húrmet dárejeleri menen sıylıqlaydı;
- Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti, sonday-aq, konstituciya hám nızamlarda belgilengen bir qatar áhmiyetli wákilliklerdi ámelge asıradı. Wákillik tamamlanıw múnásebeti menen otstavkağa shıqqan Prezident ómirinshe Senat aǵzası lawazımın iyeleydı.

Prezident Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshler Bas Ásker basshısı esaplanadı. Ol Qurallı Kúshlerdiń joqarı ásker basshılıq wazıypalarına tayınlaydı hám wazıypasınan azat etedi, áskeriy dáreje beredi.

Prezident zárúr waqıtlarda pútkil mámleket boyınsha yakı ayırım aymaqlarda ayırıqsha jaǵdaylarda yaki urıs jaǵdayın shólkemlestiriw huqıqına da iye. Bunda úsh kún múddet ishinde bunday sheshim Oliy Majliske tasdiqlaw ushin usinis etiledi.

Nızamshılıq palatası yaki Senat quramında olardıń normal iskerligine qáwip salıwshı sheshilip bolmaytuǵın jaǵdaylar júz bergende yamasa olar bir neshe márte Ózbekstan Respublikası Konstituciyasına qayshı keletuǵın qararlar qabıl etilgen jaǵdayda, Ózbekstan Respublikasınıń Prezidentiniń Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq sudı menen oylasqan halda qarar tiykarında Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatası, Senatı tarqatılıp jiberiliwi múmkin.

Prezident óz wazıypasın orınlap turǵan waqıtta basqa haq tólenetuǵın lawazımdı iyelewı, wákillik organınıń deputatı bolıw, isbilermenlik xızmeti menen shuǵıllanıw múmkin emes.

91-statya.

Hikmetler gáziynesinen!

Qúdiretimizge gúmanıńız bolsa, bizler qurǵan imaratlarǵa názer salıń. (Ámir Temur)

dóretiwshilik xızmet

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyasınan paydalanıp tómendegi kesteni tolıqtırıń.

<i>Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti wákilligi</i>	<i>Ózbekstan Respublikasınıń Prezidentligine qanday shaxslar saylanıwı múmkin?</i>

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti qashannan baslap óz xızmetin baslawı múmkin?
2. Ózbekstan Prezidenti lawazımına qanday puqaralar saylanıwı múmkin?
3. Respublikamızda Prezidentlikke saylaw qanday túrde ótkeriledi?
4. Ózbekstan Respublikasınıń wákilliklerin sanap beriń.
5. Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen qanday huqıqıy hújjetler shıǵarıladı?
6. Wákilligi tamamlanǵan Prezident qanday xızmet penen shuǵıllanadı?
7. Prezident Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerinde qanday dárejege iye?
8. Ayırıqsha jaǵday waqıtlarında Prezident qanday wákilliklerinen paydalanıwı múmkin?
9. Qanday jaǵdaylarda hám qanday tártipte Oliy Majlistiń Nızamshılıq palatası hám Senatı tarqatıp jiberiliwi múmkin?

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. *Parlament, parlamentarizm degen t siniklerdi k p m rte esitkensiz. Olar haqqında bilgenlerinizdi bayanlawǵa h reket eti .*
2. *AQSH Kongresi h m Senatı, Rossiya Federaciyası, M mleket Duması h m Federaciya Ke esi usaǵan atamalardıń neni bildiriwi haqqında oylap k rgensiz be? Bul atamalar boyınsha bilgenlerinizdi yaki oy-pikirinizdi klaslaslarınız benen pikirlesi .*
3. *Sizi  pikirinizshe kerekli nızamlardı tiykarǵı jumısı nızamlar tayarlaw bolǵan professional deputatlar jazıwı kerek pe yaki tiykarǵı jumıs ornınan bir jıl da bir neshe m rte nizam jazıw ushın waqt ajıratıp waqtınsha nizam tanıw menen shuǵıllanıwshı deputatlarma? Juwabınızdi tiykarla .*
4. *M mleketimiz Oliy Majlisine e  soǵı saylawlar qashan bolıp  tkenin esley alasızba? Ol saylawda sha araǵıńızdan kimler qatnasqan? Olar kimdi deputat etip saylaǵan?*

M mleket h m j miyet basqarıwınıń saylaw arqalı demokratiyalıq tiykarda d ziliwi, xalıqtıń saylaw jolı menen w killik organların d zip, olarǵa  z w killerin saylaw, saylanatuǵın organlar jumısınıń baǵdarların belgilew imkaniyatında puqaralıq j miyetiniń anıq mazmun-m nisi j mlengen.  zbekstan Respublikasınıń Oliy M jlisi – m mleket h kimiyatınıń joqarı w killik organı bolıp, nizam shıǵarıwshı h kimiyattı  melge asıradı.

Nizam shıǵarıwshı h kimiyattı  melge asırıwshı Oliy Majlisti eki palatalı t rizde–nizamshılıq palatası h m Senatın ibatrat etip sh lkemlestiriwden g zlengen tiykarǵı maqsetler t mendegilerden ibarat:

- **Oliy Majlis** iskerlik waqtında mápler teńligin dizimin qáliplestiriw;
- **nızam dóretiwshılıginiń** sıpatın támiyinlew;
- ulıwma mámleketlik hám aymaqlıq máplerdiń teńligine erisiw.

Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Májlisi joqarı mámleket wákillik organı bolıp, nızam shıǵarıwshı hákimiyattı ámelge asıradı.

Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisi eki palatadan — Nızamshılıq palatası (tómengi palata) hám Senat (joqarı palata) ibarat.

Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń Nızamshılıq palatası hám Senattı wákillik (erkli) múddeti — bes jıl.

76-statya.

“Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatası tuwrısında”ǵı Konstituciyalıq nızamda parlamentimizdiń Nızamshılıq palatasınıń, “Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Majlisiniń Senattı tuwrısında”ǵı konstituciyalıq Nızamda Senatıń dárejesi, wákillikleri hám xızmet mexanizmleri anıq belgilep berilgen.

Bul palatalardıń quramı olardıń aldına qoyılǵan maqset hám wazıypalarǵa sáykes túrde shólkemlestiriliwi Nızam jolı menen belgilep qoyılǵan.

Bunda Senatıń aymaqlar mápleri túsiniǵın inabatqa alǵan halda onıń quramı tiykarǵı xalıq deputatları, jergilikli Keńesleri wákillerinen quraladı. Senat basqasha at penen parlamenttiń joqarǵı palatası dep hám júritiledi. Nızamshılıq palatası óz is háreketin mudamı professional tiykarında ámelge asıradı hám onıń quramı tiykarǵı Nızam hám basqa huqıqıy hújjetler jaratıw ushın zárúr bilim, tájiriybe hám qánigelikke iye joqarı mamanlıqtaǵı qánigelerden ibarat boladı. Nızamshılıq palatası basqa at penen parlamenttiń tómengi palatası depte júritiledi.

Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Májlisi Nızamshılıq palatası hám Senatınıń wákillik múddeti — bes jıl.

Mámleketimiz Konstituciyasınıń 77-statyası boyınsha, Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń nızamshılıq palatası nızamǵa muwapıq saylanatuǵın bir jüz eliw deputattan ibarat. Sonday-aq, Nızamshılıq

palatasının bir jüz eliw deputatınan-bir jüz otız besi aymaqlıq bir mandatlı saylaw okrugları boyınsha kóp partiyalıqlıq tiykarında ulıwmalıq, teń hám tuwrıdan-tuwrı saylaw huqıqı tiykarında jasırın dawıs beriw jolı menen saylanadı.

Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń Senatı aymaqlıq wákillik palatası bolıp, 100 Senat aǵzalarınan (senatorlardan) ibarat.

Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń Senatı aǵzaları, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqargı Keńesi, wálayatlar, rayonlar hám qalalar mámleket hákimiyatı wákillik organları deputatlarınıń tiyisli qospa májilislerinde usı deputatlar arasınan jasırın dawıs beriw jolı menen Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalasınan teń muǵdarda - altı adamnan saylanadı. Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisi Senatınıń on altı aǵzası pán, kórkem óner, ádebiyat, óndiris tarawında hámde mámleket hám jámiyet xızmetiniń basqa tarmaqlarında úlken ámeliy tájiriybege iye bolǵan hám de ayrıqsha xızmet kórsetken eń abroylı puqaralar arasınan Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen tayınlanadı.

Saylaw kúni jigirma bes jasqa tolǵan hámde keminde bes jıl Ózbekstan Respublikası aймаǵında turaqlı jasap atırǵan Ózbekstan Respublikasınıń puqarası, Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń Nızamshılıq palatasınıń deputatı, sonday-aq, Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń Senatınıń aǵzası bolıwı múmkin. Deputatlıqqa talabanlarǵa qoyılatuǵın talaplar nızam menen belgilenedi.

Bir shaxs bir waqqıttıń ózinde Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń Nızamshılıq palatası deputatı hám Senat aǵzası bolıwı múmkin emes.

Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Májlisiniń Nızamshılıq palatası óziniń ishinen Nızamshılıq palatasınıń spikeri hám onıń orınbasarların saylaydı.

Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń Senatı óziniń ishinen Senat basshısı hám onıń orınbasarların saylaydı. Senat Basshısı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń usınısı boyınsha saylanadı. Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń Nızamshılıq palatasınıń deputatı hám Senat aǵzası qolqatılmaw huqıqınan paydalanadı. Olar Nızamshılıq palatası yamasa Senattıń razılıǵısız jinayıt juwapkershilikke tartılıwı,

uslap turılıwı, qamaqqa alınıwı yamasa sud quramında beriletuǵın hákimshilik jaza sharalarına tartılıwı múmkin emes.

Oliy Majlis jumısın shólkemlestiriw dúzilisi — bul sessiya esaplanadı. Oliy Majlis sessiyasınıń tiykarın onıń jıynalısları quraydı. Sessiya jıynalısları aralıǵında Oliy Majlis quramları, komissiyaları hám basqa organları májlisleri ótkeriledi. Oliy Majlis sessiyada bir jılda eki márteden kem bolmaǵan tárizde shaqırıladı.

Oliy Majlis Deputatları nızamshılıq tiykarında Frakciyalargá, bloklarǵa basqa deputatlıq toparlarǵa birlestiriwi, Oliy Majliske usınıs etilip atırǵan máselelerdi aldınnan dodalaw hám usınıslar kiritiwleri múmkin.

Oliy Majlis tómendegi jumıslardı ámelge asıradı.

- Ózbekstan Respublikası Prezidenti pármannarın tastıyıqlaw;
- Konstituciyalıq Joqarı sudlardı saylaw;
- Oraylıq bank basshısın saylaw;
- Ózbekstan Respublikası nızamların kórip shıǵıw hám qabıl etiw;
- Ózbekstan Respublikası Mámleketlik byudjetin hám mámle-

kettin basqa strategiyalıq dástúrlerin qabıl etiw.

Nızamlar Oliy Majliske nızamshılıq baslama huqıqına iye bolǵan organlar tárepinen usınıs etiledi. Usıdan keyin Oliy Majlis bul nızamlardı kórip shıǵadı, dúzetiwler kirkizedi hám qabıl etedi.

Nızamshılıq baslama huqıqına Ózbekstan Respublikası Prezidenti, óz mámleket hákimiyatınıń joqarı wákillik organı arqalı Qaraqalpaqstan Respublikası, Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń nızamshılıq palatası deputatları, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti, Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq sudı, Joqarı sud, Bas prokrur haqlı hám bul huqıq nızamshılıq baslama huqıqı subyektleri tárepinen nızam proektin Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń nızamshılıq palatasına kiritiw arqalı ámelge asırıladı.

83-statya.

Oliy Majlis, sonday-aq, mámleket organları hám basqa organlar, shólkem, kárxanalar tárepinen Ózbekstan Respublikası Konstituciyası

hám nızamlarınıń, Oliy Majlis qararlarınıń orınlanıwı boyınsha baqlaw alıp barıw wákilligine iye.

Sholıw jasań

Oliy Májlis Ózbekstan Respublikasınıń joqarı wákillik hám nızam shıǵarıwshı organı esaplanadı. Onda jámiyettiń tiykarǵı siyasiy partiyaları, barlıq jámiyetlik qatlamlar hám jámiyetlik siyasiy kúshlerdiń mápleri kórsetiledi. Ulıwma alganda Parlament Ózbekstan xalqınıń máplerin kórsetedi.

dóretiwshilik xızmet

Düzgen shártli mámleketińizdiń parlamentin dúziń. Parlamenttiń neshe palatalı bolıwı, saylanıwshı deputatlar sanı (mámleketińiz xalqı sanınan kelip shıǵıp), olarǵa júkletilgen wazıypalar hám olarǵa berilgen erklerdi jazıń.

Parlamentińiz tárepinen qabıl etiletuǵın eń zárúr nızamlar dizimin dúziń.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Oily Majlis qanday hákimiyattı ámelge asıradı?
2. Ne sebepten Oliy Majlis eki palatadan dúzilgen?
3. Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi Nızamshılıq palatası tuwrısındaǵı konstituciyalıq nızamda neler belgilep qoyılǵan?
4. Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi Senatı tuwrısındaǵı konstituciyalıq nızamlarda ne?
5. Nızamshılıq palatası quramına kimler kiredi?
6. Senat quramına ne?
7. Nızamshılıq palatası qanday tártipte saylanadı?
8. Oliy Majlis xızmetleri qay tárizde shólkemlestiriledi?
9. Sessiyalar jıynalısları aralıǵında qanday xızmetlerdi ámelge asıradı?
10. Oliy Májlis qanday jumıslardı ámelge asıradı?
11. Oily Majlis nelerdiń ústinen baqlaw alıp baradı?

14-tema

**Ózbekstan Respublikasınıń
atqarıwshı hakimiyat organları**

Ziyraklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1-2 súwretlerde Ózbekstan Respublikası atqarıwshı hákimi-yattıń oraylıq (respublika aymağındaǵı) organları imaratları, 3-súwret rayon hákimligi, 4-súwrette puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organı sáwlelelengen.

1. Siz bul organlardıń jumıs baǵdarı haqqında nelerdi bilesiz? Bilgenlerińizdi klasslarıńız benen pikir almasıń.
2. Siz úlkenlerdiń húkimet atamasın tez-tez tilge alıp turıwın bilesiz. Húkimet sózi sizge neni ańlatadı?
3. Shıǵarılǵan nızamlar, qabıl etilgen qararlardıń atqarılıwın shólkemlestiriw zárúr me?
4. Siz qanday ministrlıklerdiń atların bilesiz? Olardıń qanday jumıs penen shuǵıllanıwın bilesiz be?

5. *Sizni shaharaq aqzalarihzdi mkan puqaralari jiyinina isi tusken be? Tusken bolsa bul organni xizmeti ham erki boyinsha qanday magliwmatlarqa iyesiz?*
6. *Jergilikli hakimiyat organlari qanday wazıypalardi orinlaydi dep oylaysiz?*

Ózbekstan Respublikasini hukimet basshılıgında atqarıwshı hakimiyatni jeke sisteması basqarıladı. Bul sistemağa:

- 1) Ministrler Kabineti;
- 2) ministrlikler;
- 3) mámleketlik komitetler;
- 5) basqarıw funkciyasın ámelge asırıwshı koncern ham birlespeler;
- 6) walayt, rayon, qala hakimiyatlari kiredi.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasına muwapiq Ózbekstanda atqarıwshı hakimiyatı Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti ámelge asıradı.

Ministrler Kabinetini quramı bas wazir usınıs etken kandidaturalar ishinen tańlap alınadı ham Ózbekstan Respublikası Prezidenti tarepinen tastıyqlanadı. Ózbekstan Respublikası Bas waziri kandidaturası Ózbekstan Respublikası Prezidentini korsetpesine tiykarlanıp Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisini palataları tarepinen korip shıgıladı ham tastıyqlanadı. Ministrler Kabinetini aqzalrı Ózbekstan Respublikası Bas waziri korsetpesi tiykarında Ózbekstan Respublikası Prezidenti tarepinen tastıyqlanadı.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti quramına tómendegi ámelदार shaxslar kiredi. Ózbekstan Respublikası Bas ministri, bas ministr orınbasarlrı, ministrler, mámleketlik komitet baslıqları, Qaraqalpaqstan Respublikası hukimet baslıgı.

Ministrler Kabineti bir qatar wazıypalardi atqaradı yağniy ekonomikanı, social ham agartıwshılıq tarawdı natiyjeli is júritiwde basshılıqtı, Ózbekstan Respublikası Nızamları, Oliy Majlis qararlrı, Ózbekstan Respublikası Prezidentini parmanları, qararlrı ham biyliklerini orınlanıwın támiyinleydi.

Bunnan tisqari, Ministrler Kabineti ámeldegi Nızam hujjetlerine muwapiq Ózbekstan Respublikasını pútkil aymaqtağı barlıq organlar,

kárxanalar, mákemeler, shólkemler, ámeldar shaxslar hám puqaralar tárepinen orınlanıwı májbúriy bolǵan qararlar hám biyliklerdi shǵaradı.

Ministrler Kabineti óz jumıs barısında ámelge asırıw procesinde Ózbekstan Respublikası Prezidenti hám Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi aldında juwapker esaplanadı.

Oliy Majlis qayta saylanıwı menen Ministrler Kabineti tolıǵı menen jumısın toqtatadı.

Ministrler Kabineti Nızamda kórsetilgen tártipte jumıs alıp baradı.

Ózbekstan Respublikası Bas Ministri:

1) Ministrler Kabineti xızmetin shólkemlestiredi hám oǵan basshılıq etedi, onıń nátiyjeli alıp barıwı ushin jeke juwapker esaplanadı;

2) Ministrler Kabinetiniń jıynalıslarında basshılıq etedi onıń qararların tastıyıqlaydı;

3) Xalıq aralıq qatnasıqlarda Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen jumıs alıp baradı.

4) Ózbekstan Respublikası Nızamlarında kórsetilgen basqa wazıypalardı orınlaydı ...

98-statyadan.

Ministrler Kabineti jáne tómendegilerdi orınlaydı:

- ♦ Mámleket byudjetin islep shıǵadı hám Oliy Májliske usınadı hám de onıń orınlanıwın támiyinleydi;

- ♦ Oliy májliske mámleket byudjetiniń orınlanıwı haqqında esabat beredi;

- ♦ jeke finans, pul kredit siyasatı júrgiziliwin támiyinleydi;

- ♦ mádeniyat, pán, bilimlendiriw, sociallıq támiynat, ekologiya tarawındaǵı mámleketlik siyasattıń júritiliwin támiyinleydi;

- ♦ mámleketti qorǵaw, mámleket qáwipsizligi sırtqı siyasattı ámelge asırıwdı támiyinlew sharaların kóredi;

- ♦ nızamshılıq, puqaralardıń huqıqların hám erkinliklerin támiyinlew jeke mülk hám jámáát tártibin qorǵaw, jinayatshılıqqa qarsı gúresiw boyınsha is-ilajlardı ámelge asıradı.

Húkimet Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası, nızamları, Prezident pármanları, basqa normativ huqıqıy hújjetler tiykarında olardı

orinlaw maqsetinde Ózbekstan Respublikasınıń pútkil aymaǵında barlıq organlar, kárxanalar, mákemeler, shólkemler, ámeldar shaxslar hám puqaralar ushın orınlanıwı shárt bolǵan qararlar hám biylikler shıǵaradı. Prezident húkimet májilisinde bassılıq etiw huqıqına iye.

Ullı oyshıl Ibn-Sino hár qanday jámiyet, mámleket belgili ádillikti qorǵawshı, huqıqıy nızamlar tiykarında basqarılatuǵın, ádilsizlikke jol qoymaytuǵın nızam ústin bolǵan ádil jámiyet talimatın jaratıwǵa, onı rawajlandırıwǵa úlken úles qosqan.

Oraylıq atqarıwshı hákimiyat wákilliklerin bazar principlerine muwapıqlastırıw hám ekonomikanı basqarıwda mámleket basqarıw organlarınıń qatnasıwın kemeytiw oraylıq atqarıwshı hákimiyat basqarıw dúzilimleri hám hákimshilik organları wazıypaların ayırıqsha túrde qayta kórip shıǵıwın talap etildi.

Oraylıq atqarıwshı hákimiyattıń basqarıw dúzimleri hám hákimshilik organlarınıń wazıypaların ózgeritiw:

- olardıń basqarıw barısındaǵı wazıypaların qısqartıw;
- olardı tártipke salıw barısındaǵı wazıypaların qısqartıw;
- olardıń bólistiriw barısındaǵı wazıypaların qısqartıw;
- olardıń xojalıq tarawındaǵı jumıslarına ayırıqsha aralasıwın keskin qısqartıw.

Mámleket basqarıwında vertikal basqarıw organlarınıń wazıypaların qısqartıw esabına gorizontal basqarıw organlarınıń wazıypaların keńeytiw mámleket basqarıwı tarawında oraylastırıwdı sheklewge imkaniyat jaratadı. Bunda basqarıw barısındaǵı wazıypalardıń bir bólimi Respublika dárejesinen jergilikli (wálayat, rayon, qala) aymaқта ótkiziwdiń áhmiyeti úlken boldı. Ásirese jergilikli ózin-ózi basqarıwdıń ayırıqsha túri bolǵan máhálle dúzimi tek ǵana Ózbekstanda ámel etken ózine tán jańalıq bolıp mámleket basqarıwı pání hám ámeliyatına kirdi.

Hikmetler ğáziynesinen!

Húkimet — sóylewshı nızam, nızam bolsa tilsiz húkimet.

(Siceron Mark Tulliy)

dóretiwshilik xızmet

Óziñiz dúzgen shártli mámleketiñizde atqarıwshı organlar sistemasın dúziñ. Bunda siz húkimet aǵzalarıñın lawazımların, olardıñ wákilliklerin hám olarǵa júkletilgen funkciyalardı jazba túrde bayan etiñ. Siz óziñizdi usı dúzilgen húkimet baslıǵı dep oylañ hám óz qol astındaǵılarıñızǵa berilejaq eñ dáslepki hám eñ áhimiyetli kórsetpelerdi jazıñ. Húkimetriñizdiñ birewden qarar hám biyliklerin jazıñ.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Respublikasında atqarıwshı hákimiyattı kim ámelge asıradı?
2. Ministrler Kabinetiniñ tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?
3. Ministrler Kabeti qanday tártipte dúziledi?
4. Ministrler Kabinetiniñ quramına kimler kiredi?
5. Ministrler Kabinetiniñ tiykarǵı wákillikleri nelerden ibarat?
6. Húkimet óz xızmetin ámelge asırıw barısında qanday normativ-huqıqıy hújjetlerge tiykarlanadı?
7. Húkimettiñ qanday normativ-huqıqıy hújjetler shıǵarıw erki bar? Bul hújjetlerdiñ qanday yuridikalıq kúshi bar?
8. Húkimetsiz mámleketti kóz aldınızǵa keltirip kóriñ. Bunda qanday awhal júz beriwı múmkin?
9. Oraylıq atqarıwshı hákimiyattıñ jumısın bazar principine muwapıqlastırıw ne sebepten mashqalalı bolıp qaldı?
10. Konstituciyada olardıñ wazıypaların qay tártipte ózgertiw usınıs etilgen?
11. Mámleket basqarıw wazıypalarınıñ bir bólegin Respublika dárejesinen wálayat, rayon, qala aymaǵına ótkeriliwiniñ jaqsı áhmiyetke iye ekenligin tiykarlap beriwge háreket etiñ.
12. Mákan puqaralar jıyını basqarıw organlarınıñ dúzilisi, onıñ qanday wazıypalardı orınlawın úyrenip shıǵıñ. Úyrengenleriñizdi dápterleriñizge jazıñ. Mákan puqaralar jıyını basqarıwı boyınsha pikirleriñizdi klasslarıñız benen analizleñ.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyasınıń statyalar

106-statya. Ózbekstan Respublikasında sud hákimiyatı nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı hákimiyatlardan, siyasiy partiyalardan, basqa jámaát birlespelerinen erkin túrde is júritedi.

112-statyadan. Sudyalar erkin, biraq nızamǵa boysınadı. Sudyalardıń ádil sudlawın ámelge asırıw barısındaǵı jumısına qandayda bir tárizde aralasıwǵa jol qoyılmaydı hám bunday aralasıw nızamǵa muwapıq juwapkershilikke sebep boladı.

Sudyalardıń qol qatılmaslıǵı nızam menen qorǵaladı...

113-statya. Hámme sudlarda isler ashıq kóriledi. Islerdi jabıq májliste tınlawǵa nızamda belgilengen jaǵdaylarda jol qoyıladı.

116-statya. Ayıplanıwshı qorǵalıw huqıqı menen támiyinlenedi. Tergew hám sud isin alıp barıwdıń hár qanday basqışında mámleket yuridikalıq járdem alıw huqıqına kepillik beredi. Puqaralardı, kárxana, mekeme hám shólkemlerge yuridikalıq járdem beriw ushın advokatura xızmet kórsetedi. Advokatura dúziw hám onıń jumıs tártibi nızam menen belgilenedi.

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Mámleket hákimiyatın sud sistemasız kóz aldınızǵa keltirip kóriń. Qanday jaǵdaylar júzege keliwi múmkin?
2. Sud sisteması menen baylanıslı jaǵdaylarǵa siz yaki shańaraq aǵzalardıńız dus kelgen be? Óz este qalǵanlarıńız benen pikirlesin.
3. Puqaralar arasındǵı kelispewshiliklerdi hár túrli sudlar sheshedi. Ne ushın sudlar hár túrli. Hámme kelispewshiliklerdi birdey sud organları sheshse bolmaydı ma? Pikirińizdi dálilleń.
4. Konstituciyanıń 106 hám 112-statyalarında sudlardıń erkinligi shártli Konstituciyanıń ayırıqsha statyalarında ayılǵanına sebep nede dep oylaysız? Bul sonshelli áhmiyetli me? Kerisinshe ne boladı?

5. *Konstituciyaning 113-statyasining ahamiyeti nede dep oylaysiz? Bunday etiliwi nelerge tasir etiwı mumkin?*

6. *Ayiplanishılardıń Konstituciya 116-statyası arqalı kepillik berilgen huqıqları bolmaǵanında qanday jaǵdaylar bolar edi?*

Sud hákimiyatı — mámleket hákimiyatınıń bir bólegi.

Ўzbekstan Respublikasınıń sud sisteması tómendegi sudlardan ibarat:

- Ўzbekstan Respublikası Konstituciyalıq sud;
- Ўzbekstan Respublikası Joqarǵı sud;
- Áskeriy sudlar;
- Qaraqalpaqstan Respublikasınıń puqaralıq hám jinayat isleri boyınsha sudları;
- puqaralıq hám jinayat isleri boyınsha Wálayat hám Tashkent qalası sudları;
- Puqaralıq isleri boyınsha rayonlar aralıq, rayon (qala) sudları, jinayat isleri boyınsha rayon (qala) sudları;
- Qaraqalpaqstan Respublikasınıń, wálayat hám Tashkent qalalıq xojalıq hám hákimshilik sudları.
- Rayonlar, qalalar xojallıq sudları;
- Rayon, qala hákimshilik sudları.

Sud basqarmalarından basqa mámleket basqarması puqaralıq jinayat hám basqa islerdi kóriw, sheshiw huqıqına iye emes. Sud hákimiyatı sudlawdı ámelge asırıw erkine iye bolǵan jeke hákimiyat.

Mámleket qaramaǵında sud basqarmaları wazıypaların nátiyjeli orınlanıwı ushın zárúr sharayatlardı jaratıp beriw minnetlemesi bar. Sud basqarmalarınıń erkinligi mámleket tárepinen kepillik beriliwi, konstituciya hám nızamlarda belgilep qoyılıwı BMSH tárepinen qabıl etilgen “Sud basqarmalarınıń erkinligine baylanışlı tiykarǵı principler” atlı xalıq aralıq huqıqıy hújjetde de óz kórinisin tapqan.

Ўzbekstan Respublikası Konstituciyalıq sudı nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı hákimiyatlardıń hújjetleri Konstituciyaǵa qansha say ekenligine baylanışlı islerdi kóredi....

108- statyadan.

Ádil sudlawdın nátiyjesi, álbette, sudlar tárepinen qabıl etilip atırǵan hújjetlerdın májbúriyligi menen tikkeley baylanıslı.

Usı jerde atap ótiw kerek, sudtın qararları mámlekettin májbúrlew kúshi menen támiyinleydi.

Ashkaralıq principi ádil sudlaw jumısının huqıqıy tiykarın belgilep beretuǵın áhimiyetli konstituciyalıq principlerden biri. Ózbekstan Respublikası sud sistemasına kiriwshi barlıq sudlarda jumıslar anıq kóruleti.

Ádil sudlawdı ámelge asırıwda til haqqındaǵı konstituciyalıq princip úlken áhimiyetke iye. Konstituciyamızdın 115-statyasına tiykarlanıp Ózbekstan Respublikasında sud islerin júritiw ózbek, qaraqalpaq yaqı belgili bir orındaǵı kópshilik xalıq sóylesetuǵın tilde alıp barıladı.

Ózbekstan Respublikası sud diziminiń xalıqaralıq kórinisine mas ekenligin támiyinlewshi jaǵdaylardan biri — bul ayıpsızlıq prezumpciyası qaǵıydasınıń nızamda kórsetilgeni. Bul milliy huqıqıy sistemaniń birden-bir jeńisi hám puqaralıq jámiyetiniń zárúr principlerinen esaplanadı.

Mámleketimizde barlıq sudyalar birdey dárejege iye. Sudyalardıń ádil sudlawın ámelge asırıw barısında jumısına aralasıwǵa jol qoyılmaıdı.

Nızamda sudyalar múddeti bes jıl etip belgilengen.

Mámleketimiz sud dúzimin jaratıw hám onı jetilistiriw boyınsha alıp barılıp atırǵan isler, dáslep, hákimiyatlar bóliniwine tán konstituciyalıq principi izbe-iz ámelge asırıwǵa xızmet etedi. Nátiy-jede sud dúziminiń ámelge asırıwshı hákimiyattan gárezsiz tárizde is júritiwge imkaniyat jaratıldı.

Sud-huqıq dúzimin izbe-iz *demokratlastırıw* hám *liberallastırıw* boyınsha sońǵı jıllarda alıp barılǵan isler:

- sud-tergew iskerliginde tergew dawamında, jábirleniwshi, gúwa, gúmanlanıwshı, ayıplanıwshı yaqı sudlanıwshınıń kórsetpesi boyınsha (eger anıq dálil bolmasa) qarar qabıl etiw shegaralanadı;
- Joqarı sud hám Joqarı xojalıq sudları birlestirildi hám olar tiykarında puqaralıq, jınayat, hákimshilik hám sociallıq tarawlarda sud jumısların júritiw boyınsha sud hákimiyatınıń birlesken organı jaratıldı;
- Joqarı sud qasında sudlar xızmetin támiynlew boyınsha departament shólkemlestirildi;

- Ózbekstan Respublikası Sudyalar joqarı keńesi shólkemlestirildi hám onıń wazıypası etip sud hákimiyatınıń gárezsizligi konstituciyalıq principlerine ámel etiliwin támiyinlewine kómeklesiw belgilendi;
- Konstitucion sud wákillikleri keńeyttirildi hám onıń shegarasında Prezident qarar hám parmanlarınıń Konstituciyağa say ekenligin anıqlaw wákilligi hám kiritildi;
- Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń “Sud-huqıq sistemasın jánede jedellestiriw, puqaralardıń huqıq hám erkinlikleriniń iseminli qorǵalıw kepilligin kúsheyttiriw shara-ilajları haqqında”ǵı parmanı qabıl etildi. Onda sud-huqıq sistemasın tártipke salıw boyınsha ayrıqsha wazıypalar belgilep berildi. Parmanda sud hákimiyatınıń haqıqıy gárezsizligin támiynlew, puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin qorǵaw, ádil sudlawǵa erisiw imkaniyatın asırıw sıyaqlı máseleler sud—huqıq sisteması reformalarınıń tiykarǵı maqseti sıpatında belgilep qoyıldı. Bul maqsetke erisiw jolındaǵı sud, huqıqtı qorǵaw organları hám baqlaw organlarına anıq wazıypalar júkletildi.

Hikmetler gáziynesinen!

Eger sud hákimiyatı orınlaw hákimiyatı menen birlesse, onda sud sudyası jábir beriwshige aylanıwına imkaniyat tuwıladı.

(Monteskiyo)

Ámir Temur mámleketinde ádil sudlawdı ámelge asırıw ushın tolıq sistemadaǵı sud sisteması bolıp, olar tómendegi tórt tarawǵa bólingen hám qazılar tárepinen basqarılǵan:

1. Puqaralıq sudı (xalıq qazısı);
2. Áskeriy sud (láshker qazısı);
3. Sháriyat sudı (islam qazısı);
4. Hámeldarlar sudı (xızmetshiler qazısı).

Qala, úlke hám wálayat xalqı jinayat hám puqaralar isi boyınsha sud qılınatuǵın edi. Bul iste sháriyat, áskeriy adamlarǵa tribunal (áskeriy sud) qollanılsa da, tüzúkler tiykarında húkim shıǵarılǵan. Taxt miyrasxorları ushın húkimdi ámirdiń ózi shıǵarar edi.

Sholiw jasań

Sud — ádil sudlawdı ámelge asırıwǵa haqlı birden-bir mámleket hákimiyatı organı. Sudyalar ózleri qabıl etken qararları hám húkimlerdi mámleket atınan shıǵaradı. Bul qaǵıyda sheshiwshi qararları hám húkimler hámme, atap aytsaq, mámleket organları tárepinen sózsiz orınlanıwı kerek ekenligin ańlatadı.

dóretiwshilik xızmet

Dúzgen shártli mámleketińizdiń sud sisteması tariyxın sızıń. Bunda hár túrli baǵdardaǵı sudlardıń wákillikleri, olardıń aldına qoyılatuǵın wazıypalardı, olardıń juwapkershiliklerin belgilep jazıń. Eki puqara arasında hám eki shólkem arasındaǵı kelispewshilik jaǵdayların keltiriń hám olardı sud sisteması arqalı sheshimin beriwge hâreket etiń.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Sud hákimiyatı degende neni túsinesiz?
2. Sud hákimiyatı organları qanday wazıypalardı atqaradı?
3. Sudlardıń erkinligine qalay kepillik beriledi?
4. Ózbekstan Respublikasınıń sud sistemasına qaysı organlar kiredi?
5. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń sudı qanday organ esaplanadı? Onıń qanday wákillikleri bar?
6. Sudlardıń hám sudyalardıń erkinligi qalay támiyinlenedi?
7. Sud dúzimín atqarıwshı hákimiyat organları qadaǵalawı hám tásirinen shıǵarılıwınıń áhmiyeti haqqında pikir bildiriń.
8. Sud hákimiyatın shólkemlestiriw hám onı gárezsiz mámleket institutına aylandırıw boyınsha ámelge asırılǵan is-ilajlar qanday nátiy-jelerdi beredi?
9. Jańa dúzilgen Ózbekstan Respublikası Sudyalar joqarǵı keńesi qanday maqsette payda boldı?
10. Konstituciyalıq sudtıń wákillikleri qalay ózgerterildi?
11. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevtıń sud — huqıq sistemasın reformalaw boyınsha parmanınıń áhmiyeti haqqında aytıp beriń.

Bap boyınsha ulıwma tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Respublikası gárezsizlikke qalay eristi?
2. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń qabıl etiliwiniń áhmiyetin hám onıń ózine tán ózgesheliklerin aytıp berin.
3. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasına tiykarlanıp mámleketlik basqarıw wákillikleri qalay bólistiriledi?
4. Nızam shıǵarıwshı hákimiyattıń quramın aytıp berin.
5. Oliy Májlis Nızamshılıq palatası qanday wazıypalardı atqaradı?
6. Senat degenimiz ne? Onıń qanday wákillikleri bar?
7. Atqarıwshı hákimiyat quramına neler kiredi.
8. Ózbekstan Respublikası atqarıwshı hákimiyatı quramında qanday ózine tánlik bar?
9. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qanday wákillikleri bar?
10. Ózbekstan Respublikasında Sud hákimiyatına ayırıqsha hákimiyat sıpatında qaralıwına sebep nede dep oylaysız?

Atamalarǵa sáykes táriyplerdi belgileń.

1. Ózbekstan Respublikası Konstituciyası

2. Nızamshılıq palatası

3. Senat

4. Ózbekstan Respublikası Prezidenti

5. Sud hakimiyatı

6. Ministrler keńesi

7. Nızam shıǵarıwshı hakimiyat

a) mámleket hám atqarıwshı hákimiyat basshısı.

b) gárezsiz mámlekettiń tiykarǵı nızamı.

d) Oliy Májlistiń joqarı palatası.

e) Oliy majlis: 1. Senat; 2. Nızamshılıq palatalarınan ibarat.

f) Konstituciyalıq sud, Oliy sud hám basqa sudlardı óz ishine aladı.

g) mámleketimizde atqarıwshı hákimiyattı ámelge asıradı.

h) Oliy Májlistiń tómengi palataı.

Bap boyınsha testler

1. **Qaysı organ Ózbekstan Respublikası Konstituciyasın talqlaw huqıqına iye?**
 - a) Joqarı sud;
 - b) Konstituciyalıq sud;
 - d) Ishki isler ministrılgı;
 - e) Prokuratura.
2. **Ózbekstan Respublikasınıń Mámleketlik hákimiyatı tolıq erkinliginiń bólistiriliwi tómendegishe ámelge asırıladı:**
 - a) Oliy Majlis deputatları arasında;
 - b) Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlar arasında;
 - d) Nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı hám sud hákimiyatları arasında;
 - e) Oliy majlisiniń Nızamshılıq palatası hám Senat arasında.
3. **Mámleket hákimiyatınıń tolıq erkinligi tómendegi organlar arasında bólistiriledi:**
 - a) prokuratura, ishki isler, sırtqı qatnasıqlar, milliy qáwipsizlik hám qorgaw organları;
 - b) nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı sud hákimiyatı dúzimi;
 - d) huqıqtı qorgawshı mámleketlik organlar;
 - e) sud, prokuratura, qurallı kúshler.
4. **Kim Ózbekstan Respublikasında mámleket hákimiyatı organlarınıń kelisilgen halda jumıs alıp barıwı hámde birge islesiwın támiyinleydi?**
 - a) Ózbekstan Respublikası Prezidenti;
 - b) Ózbekstan Respublikası Bas wáziri;
 - d) Ózbekstan Respublikası Bas sudyası;
 - e) Ózbekstan Respublikası Oliy Majilisi.
5. **Usı konstituciyalıq nızamda jetispeytuǵın sózlerdi anıqlań. Ózbekstan Respublikasında barlıq puqalar ... bolıp, jınısı, rasası, milleti, tili, dini, sociallıq kelip shıǵıwı, isenimi, jeke hám jámiyetlik dárejelerine qaramastan nızam aldında teń.**

- a) birdey huqıqıy uqıplılıqqa iye;
- b) birdey wazıypalargá iye;
- d) birdey huqıq hám erkinliklerge iye;
- e) birdey huqıq hám májbúriyatlargá iye.

6. Ўзбекстан Республикасі Қуралл кúшлериниң Жоғарı Bas áскербасısı kim?

- a) Prezident;
- b) Ministrler Kabineti;
- d) Bas wázir;
- e) Prokuror.

7. Тúсирip қалдирілған сózлердиң орнına қойıң. Президент óз wazıypasın басқарıp турған dáwirde ... мұмkin emes.

- a) басқа haqı tólenetuğın lawazımdı iyelewı;
- b) isbilermenlik jumısları menen shuğıllanıwı;
- d) Senator bolıwı;
- e) Deputat bolıwı.

8. Ўзбекстан Республикасі Мámлекет басқарıw tártibine kóre қандай мámлекет esaplanadı?

- a) Prezidentlik respublikası;
- b) parlamentar respublika;
- d) aralas басқарıwındaғı respublika;
- e) monarxiya басқарıwındaғı.

9. Пуқаралардиң huqıqları hám erkinliklerine, konstituciya hám nızamlargá ámel etiw kepilligin kim támiyinleydi?

- a) Oliy Majlis;
- b) Мámлекет;
- d) Prezident;
- e) Prokuror.

10. Мámлекет hákimiyatınıñ birden-bir deregi bul ...

- a) xalıq;
- b) мámлекет organları;
- d) пуқаралар;

e) nızam shıǵarıwshı hákimiyatı.

11. Adamlardıń minez-qulqına, olardıń is-háreketlerine hám ádetlerine tásir ótkiziw imkaniyatı ne dep ataladı?

- a) Jámiyet;
- b) Hákimiyat;
- d) Mámleket;
- e) Topar.

12. Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyasına muwapiq nızamnıń orınlanıwın qadaǵalaw huqıqı kimlerge berilgen?

- a) Ózbekstan Respublikası Prezidentine, Oliy Májilis deputatına;
- b) Ózbekstan Respublikası Ministrlerler Keńesine, Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq sudına;
- d) Ózbekstan Respublikası Joqarı sudına, Ózbekstan Respublikası Bas prokurorına;
- e) joqarıdaǵılardıń barlıǵı durıs.

13. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasına muwapiq Ózbekstanda atqarıwshı hákimiyattı ... ámelge asıradı.

- a) Ózbekstan Respublikası Prezidenti;
- b) Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesi;
- d) Aymaqlıq hákimlikler;
- e) Wázirlikler hám shólkemler.

14. Sud organlarınıń óz wazıypasın nátiyjeli orınlawı ushın zárúr sharayatlardı jaratıp beriw májbúriyattı ... nıń juwapkershiliginde.

- a) Konstituciyalıq sud;
- b) Ministrler Kabineti;
- d) Mámleket;
- e) Xalıqaralıq shólkemler.

*Jàmiyette huqıqıy sana hám mádeniyattı rawajlandırıp
barıw nızam ústinligin támiyinlew hám nızamlılıqtı
bekkemlewdiń eń áhmiyetli shártlerinen biri esaplanadı.*

Shavkat Mirziyoyev

IV BAP

ÁDEP-IKRAMLÍLÍQ HÁM HUQÍQ. HUQÍQÍY QATNASÍQLAR

Ádep-ikramlılıq hám huqıq

Huqıq normaları

Huqıq tarmaqları

Huqıqıy qatnasıqlar

Ózbekstan Respublikasınıń nızam derekleri

Huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyat

1

2

3

4

Ziireklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Mektebińizde siz ámel etiwıńiz shárt bolǵan qanday talap hám qaǵıydalar bar?
2. Bul talap hám qaǵıydalardıń qaysıları oqıwshılardıǵa, qaysıları oqıtıwshılardıǵa qaratılǵan? Shańaraǵıńızda siz qanday talap hám qaǵıydalarǵa boysınasız?
3. Siz mektepte biypul bilim alasız. Bul huqıqtı sizge kim támiyinlep bergen? Bul huqıq qay tárizde hám kim tárepinen ornatılǵan, sizıń bul huqıqıńız qay jerde jazıp qoyılǵan?
4. Siz kóshede kiyatırǵanıńızda “Jol häreketi qaǵıydaları”na qatań ámel etiwıńiz shárt. Xosh, siz mektebińizde yamasa shańaraǵıńızda ámel etiwshi qaǵıydalardıń “Jol häreketi qaǵıydaları”nan qanday ayırmashılıq bar? Juwap beriwde bul qaǵıydalardıń kim tárepinen ornatılıwın hám olardıǵa ámel etiw kim tárepinen qadaǵalawın itibardıǵa alıń.

5. Joqaridağı mısallardıñ qaysı birinde sizden kóbirek juwapkershilik talap etiledi? Ne ushın?
6. Joqarida aytıp ótilgen qağıydalardıñ orınlanıwın qadaǵalaw kimniñ juwapkershiliginde dep oylaysız?
7. Usı qağıydalar dı buzbaǵan halda mektepte, shańaraqta hám doslarıńız arasında qanday huqıqlarǵa iye ekenligińizdi sanap beriñ.
8. Bul huqıqlarıńızdı ne ushın “**huqıq**” dep atalıwı haqqında oy-lap kórgensiz be? Pikirińiz benen ortaqlasıñ.

Adamnıñ jámiyettegi minez-qulqın tártipke salıwshı qağıydalar dizimi **ádep-ikramlılıq** esaplanadı. Ózbekstan aymaǵında mın jıllar dawamında rawajlangan milliy ádep-ikramlılıq normaları milliy huqıq sistemasınıñ qalıplesıwında sheshiwshi áhmiyetke iye.

Ádep-ikramlılıq — adamnıñ jamiyettegi minez-qulqın tártipke salıwshı talap hám qağıydalar jıyındısı.

Huqıq túsiniǵın túsindiriw ańsat bolıwı ushın huqıqlardıñ belgileri hám ayırmashılıǵın sanap ótiw maqsetke muwapıq.

Huqıq minez-qulıq normaları yaqı qağıydaları jıyındısınan ibarat. Biraq bul normalar yaqı qağıydalar jıyındısı, tártipli dizim kórinisinde payda boladı. Mine usı dizim mámleket tárepinen belgilep qoyılǵan hám ruqsat berilgen bolıwı shárt.

Huqıq álbette mámleket kúsh-ǵayratın sáwlelendiredi. Huqıqıy mámlekette mámlekettiñ ǵayratın belgileydi, xalıq ǵayratı menen ústpe-üst túskenligi sebepli bunday mámlekette huqıq jámiyet yaqı xalıq kúshin tártipleydi dep atap otıw múmkin.

Huqıqqa tiyisli normalar hám qağıydalarda bayan etilgen talaplar jámiyettiñ barlıq aǵzaları tárepinen orınlanıwı májbúriy. Yaǵnıy huqıqqa tiyisli normalar hám minez-qulıq qağıydaları ulıwma májbúriy.

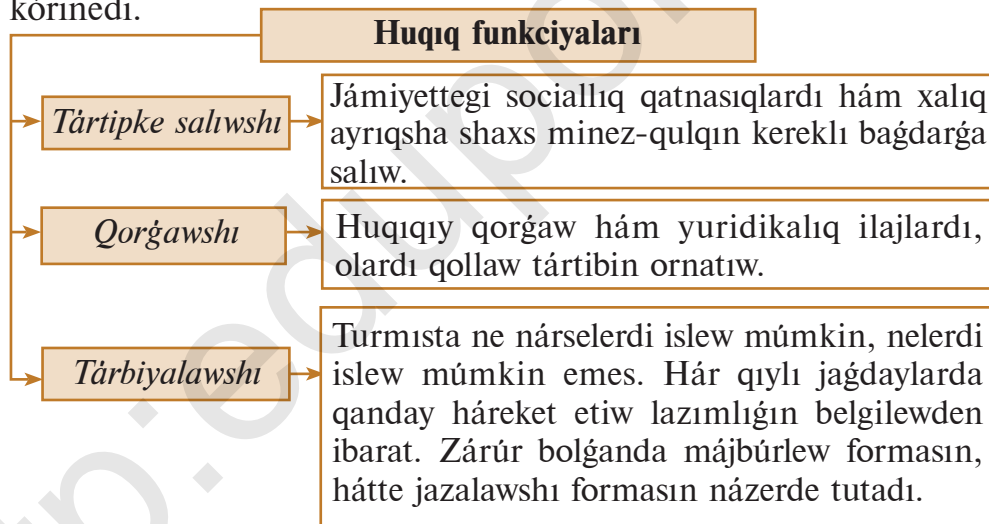
Huqıq — mámleket tárepinen ornatılǵan hám ol tárepinen qorǵalatúǵan hamme ushın májbúriy bolǵan ádep-ikramlılıq qağıydalarıńnıñ dizimi.

Eger de huqıqqa tiyisli normalar hám minez-qulıq normaları buzılsa, mámleket huqıqbuzarlarǵa jaza hám májbúrlew sharaların

kóredi. Yaǵnıy huqıq mámleket huqıq tárepinen qorǵaladı hám mámleket payda bolıwı menen bir waqıtta huqıq ta payda boladı. Huqıq dáslep ádep-ikramlılıq kóz-qaraslar, qádiriyatlar negizinde júzege kelgen. Keyinirek bolsa *huqıqıy mámleket tárepinen* ornatılǵan yaki maqullanǵan hám onıń kúshi menen qorǵalatuǵm hámme ushın májbúriy minez-qulıq qaǵıydalarınń sistemasına aylanǵan.

“Huqıq” termini eki obyektiv hám de subyektiv huqıq mánisinde qollanıladı. *Obyektiv huqıq* bul — minez-qulıq qaǵıydalarınń jıyındısı. *Subyektiv huqıq* bolsa belgili bir shaxsqa ǵana tiyisli bolǵan huqıq. Mısal ushın kimnińdur — jayǵa bolǵan yaki qandayda bir mülkke bolǵan huqıqı. Subyektiv huqıq obyektiv huqıqsız bar bolmaydı. Huqıqtıń ózi bolsa mámleket penen tıǵız baylanıslı. Olar bir-birisiz bar bolıwı múmkin emes.

Huqıq tómendegi wazıypalardı atqaradı, tártipke saladı, qorǵaydı hám tárbiyalaydı. Bul bolsa óz náwbetinde huqıq funkciyalarında kórinedi.

Xalıqtıń kópshilik bóliminiń kóz-qarasları hám túsinipleri de, ádep-ikramlılıǵı da huqıqta kórinedi.

Ádep-ikramlılıq hám huqıq arasındaqı tiykarǵı parıqlar tómendegiler bolıp tabıladı:

- 1) huqıqlar mámleket tárepinen belgilengen boladı, ádep-ikramlılıq (jaqsılıq hám jawızlıq, ádillik hám nahaqlıq sıyaqlılar) bolsa mámlekettiń járdemisiz óz-ózinen qalıplesedi;

- 2) ҳуқуқ мамлеket erkin, адеp-ikramlilıq bolsa jаmааtshilik pikirin tўsiniklerin sаwlelen-diredi;
- 3) ҳуқуқ normaları, zаrўr jaғdaylarda, мамlekettiń мај-bўrlew kўshi арqalı, адеp-ikramlilıq normaları bolsa jаmааtshilik pikiri арqalı ornatıladı;
- 4) адеp-ikramlilıq normaları jаmiyetlik qatnasıqlarının keńirek ortalıǵın (doslıq, jol-daslıq hаtteki muhabbattı da) tаrtipke saladı. Huqıq bol-sa jаmiyetlik qatnasıqlardıń kishilew ortalıǵın оz ishine aladı;
- 5) huqıqta minez-qulqtı bahalaw оlshemi “nızamli-nızamsız”, адеp-ikramlilıqta bolsa “jaqsı jaman”nan ibarat;
- 6) huqıq hўjjetlerde anıq kоriniske iye.

Tоmendegilerden адеp-ikramlilıq hаm huqıqtı ajıratıń hаm kesteni toltırın.

- sаlem beriw;
- ўlkenlerge orın beriw;
- qаnigeli medicinalıq xızmetten paydalanıw;
- bilim alıw;
- kishkenelerge izzet kоrsetiw;
- ўlkenlerge hўrmette bolıw;
- saylawlarda qatnasıw;
- salıqlardı оz waqtında tоlew;
- jаmiyetlik orınlarda tаrtipti saqlaw;
- ata-analarǵa ǵamxorlıq etiw qilish;
- oqıtıwshını hўrmet etiw;
- mektep ustavına boysınıw.

Адеp-ikramlilıq	Huqıq

Huqıq hаm адеp-ikramlilıq birdey baǵdarda hаreket etedi. Bazı-da huqıq jаmiyettiń eski адеp-ikramlilıq normalarınan azat bolıwǵa kоmeklesedi (misalı, qun (оsh) alıw). Sonıń menen birge, huqıq адеp-ikramlilıq (“jaqsılıq” hаm “аdillik” tўsinikleri) tiykarında qalıplesedi. Kоbinese, sud “abroy hаm qаdir-qımbattı kemsitiw”, “qopallıq” hаm basqa usınday tўsiniklerdi durıs tўsiniw maqsetinde адеp-ikramlilıq qaǵıydalarına usınıs etedi.

Адеp-ikramlilıq penen huqıq оz aldına tўsinikler bolsa da, olar bir qansha ulıwmalıq оzgesheliklerge de iye.

Sholıw jasań

Huqıq hаm адеp-ikramlilıq bir baǵdarda hаreket etedi.

dóretiwshilik xızmet

1. *Dúzgen shártli mámleketińiz puqaralarınń “Ádep-ikramlılıq kodeksi”n jazıń.*
2. *Bul “kodeks” te keltirilgen qaǵıydalardı buzǵanlıǵı ushın qanday juwapkershiliklerdi nâzerde tutqan bolar edińiz?*
3. *Bul qaǵıydalar qay dárejede “huqıq” tárepine say keledi hám olarda huqıqtıń qanday belgileri bar?*
4. *Ótilgen temalardan alǵan bilimlerińizden paydalanıp tómenдеgi tekstti analizleń.*

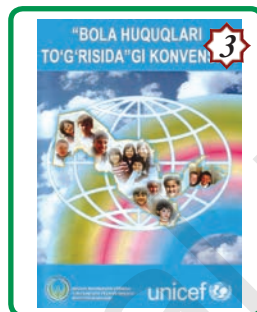
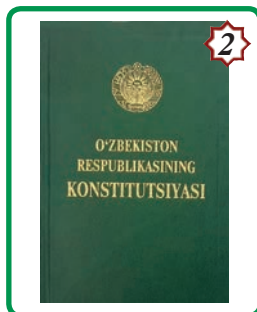
Óz huqıq hám minnetlemelerin biliw mámleketimizdiń hár bir puqarası ushın júdá kerek. Eger biz óz huqıqlarımızdı bilsek olardan tuwrı paydalana alsaq hám olardı qorǵay alsaq, bul biziń huqıqıy jaqtan mádeniyatlı bolıwımızdı támiynleydi. Sonday-aq bul basqa puqaralar huqıqların buzıawǵa xızmet etedi. Sonıń ushın olar da bizler sıyaqlı Konstituciya hám nızamlarǵa muwapıq birdey huqıq hám erkinliklerden paydalanadı.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Ádep-ikramlılıq sózin qanday túsinesiz?
2. Ádep-ikramlılıq túsiniǵin táriyplep beriń.
3. Huqıq qalay payda bolǵan?
4. Obyektiv huqıq degenimiz ne? Mısal keltiriń.
5. Subyektiv huqıq degenimiz ne? Mısal keltiriń.
6. Huqıqtıń belgileri hám ayırmashılıǵın sanap beriń.
7. Huqıq funkciyaların sanap beriń.
8. Huqıqtıń tártipke salıw funktsiyasınıń mánisin aytıp beriń.
9. Huqıqtıń qorǵaw funktsiyasınıń mánisin aytıp beriń.
10. Huqıqtıń tárbiyalaw funkciyasınıń mánisin aytıp beriń.
11. Ádep-ikramlılıq ayrıqsha insan ushın zárúr me yaki jámiyet ushın ba?
12. Ádep-ikramlılıq penen huqıq túsinińleriniń bir-biri menen qanday baylanısı bar dep oylaysız?
13. Eger bul eki túsiniń arasında qarama-qarsılıq payda bolsa, onda ne ózǵertiledi — huqıq pa yamasa ádep-ikramlılıq pa? Ne ushın?
14. Ádep-ikramlılıq hám huqıq ortasındaǵı parıqlardı sanap beriń.

17-tema

Huqiq normalari

Ziyraklestirish soraw ham tapsirmalar

1. Suvretlerdegi huqiqiy hujjetlarning qaysilari menen tanissiz? Bul huqiqiy hujjetlarning ishinde neler jazilgan bilesizbe?
2. Siz tanis bolmagan hujjetlarning ishinde neler jazilgan bolishi mumkinligini boljap korin. Bunda bul hujjetlarning atlarina itibar berin.
3. Bul hujjetlarning mamleket tarepinen shigartilwining gozlengen maqsat ne dep oylaysiz?
4. Atirapinizdagi omirden bir huqiqiy mashqalali jaгдаydan misal keltirin. Bul jaгдаyda mashqalani sheshiw boyinsha huqiqiy qarar qabul etiwge hareket etin. Qararinizdi jazba turde dapterinizge jazin. Bunda:
 - 1) Usi huqiqiy mashqalaning ozing yagniy nizam-qagiydalarin buziv jaгдаyini tusindirin.
 - 2) Usi nizam-qagiydalarning buziliv jaгдаyini qanday aqibetlerge aliv keliwin tusindirin.

- 3) *Usı nızam buzıwshılıqtı payda etken shaxslarǵa qanday shara kóriletuǵınlıǵın bayan etiń.*
5. *Siz mısál etip keltirgen huqıqıy mashqalanı sheshiw ushın joqarıda kórsetilgen huqıqıy hújjetlerdiń qaysı biri kerek boladı dep oılaysız?*

Biz huqıq penen huqıq buzıwshılıqtı, nızamshılıq penen nızam buzıwshılıqlardı bir-birinen ajıratıp alıwımız ushın belgili bir ólshemler, usıllar, qurallar hám hújjetler zárúr.

Bunday imkaniyattı bizge huqıq normaları beredi.

Huqıq norması — bul huqıq sistemasınıń eń tiykarǵı, dáslepki elementi. Huqıqıy normalar jámiyettiń sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy dúzilsı menen belgilenetuǵın, xalıqtıń erkin sıpatlawshı mámleket tárepinen ornatılǵan, orınlanıwı jámiyettiń barlıq aǵzaları ushın ulıwma májbúriy bolǵan, jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıwshı qaǵıydalar.

*Mámleket tárepinen belgilenetuǵın, kepillenetuǵın hám qorǵalatuǵın hámme ushın májbúriy ádep-ikramlıq qaǵıydası—**huqıq norması** delinedi.*

Huqıq normasınıń tiykarǵı wazıypası — jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıw. Huqıq óz aldına normalar, minez-qulıq qaǵıydalarınan dúzilgen.

Huqıqıy norma dúzilisine qaray bir-biri menen baylanıslı bolǵan tómendegi úsh quramlıq bólim (element) nen: gipoteza, dispoziciya, sankciyalardan dúziledi.

Gipotezada norma háreketke keliwi ushın zárúr bolǵan shárt-sharayatlar bayan etiledi.

Dispoziciyada minez-qulıq qaǵıydalarınıń ózi sıpatlanıp, huqıq subyektleriniń huqıq hám minnetlemeleri belgilep beriledi.

Sankciyada huqıq normalarınıń orınlanbaǵanlıǵı ushın mámleket tárepinen qollanılatuǵın májbúrlaw sharası bayan etiledi.

Jınayat kodeksiniń 203-statıyasın mısál etip alayıq: “Suw yaki suw basseynlerinen paydalanıw shártlerin buzıw awır aqıbetlerge sebep bolsa, eń kem aylıq is haqınıń eliw esesinen jüz esesine shekem muǵdarda

jâriyma yaki úsh jilğa shekem miynette düzetiw isleri, yamasa altı ayğa shekem qamaq, yaki úsh jilğa shekem azatlıqtan mahrum etiw menen jazalanadı”.

“Norma” sózi latinshadan awdarılğanda *“qağıyda”* *“úlgi”* mânisin ańlatadı.

Gipoteza — grekshe söz bolıp, oylaw, pikir júritiw degen mânisti ańlatadı.

Dispoziciya — latin tilinen alınğan bolıp, bayanlaw degen mânisti bildiredi.

Sankciya — latin tilinen alınğan bolıp, májbúriy shara degen mânisti ańlatadı.

Joqarıdağı statyanıń *“Suw yaki suw basseynlerinen paydalanıw shártlerin buzıw”* bólimi gipotezağa mısál bola aladı. *“Awır aqibetlerge sebep bolsa”* bólimi dispoziciya, *“eń kem aylıq is haqınıń eliw esesinen jüz esesine shekemgi muǵdarda jâriyma yaki úsh ayğa shekem miynette düzetiw isleri, yamasa altı ayğa shekem qamaq, yaki úsh jilğa shekem azatlıqtan mahrum etiw menen jazalanadı”* bólimi bolsa sankciyağa mısál bola aladı.

Ayırım nızam hújjetlerinde huqıq norması bul úsh quramlıq elementten emes, bálki 2 quramlıq elementten dúzilgen bolıwı da mümkin. Mısalı, hár qanday mámleket Konstituciyasındağı statyalar tiykarınan gipoteza hám dispoziciyadan ibarat bolıp, sankciya elementi derlik kózde tutilmağan.

Ózbekstan Konstituciyasınıń 6-statyasın alatuǵın bolsaq, ol jerde Ózbekstan Respublikasınıń paytaxtı — Tashkent qalası atap ótilgen. Bul statya huqıq normasına mısál bola aladı hám bul statya tek ǵana dispoziciyadan ibarat.

Huqıq normasınıń tómendegi belgileri bar:

- mámlekettiń (xalıqtıń) erkin kórsetedi;
- mámleket tárepinen normativ hújjetlerde kórinedi;
- mámleket tárepinen qorǵaladı, zárúr bolǵan jaǵdaylarda mámlekettiń májbúrlew kúshi menen támiyinlenedi;
- jámiyet hám mámleket kóz qarasınan eń zárúr bolǵan sociallıq qatnasıqlardı bekkemleydi.

Sunday bir huqıq tarmaqlarına mısıl keltiriñ, olar:

- 1) gipoteza, sankciya bólimlerinen ibarat bolsın;*
- 2) tek ğana gipoteza hám dispoziciyadan ibarat bolsın;*
- 3) hár úsh súwretke tiyisli bolsın;*
- 4) tek ğana 1-hám 3-súwretlerge tiyisli bolsın;*
- 5) tek ğana 2-súwretke tiyisli bolsın.*

Huqıqiy normalarğa mısıl etip xalıq aralıq huqıqiy hújjetlerdi hám keltiriw mümkin. Ózbekstan Respublikası ğárezsizlikke eriskennen keyin kóplegen xalıq aralıq hújjetlerge qosıldı. Tómende biz kúndelikli ómirimizge tásir kórsetetuğın ayırım zárur xalıq aralıq huqıqiy hújjetler dizimin kórsetemiz:

- İnsan huqıqları dúnya júzlik deklaraciyası;
- Bala huqıqları haqqındağ konvenciya;
- Ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy huqıqlar haqqındağ xalıq aralıq fakt;
- Puqaralıq hám siyasiy huqıqlar haqqındağ xalıq aralıq fakt;
- Texnikalıq hám kásiplik bilim boyınsha konvenciya;
- Rawajlanıw huqıq haqqında deklaraciya;
- Xalıq aralıq mádeniy birge islesiw túrleri haqqındağ deklaraciya;
- Jumısqa qabıl etiwdiñ minimal jası haqqındağ konvenciya.

Hikmetler ğáziynesinen!

Erkin bolıw ushın nızamlardıñ qulına aylanıwğa tuwra keledi.
(Siceron Mark Tulliy)

Sholw jasañ

Huqıq normasınıñ tiykarğı wazıypası — jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıw bolıp tabıladı.

dóretiwshilik xızmet

1. «Baxt bank» hámeldarlari isbilermen Gulbahor Xamroeva menen til biriktirip, «Shaqqa» fermer xojaligının «Baxtbank»tegi 20 million qárejetin 2019-jıl 11-fevral kúni G. Xamroevanın esap betine qálbeki hújjetler tiykarında ótkerip bergén, basqasha etip aytqanda kúppá-kúndiz talan-taraj etilgen.

Házir bul jaǵday boyınsha «Baxt bank»tiń hámeldarlarına qarsı JKniń 167-statyası 2-bólimi «v», «g» bantleri menen jinayat isi qozǵalıp, tergew baslap jiberilgen.

- 1) Joqarıda bayan etilgen jaǵdayǵa huqıqıy baha berin.
- 2) Bul jaǵdayǵa qarsı huqıqıy normalardı qollanıń.
- 3) Qollanılgan huqıqıy normalardıń gipoteza, dispoziciya hám sankciya bólimlerin ajratıp kórsetin.
2. Shártli mámleketimizde “jüz bergén” joqarıdaǵı misalda berilgenge uqsas bir shártli huqıq buzarlıq jaǵdayın kórsetip berin. Bul huqıq buzarlıq jaǵdayı boyınsha hám joqarıdaǵı berilgen tapsırmalardı orınlań.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Huqıq norması túsinigin táriyplep berin.
2. Huqıq norması zárúrligin dálillep berin. Bunda eger huqıq norması bolmasa jámiyet qanday qıyınshılıqlarǵa dus keliwi múmkin ekenligine itibar berin.
3. Huqıq normasınıń tiykarǵı wazıypası neden ibarat?
4. Huqıqıy normanın quramlıq elementlerin sanap berin.
5. Gipoteza degenimiz ne? Mısal keltirin.
6. Dispoziciya degenimiz ne? Mısal keltirin.
7. Sankciya degenimiz ne? Mısal keltirin.
8. Hár qanday huqıqıy normada da bul úsh element bar ma? Juwabınızdı tiykarlań. Huqıq normasınıń qanday belgileri bar?

Ziyraklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Süwretlerge qarañ. Bul süwretlerde süwretlengen adamlar hár túrli huqıqıy mütájlíklerge iye. Olardı ayıp berih.
2. Bul huqıqlardı támiyinlew ushın qabıl etilgen nızam hújjetlerinen qaystı biri haqqında esittihiz?
3. 1-süwrettegi oqıwshı menen 6-süwrettegi fermer huqıqları arasında qanday ulıwmalıq hám qanday ózgeshelikler bar dep oylaysız? 3-hám 2-süwretlerdiñ ne? 4-hám 2-süwrettegilerdiñ ne?
4. 5-süwrette süwretlengen tábiyattıñ da huqıqları bar ma? Bul huqıqlar nelerde sıpatlanıwı mümkün dep oylaysız

Hár qanday jámiyette sol jámiyet aǵzalarınń huqıq hám erkinliklerin támiyinlew ushın olardı túrlerge ajratıw ushın belgili bir **huqıq sisteması** zárúr. Bul sistema hár túrli, biraq óz ara bekkem baylanısta bolǵan huqıq normalan jıyındısınan ibarat boladı.

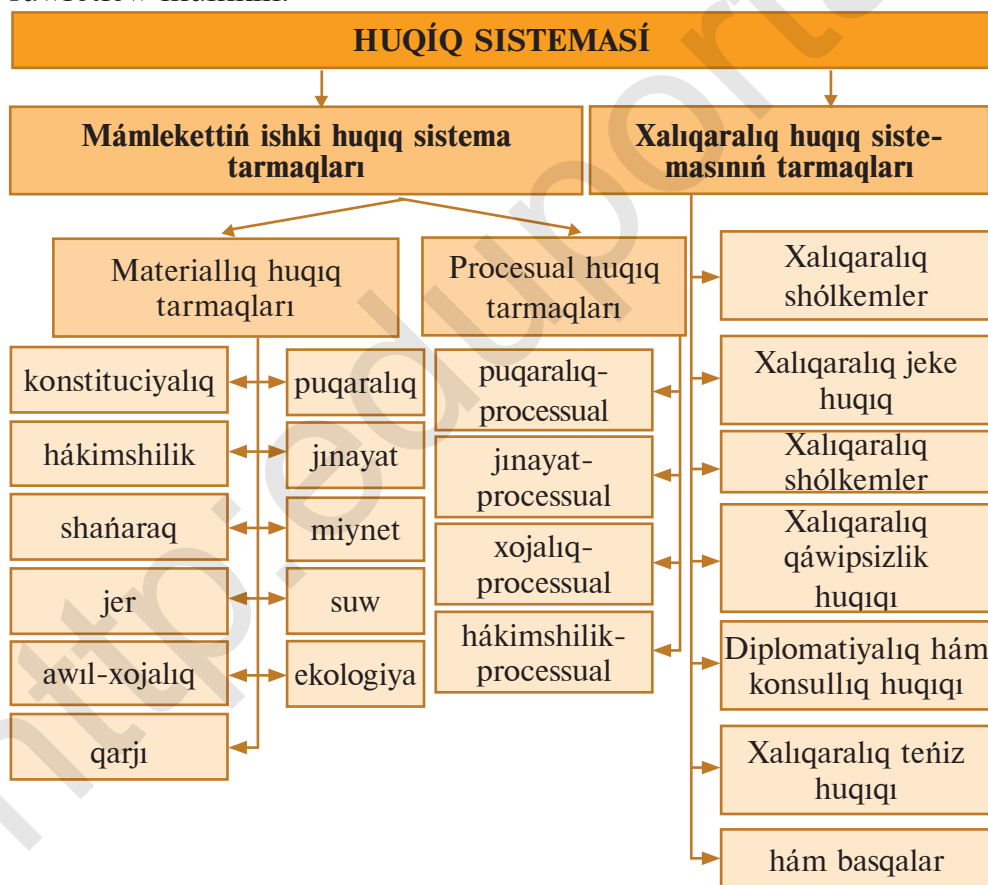

Huqıq sisteması — bul jámiyettegi bar huqıq normalarınıñ bir pütün sıpatında hâreketleniwı, huqıq normaları hám tarawlardıñ izbe-izlikte óz ara úzliksiz baylanısta jaylasıwı.

Qaysi huqiq normasin qaysi obyektke qollanw kerekligin aniqlaw ushin olardi túrlerge ajratw gerek. Huqiq sistemasin dáslep **huqiq tarmaqlari (tarawlari)** dep ataliwshi óz aldına tarmaqlarğa ajratiladı. Bunda, mámlekettegi jámiyetlik qatnasıqlardıń hár túrliligi itibarğa alınadı. Ásirese usı qatnasıqlar **huqıqıy tártipke salıw (basqarıw)**ınıń predmetin dúzedi. **Huqıqıy tártipke salıw (basqarıw)** usılı bolsa, huqıqtıń jámiyetlik qatnasıqlarğa tásir kórsetiwge járdemlesetuǵın jolları, usılları, qurallannıń jıyındısı.

Jámiyetlik qatnasıqlardıń miynet qatnasıqları, sociallıq támiynat, qarjı h.t.b. usaǵan túrleri óz aldına huqıqıy normalar arqalı tártipke salınadı.

Ўzbekstan Respublikası huqiq sistemasin tómendegi tariyx arqalı súwretlew múmkin:

Bul huqıq tarmaqlarınan ayırımların táriyipleiyik:

– Konstituciyalıq huqıq tarawı — bul huqıq tarmağı huqıq sistemasındağı eñ tiykarǵı huqıq tarawı. Sebebi onda huqıqtıń bas principi, mámlekettiń huqıqıy kórinisi belgilep beriledi. Konstituciyalıq huqıq tárepinen mámleket jámiyet hám shaxslar arasındağı qatnasıqlar tártipke salınadı. Onda mámleket suvereniteti, mámlekettiń siyasiy, basqarıw forması, hákimshilik-aymaqlıq dúzilisi, mámleket organlarınıń huqıqıy dárejesi, insanlardıń tiykarǵı huqıq hám erkinlikleri, jámiyettiń ózine tán ózgeshelikleri sıyaqlı zárúr máseleler bekkemlengen.

– Miynet huqıq tarawı tárepinen — kárxanalar, shólkemler hám olardıń xızmetkerleri arasındağı miynet qatnasıqları tártipke salınadı.

– Puqaralıq huqıq tarawı — mülk penen baylanıslı hám de mülksiz qatnasıqlar tártipke salınadı.

– Shańaraq huqıqı tarawı — shańaraqtağı, shańaraq hám neke menen baylanıslı qatnasıqlar tártipke salınadı.

– Ekologiya huqıq tarawı — tábiyattı qorǵaw procesinde júzege keletuǵın qatnasıqlar tártipke salınadı.

– Jınayat huqıq tarawı — qanday is háreketler jámiyet ushın qáwipli ekenligin, olardı islegenler qalay jazalanıwı hám bul baǵdarda júzege keletuǵın barlıq qatnasıqlar tártipke salınadı.

Processual huqıqlar sudlardıń jumısın tártipke saladı hám qaysı tarmaqqa tiyisli huqıqıy máselelerdi kórip atırǵanlıǵına qaray joqarıdağı tariyxta keltirilgen 3 túrge bólinedi:

– Puqaralıq-processual huqıq normaları sudlardıń puqaralıq, shańaraq, miynet, jer menen baylanıslı hám finanslıq qatnasıqlar usáǵan bir qatar tarawlardağı tiyisli isler kórilip atırǵan bolsa, sudlardıń puqaralıq-processual nızamshılıqqa tiykarlanıp is kóredi.

– Ekonomikalıq processual huqıqında hám jer, agrar, materiallıq, ekologiya tarawlarına tiyisli huqıqıy múnásibetlerdi sudlar arqalı sheshiw kózde tutılǵan. Eger puqaralıq — processual huqıqında puqaralar fizikalıq shaxslar ortasındağı qatnasıqlar óz kórinislerin tapsa, ekonomikalıq processual huqıqında xojalıqlar aralıq mülkiy qatnaslardı sheshiw názerde tutılǵan.

– Jınayat-processual huqıq sudlaw, tergew, prokuratura organlarınıń jınayat islerin tergew hám sudta kórip shıǵıw islerin tártipke saladı.

Joqarida atalgan tarmaqlar mámlekettiń **ishki huqıq** sistemasın dúzedi. Bunnan tısqarı **xalıqaralıq huqıq sisteması** da bar bolıp, bul huqıq sisteması normaları mámleketler, xalıqaralıq shólkemler hám basqa subyektler arasındagı huqıqıy qatnasıqlardı tártipke saladı.

Xalıqaralıq huqıq sisteması tómendegi tarmaqlardı óz ishine aladı: xalıqaralıq shólkemler huqıqı, xalıqaralıq qáwipsizlik huqıqı, diplomatiyalıq hám konsullıq huqıqı, xalıqaralıq teńiz huqıqı hám basqalar.

Huqıq institutları — bul óz ara baylanısqan, bir túrdegi jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıwshı huqıqıy normalar toparınan ibarat. Konstituciyalıq huqıq tarawında prezidentlik, puqaralardıń huqıq hám erkinlikler institutı, jinayat huqıqı tarawında juwapkershilik institutı, shańaraq huqıqında — neke institutı hám basqalar. Bul huqıq institutları huqıq tarawınıń ishki qurallıq tarawı. Huqıq institutları birlesip, huqıq tarawın dúzedi. Yaǵnıy huqıq institutları huqıq tarawlarınıń quramlıq bólimi.

Sholiw jasań

Huqıq tarawı (tarmaǵı) huqıqıy normalar tárepinen tártipke salınatuǵın qatnasıqlar jıyındısı dew múmkin.

dóretiwshilik xızmet

Dúzgen shártli mámleketińizde eki fizikalıq shaxs (puqara) hám eki yuridikalıq shaxs (shólkem)lardı mısıl retinde ajratıp alıń. Olardı atań.

- 1. Fizikalıq shaxslarınıız kiriwi múmkin bolǵan jámiyetlik qatnasıqlarda huqıqtıń qaysı tarmaqların paydalanıw múmkinligin ajratıp kórsetiń.*
- 2. Eger olar arasındagı huqıqıy qatnasıqlardı sud arqalı sheshiwge tuwrı kelse, qaysı processual huqıq tarawlarına mürájáát etiwge tuwrı keliwin aytıń.*
- 3. Eger joqarıdagı fizikalıq shaxslar ornında yuridikalıq shaxslar (shólkemler) bolsa ne?*

Sözlerdi tuwrı jaylastırıp, xalıq aralıq huqıqıy hujjetlerdiń atların tabıń? Xalıq aralıq huqıqıy hujjet ne ekenligin bilesizbe?

birge islesiw puqaralıq minimal deklaraciya konvenciya
 jumısqa huqıqı pakt mádeniy etiwdiń
 sociallıq kásip dúnya júzlik haqqındaǵı hám
 haqqındaǵı bala huqıqlar bilim rawajlanıw
 xalıq aralıq hám konvenciyası mádeniy deklaraciya
 insan boyınsha ekonomika konvenciya siyasiy
 xalıq aralıq huqıqları jası deklaraciya texnik
 haqqındaǵı xalıq aralıq huqıqları haqqındaǵı
 huqıqlar hám xalıq aralıq qabıl pakt
 principi haqqındaǵı

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Huqıq sistemasın tarawlarǵa ajıratıw ne ushın zárúr?
2. Huqıqıy tártipke salıw predmeti degenimiz ne?
3. Huqıqıy tártipke salıw usılı degenimiz ne?
4. Huqıqıy tarawlardıń tiykarǵı túrlerin sanap berin.
5. Eń tiykarǵı huqıqıy taraw bolǵan konstituciyalıq huqıq tarawın táriyiplep berin.
6. Puqaralıq huqıqıy tarawın qısqasha táriyipleń.
7. Eger de jınayat huqıqı tarawı bolmasa jámiyette qanday jaǵday júz bergen bolar edi?
8. Processual huqıqıy tarawlar arqalı qanday isler tártipke salınadı?
9. Puqaralıq hám xojalıq processual huqıqıy tarawlardıń tiykarǵı ózgeshelikleri nede?
10. Jınayat processual huqıqıy tarawı qanday wazıypalardı atqaradı?
11. Huqıq institutlarına mısallar keltirin.
12. Xalıqaralıq huqıqtıń quramlıq bólimlerine mısallar keltirin.

19-tema

Huqiqiy qatnasqlar

Ziyreklestirish soraw ham tapsirmalar

- 1-súwrettegi ishki isler xizmetkeri balalarga jol hareketi qagiydasin buzganligi ushin eskertiw bermekte ham olardan qagiyda boyinsha júriwdi talap etpekte. Oylap kórin, bul jagdayda huqiq normalari buzilip atirma. Ishki isler xizmetkeri ham balalar ortasında sawbetti huqiqiy bauseke dep atasa boladi ma?
- 2-súwrettegi satiwshi ham qariydar ortasidaǵı aldı-sattı qatnasqlarınıń huqıqqa qatnası barma. Olar ortasidaǵı qatnasqlardı huqıqiy qatnasıq dep atasa boladı ma? Sorawǵa juwap bergende huqıq ham huqıq normaları haqqında bilgenlerinizdi esleń ham logikalıq pikirlewge hareket etiń.
3. 4-súwrettegi jagday boyınsha ham tap sol sorawlarga juwap beriwge hareket etiń.
4. 3-súwrettegi jas balalar óz huqıqlarınan gárezsiz paydalanıwı múmkin be? Juwabınızdı tiykarlań.

Huqıq normaları menen tártipke salınatúǵın jámiyetlik qatnasıqlar huqıqıy qatnasıqlar delinedi. Olardıń júzege keliwi ushın yuridikalıq fakt-hádiyse (mısalı, insannıń tuwılıwı yaqı óliwi, órt) yaqı háreket (mısalı, huqıq buzıwshılıq) júzege keliwi kerek boladı.

*Ayırım shaxslar arasında júzege keletúǵın hám huqıq normaları menen tártipke salınatúǵın jámiyetlik qatnasıqlar **huqıqıy qatnasıqlar** delinedi.*

Siyasiy qatnasıqlar jámiyettiń materiallıq hám ruwxıy ómirinde júz beretúǵın qatnasıqlar bolǵanlıǵı sebepli sáykes bul siyasiy qatnasıqlardı huqıqıy mazmun menen múnásip ráwishte toltıradı. Mısalı, fizikalıq hám yuridikalıq shaxslardıń isbilermenlik xızmeti dáwirinde tábiyatqa bolǵan materiallıq qatnasıqlardı ekologiyalıq huqıq tárepinen, ekonomikalıq qatnasıqlar ayırım jaǵdaylarda yuridikalıq mülk huqıqı yaqı isbilermenlikke tiyisli huqıqıy normaları arqalı, siyasiy qatnasıqlar bolsa Konstituciya arqalı tártipke salınadı.

Milliy, diniy, shańaraq hám mámleketler aralıq qatnasıqlar hám huqıq arqalı tártipke salınadı.

Huqıqıy qatnasıq, dúzilisine qaray **obyekt, subyekt** usaǵan elementlerdi óz ishine aladı.

Mısal ushın Ráwshan dúkannan dápter hám túr qálem satıp almaqshı. Bul jerde dápter hám túr qálem huqıqıy qatnasıqtıń obyektı esaplanadı. Rawshan bolsa huqıqıy qatnasıqtıń subyektı esaplanadı.

Huqıqıy qatnasıqtıń jáne bir quramlıq elementi bul huqıqıy qatnasıq **mazmunı**.

Mazmun óz náwbetinde subyektiv huqıq hám yuridikalıq minnetti óz ishine aladı. Huqıqıy qatnasıqlar mazmunı huqıqıy qatnasıq subyektleriniń óz huqıq hám minnetlemelerin ámelge asırıw boyınsha anıq háreketleridur. Mısalı: dúkanda shay satıp alıw waqtındaǵı huqıqıy qatnasıq mazmunı — bul dúkanshınıń shaydı beriw hám qarıydardıń pul tólewı bolıp, bul jerde dúkanshı shay berip atırǵanda óz minnetlemesin orınladı hám pul alıw huqıqına iye boldı hám kerisinshe, qarıydar shaydı alar eken óziniń shay alıwǵa bolǵan huqıqınan paydalanadı hám pul beriw minnetlemesine iye boldı.

Demek, huqiqiy qatnasıqlardıń elementleri tórtew eken **obyekt, subyekt, subyektiv huqıq** hám **yuridikalıq minnetleme**.

Huqiqiy qatnasıqlar subyektler arasındagı qatnasıqlardıń yuridikalıq forması bolıp, onıń járdeminde mámleket hám nızam talaplarına baylanıslı sociallıq qatnasıq qatnasıwshılarınıń minez-qulqın ólshep beredi.

Huqiqiy uqıbına qatnasıwshılar, yaǵnıy subyektler huqıq qolaylıǵına hám de qarım-qatnas uqıbına iye bolıwı talap etiledi.

Huqiqiy qatnasıq — *onıń qatnasıwshıları arasındagı huqiqiy (yuridikalıq) baylanıslar bolıp, olardıń óz-ara huqıq minnetlerinde kórinedi.*

Jańa tuwılǵan náreste de hár túrli huqıqlarǵa, mısalı, medicinalıq járdem alıw, turaq jayǵa, óz ismi, familiyasına iye bolıw huqıqlarına iye. Aqlı zayıp hám ruwxıy keseller de huqiqiy uqıpqa iye. Olar da jasaw, emleniw, napaqa alıw, mülkke iye, bolıw huqıqına iye. Ayırım waqıtları ele tuwılmaǵan bala da huqiqiy uqıpqa iye. Ol miyrasxor bola aladı.

Huqiqiy qatnasıq qatnasıwshılarınıń hâreketine qaratılǵan bolsa, bul nârise huqiqiy qatnasıqlardıń obyektı esaplanadı.

Huqiqiy qatnasıqlardıń qatnasıwshıları, yaǵnıy huqıq hám minnetleme iyeleri huqiqiy qatnasıqlardıń subyektleri esaplanadı.

Huqiqiy itibarsızlıǵı, tiykarınan adamnıń tuwılıwı menen júzege keledi hám óliwi menen tamam boladı.

Qarım-qatnas uqıbı óz hâreketleri tiykarında huqıqlardı ámelge asırıw hám yuridikalıq minnetlemelerdi atqara alıw imkanıyatı.

Qarım-qatnas uqıpqa jası hám ruwxıy jaqtan salamatlıǵı menen baylanıslı. Ózbekstan nızamlarına baylanıslı, tolıq qarım-qatnas qolaylıǵı puqara 18 jasqa tolgannan soń baslanadı. Biraq bul qaǵıydadan basqaları da bar. Mısalı, shaxs jinayıy juwapkershilikke 16 jastan, ayırım jinayatshılar ushın 14 jastan tartılıwı múmkin. Basqa bir mısál: Ayırım jaǵdaylarda shańaraq kodeksi 18 jasqa tolmastan nekeden ótiwge ruqsat beredi. Bunday puqara nekeden ótken waqıttan baslap tolıq qarım-qatnas uqıbına iye boladı.

Huqıq deregi mámleket erkin belgili bir huqıqıy-normativ hújjetler, nızam aktlerinde dálillew, bayan etiw usılı hám forması bolıp tabıladı. Huqıqtanıw páninde huqıq normalarınıń tómenдеgi tórt forması atap ótilgen:

Huqıqıy ádet — bul jámiyet aǵzaları tárepinen uzaq waqıt qol-lanılıwı, bárqulla tákírarlanıwı nátiyjesinde jámiyet tárepinen qabıl etilgen minez-qulıq normasına aylanǵan hám keyinirek mámleket tárepinen tastıyqlanǵan qaǵıydaǵa aytıladı. Huqıqıy ádet áyyemgi dáwirlerde tiykarǵı huqıq deregi esaplanǵan. Házirgi waqıtta da ayırım mámleketlerde, mısalı, Ullı Britaniyada bar.

Yuridikalıq precedent sudtıń ulıwma májbúriy áhmiyetke iye bolǵan anıq bir is boyınsha qararı bolıp tabıladı. Yuridikalıq pre-cedenttiń ózine táń tárepleri sonда, ol qabıl etilgennen soń, usı másele boyınsha ulıwma májbúriy qaǵıydalarǵa aylanadı. Huqıqıy precedent ayırım mámleketlerde, mısalı Ullı Britaniya, AQSH, Kanada hám Avstraliyada huqıq deregi esaplanadı. Biraq Ózbekstan Respublikasınıń huqıq sistemasında qollanılmaydı. Sebebi, Ózbekstan roman-german huqıqıy sisteması (shańaraǵı)na kiredi.

Normativ-huqıqıy hújjet — házirgi kúnde eń zárúr bolǵan huqıq deregi. Normativ-huqıqıy akt erkli mámleket organınıń belgilengen tártipte qabıl etken yuridikalıq huqıqıy hújjeti bolıp, ulıwma májbúriy minez-qulıq qaǵıydaların óz ishine aladı.

Nızamshılıq — bil erkli mámleket organlarınıń nızam shıǵarıw jumısı hám de hár bir erkli mámleket organınıń qatań belgilengen huqıqıy-normativ hújjetlerin shıǵarıw huqıqına iye.

Normativ-huqıqıy hújjettiń belgileri:

- huqıqıy normalardı belgileydi, rásmiylestiredi;
- belgilengen qaǵıydaların mazmunın bayan etedi;
- belgilengen normalarǵa ulıwma májbúriy tús beredi.

Normativ-huqıqıy hújjetlerdiń tómenдеgi túrleri bar:

1. Nızam, atap aytsaq tiykarǵı nızam esaplanǵan — Konstituciya. Olar ulıwma xalıqlıq dawıs beriw jolı menen yaqı parlament tárepinen qabıl etiledi;
2. Párman—Mámleket baslıǵınıń normativ-huqıqıy hújjeti;
3. Húkimet qararları hám biylikleri;

4. Ministrlikler hám basqa mámleket basqarmalarınń buyırıq hám baǵdarlamaları;

5. Jergilikli atqarıw organlarınń qararları.

Xalıqaralıq shártname xalıqaralıq huqıqtıń eki jolı bir neshe subyekti tárepinen qabıl etilgen pitim bolıp, huqıq hám minnetlemelerdi belgilewshi, ózgeriwshi yaki biykar etiwshi hújjet boladı.

Xalıqaralıq shártname hám basqa xalıqaralıq normativ-huqıqiy hújjetler menen keyingi temada tolıǵıraq tanısamız.

Sholiw jasań

Mámlekettiń huqıqiy dóretiwshilik xızmeti nátiyjesinde nızam shıǵarıwshı organnıń erkiniń orınlanıwı májbúriy bolǵan belgili bir huqıqiy hújjet payda boladı.

dóretiwshilik xızmet

Dúzgen shártli mámleketlerinizde júzege keliwi múmkin bolǵan huqıqiy jaǵdaylarǵa 4 mısál keltiriń. Bul jaǵdaylarda:

- 1) *Qanday shaxslar qanday qatnasıqlarǵa kirip atırǵanlıǵın kórsetiń.*
- 2) *Bul huqıqiy qatnasıqlardıń obyektlerin hám subyektlerin ajratıp beriń.*
- 3) *Bul huqıqiy qatnasıqlar subyektleriniń huqıqiy hám qarım-qatnas uqıbı haqqında ne dey alasız?*
- 4) *Joqarıdaǵı jaǵdaylardan paydalanıp sonday normativ-huqıqiy hújjetler dúziń, olar joqarıdaǵı jaǵdaylardı sheshsin.*

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Huqıqiy qatnasıqlar degenimiz ne? Mısallar keltiriń.
2. Huqıqiy qatnasıqlar obyektı degenimiz ne? Subyekti ne? Mısallar keltiriń.
3. Huqıqiy uqıp hám qarım-qatnas uqıbı arasında qanday parqlar bar?
4. Huqıqiy ádet degenimiz ne? Huqıqiy precedent degen ne?
5. Ne ushın aldınǵı sorawdaǵı túsinikler huqıqiy derek sıpatında qaralmaydı?
6. Ulıwma májbúriy ádep-ikramlılıq normaların óz ishine alıwshı hújjetler qanday ataladı? Olar ne ushın kerek?

1 Ózbekstan Respublikasınıń «Ózbekstan Respublikasınıń ayırım nızam hújjetlerine ekonomikalıq qatnasıqlar hám isbilermenlikti rawajlandırıwǵa qaratılǵan Ózgerisler hám qosımshalar kiritiw haqqında»ǵı nızamında: Nızamǵa muwapıq Ózbekstan Respublikasınıń “Bankler hám bank iskerligi haqqında”ǵı (25.05.2000-j.), “Mikroqarjılandırıw haqqında”ǵı (15.09.2006-j.), “Mikrokredit shólkemleri haqqında”ǵı (20.09.2006j.), nızamlarǵa, Ózbekstan Respublikasınıń Bajıxana kodeksine (20.01.2016-j.) zárúr ózgeris hám qosımshalar kiritilgen.

Xalıq sózi, 4.10.2018-j.

2 Ózbekstan Respublikasınıń Prezidentimizdiń “Mámleket organları hám shólkemlerde atqarıw tártibin jáne de bekkemlew shara-ilajları haqqında”ǵı qarardan: Ózbekstan Respublikasınıń Prezidentimizdiń 2017-jıl 9-avgusttaǵı “atqarıw imtiyazımákemeler bir ǵana elektron sistemanı jariyalaw shara-ilajları haqqında”ǵı F-5017-sanlı parmanına muwapıq wázirlikler, shólkemler, aymaqlıq atqarıw hákimiyatı organları hám basqa shólkemlerdiń “ijro.gov.uz” intizamı mákemeler ara bir ǵana elektron sistemaǵa jalǵanıwı támiyinlendi. «Xalıq sózi», 6.10.2018-j.

3 Ózbekstan Respublikası Mınıstrler Keńesiniń “Jol hárezketi qáwipsizlik tarawındaǵı huqıq buzarlıqlarǵa qarsı gúresiw nátiyjeligin asırıwǵa tiyisli qosımsha shara-ilajlar haqqında”ǵı qararı qabıl etildi.

Xalıq sózi (Online), 23.05.2019-j.

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Joqarıdaǵı úzindilerde keltirilgen huqıqıy-normativ hújjetlerdi ajratıp kórsetiń.
2. 1-üzindidegi nızam joybarı hárqıylı jergilikli orınlarda talqılaw etilgendegi maqset ne dep oylaysız?
3. Keltirilgen huqıqıy-normativ hújjetlerdiń jámiyetimiz turmısı ushın zárúrliginiń tiykarlap beriwge hárezket etiń.

4. *Bul Nizam, Pärman qararlardıñ orınlanıwın ämelge asırılıwın itibarğa alğan halda, olardı orınlaw ushın mámlekettiñ jergilikli organları jáne qanday hújjetler tayarlawı kerekligin shamalap kóriñ.*

Bizge belgili, nızamlar hám nızam astı hújjetler eñ dáslep jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıp turıwshı tiykarǵı qural. Sonıñ ushında Ózbekstan Respublikasınıñ huqıq dereklerin úyreniwde birinshı bolıp nızamlardan baslaw logikalıq jaqtan tuwrı bolar edi.

Biraq, Ózbekstan Respublikası nızamshılıǵına qaray nızamnıñ mámleket ishindegi hám xalıqaralıq qaǵıydaları arasında ayırmashılıq bolǵan jaǵdaylarda xalıqaralıq shártnama yaki pitimler ústem esaplanadı.

Sonıñ ushında Ózbekstannıñ huqıqıy dereklerin úyreniwde xalıqaralıq huqıq hújjetlerinen baslawımız tábiyiy.

Xalıqaralıq huqıqtıñ ulıwma maqullaǵan principi hám normaları hám de Ózbekstan Respublikasınıñ xalıqaralıq shártnamaları Ózbekstannıñ eñ birinshı huqıq derekleri.

Xalıqaralıq huqıqtıñ ulıwma maqullaǵan principi hám normalar — xalıqaralıq huqıqtıñ tiykarǵı qaǵıydaları bolıp, olardı xalıqaralıq huqıqtıñ barlıq subyektlari tán alǵan hám orınlawǵa májbúr. Mámleket suverenitetin húrmet etiw, kúsh qollanbaw, mámlekettiñ aymaqlıq pútinligin tán alıw, kelispewshiliklerdi tınısh jol menen sheshiw, ishki islerge aralaspaw, xalıqlardıñ teñ huqıqlıǵı, insannıñ huqıq hám erkinliklerin húrmet etiw, mámleketler arasındǵı birge islesiw, xalıqaralıq huqıq boyınsha minnetlemelerdi orınlaw mine usılar qatarınan.

1995-jılı “Ózbekstan Respublikasınıñ xalıqaralıq shártnamaları haqqındaǵı nızamı” qabıl etilgen.

Xalıqaralıq shártnama — xalıqaralıq huqıqtıñ eki yaki onnan artıq subyekti qabıl etken pitimler. Ol táreplerdiñ huqıq hám minnetlemelerin belgileytuǵın, ózgeretuǵın yaki biykar etetuǵın hújjet. Ózbekstan Respublikası siyasiy, ekonomikalıq, huqıqıy hám arnawlı máseleler boyınsha bir neshe mın shártnama dúzgen.

Ózbekstan Respublikası nızamların tómendegi toparlarǵa bóliw múmkin:

- 1) Tiyykargı nızam — Konstituciya;
- 2) konstituciyalıq nızam;
- 3) nızam;
- 4) Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Konstituciyası hám nızamları.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası mámleket hákimiyatınıń dúziliwin belgileydi, Konstituciyalıq sistema tiyykarların, insanlar hám puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin bekkemleydi. Konstituciya hárekettegi nızamlar ushın yuridikalıq tiyykar boladı. Konstituciya qağıydaları basqa normativ hújjetlerde rawajlandırıladı hám anıqlastırıladı. Sonı da aytıp ótiw kerek, Qaraqalpaqstan Respublikası Ózbekstan Respublikası quramında óz Konstituciyasına iye bolıp, onıń qağıydaları Ózbekstan Konstituciyasına qarsı kelmewi kerek.

Konstituciyalıq nızamlar Konstituciyaǵa ózgerisler hám qosımshalar kirgiziwshi nızamlar boladı. Usı hújjet ushın Oliy Májliste ápiwayı nızamlarǵa qaraǵanda olardı qabıl etiwdiń quramalıraaq tártip qağıydaları belgilengen. Olar, parlament aǵzaları ulıwma tártiptiń ushten eki bólegi dawıs penen qabıl etiledi.

Nızamlar, óz náwbetinde, kodekslestirilgen hám házirgi nızamlarǵa bólinedi. Kodekslestirilgen nızamlarǵa kodeksler kiredi. Kodeks — logikalıq sistemalastırıw qásiyetine iye nızam bolıp, ózinde jámiyetlik qatnasıqlardıń belgili bir tarawın tolıq tártipke salıwshı normalardı birlestiredi. Mısalı, Puqaralıq kodeksi, Jınayat kodeksi, Miynet kodeksi, Salıq kodeksi, Bajıxana kodeksi hám t.b.

Qaraqalpaqstan Respublikası nızamları Qaraqalpaqstannıń aymaǵında atqarılıwı shárt.

Nızam waqıt boyınsha tómendegi tártipte kúshke kiredi:

- 1) rásmiy túrde daǵazalangannan on kún ótkennen soń;
- 2) nızamda yaki arnawlı hújjetke kórsetilgen waqıttan baslap.

Nızam waqıt boyınsha tómendegi tártipte kúshin joıyadı:

- 1) nızamnıń ózinde kórsetilgen múddet tamamlanǵan bolsa;
- 2) usı nızam biyykar etiliwi nátiyjesinde.

Nızamnıń artqa qaytıw kúshi ámelde kem qollanıladı. Ózbekstanda jınayat yaki hákimshilik juwapkershilikti jeńillestiriwshi nızamlar artqa qaytıw kúshine iye.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń nızamları onıń aymaǵında ǵana hárket etedi.

Nızam shaxslar ushın hárket etedi, yaǵnıy usı aymaqtaǵı barlıq subyektlar, yaǵnıy puqaralar, yuridikalıq shaxslar, mámleket organları, kárxanalar, mákemeler hám shólkemler ushın májbúriy boladı.

Biraq buǵan kirmeytuǵınları da bar. Mısalı, “Saylawlar haqqında” ǵı nızamlardıń talapları tek ǵana Ózbekstan puqaralarına tiyisli.

Nızam **zamanda** ámel etedi, yaǵnıy nızam belgili múddet dawamında ámel etedi. Bul múddet nızamda kórsetilgen sánenen baslanadı.

Nızam **mákanda** hárket etedi. Yaǵnıy, nızamlar mámlekettiń barlıq aymaqlarında hárket etedi.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti mámleket basshısı sıpatında pármanlar, qararlar hám biylikler shıǵaradı. Olar Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası hám nızamlarına qarsı kelmewi kerek.

Ózbekstan Ministrler Kabinetiniń qararlari xojalıq hám jámiyetlik turmıstıń eń áhmiyetli máseleleri boyınsha qabıl etiledi. Olar ádette ulıwma ózgesheliklerge hám huqıq normalarına iye bolıp, huqıq derekleri esaplanadı.

Ayırım jaǵdaylarda atqarıwshı hákimiyat organlarınıń hújjetleri usı organlar sistemasınan tısqarı da júzege keliwshi jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke saladı. Bunday erkli isler Qarjı ministrligi, Ádillik ministrligi, Oraylıq bank hám basqa shólkemler islerinde kórinedi.

Nızam **astı hujjetleri** nızamlar tiykarında qabıl etiledi:

- 1) Prezident pármanları;
- 2) Hükümet qararlari;
- 3) Basqa atqarıw organlardıń normativ hújjetleri;

Ózbekstanda ministrlkler hám de shólkemlerdiń puqaralardıń huqıqları hám nızamlı máplerine qatnaslıq normativ hújjetlerdi tastıyıqlaw mámleketlik sisteması qabıl etilgen. Usı wazıypa Ózbekstan Respublikası Ádillik Ministrligi wazıypasına júkletilgen.

Sholw jasań

Nızamlar hám basqa normativ hújjetler arasında Ózbekstan Respublikası Konstituciyası tiykarǵı orındı tutadı. Konstituciya hárekettegi nızamlar ushın yuridikalıq tiykar bolıp esaplanadı.

dóretiwshilik xızmet

Düzgen shártli mámleketińizde bar bolǵan huqıqıy-normativ hújjetlerdi Ózbekstan Respublikası huqıq derekleri menen salıstırıp kóriń.

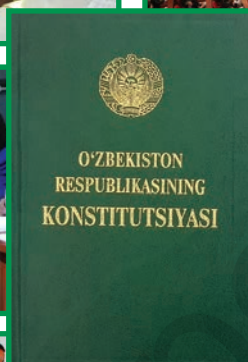
- 1) Mısalı bunı Konstituciya mısasında kórip shıǵıwǵa boladı. Siz düzgen huqıqıy-normativ hújjetlerdiń atları Ózbekstan Respublikası huqıq derekleri atlarınan parqlanadı ma?*
- 2) Qaysı hújjetler teksti birdey, qaysıları parıq qılıwı mümkin?*
- 3) Ózbekstan Respublikası huqıq dereklerin ózertkenińizden keyin siz ózińizdiń shártli mámleketińizdiń huqıqıy dereklerin qay tárizde ózertken bolar edińiz?*

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Ózbekstanda huqıq derekleri nelerdeń ibarat?
2. Xalıqaralıq huqıqıy derekler nelerdi óz ishine aladı? Olar ne ushın kerek?
3. Ózbekstan Respublikası nızamları qanday tiykarǵı toparlarga bólinedi?
4. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń óz aldına qanday áhmiyeti bar? Búgan sebep ne?
5. Konstituciyalıq nızamlar hám ápiwayı nızamlar arasında qanday ulıwmalıq hám qanday parıqlar bar?
6. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń nızamları qaysı aymaqta háreket etedi?
7. Nızam qaysı waqıttan baslap kúshke kiredi hám qaysı jaǵdaylarda óz kúshin joǵaltadı?
8. Nızam óz waqtında (zamanında) hám mákanda háreket etedi degende siz neni túsinesiz?
9. Hámme nızamlar hám Ózbekstan aymaǵındaǵı hámme shaxslar ushın májbúriy me? Túsiniqlerge mısall keltiriń.
10. Siz nızam astı hújjetleri degende nelerdi túsinesiz? Olarǵa mısalllar keltiriń.

21-tema

Ҳуқуқiy sana ҳам ҳуқуқiy mádeniyat

Jámiyette ҳуқуқiy sana ҳам ҳуқуқiy mádeniyatni rawajlandirip barıw nızam ústinligin támiynlew ҳам nızamlılıqtı bekkemlewdiń eń tiykargı shártlerinen biri esaplanadı.

Shavkat Mirziyoyev

Ziyreklestirish soraw ҳам tapsırmalar

1. Bizniń tinısh ҳам párawan turmus keshiruwimiz, bilim alıwımız, óz qábiletlerimizdi rawajlandırıwǵa shárayat jaratıw ҳам kepillik beriwde mámleketimiz nızamshılıǵınıń qanday áhmiyeti bar?

2. *Usı nızamshılıqtı turaqlı túrde rawajlandırıw barıwǵa qanday mıtájlik bar dep oylaysız?*
3. *Siz kúndelik ómirińizde paydalanıp atırǵan huqıq hám erkinliklerińizge mısallar keltire alasız ba?*
4. *Joqardaǵı úzindilerdi talıqlawǵa hâreket etiń.*

Mámleketimizde huqıqıy demokratiyalıq mámleket payda etiw hám puqaralıq jámiyetti rawajlandırıw barısındaǵı jetiskenlikler xalıqtıń, hár bir puqaranıń huqıqıy sanasına hám huqıqıy mádeniyat dárejesine baylanıslı boladı. Sebebi, bul tiykarda islenip atırǵan hámme jumıslar insan ushın hám bul jumıslardı ámelge asırıp atırǵan hám insanlar esaplanadı.

Endi, huqıqıy mádeniyat ózi ne? bul sorawǵa juwap beriw hám huqıqıy mádeniyat túsiniǵiniń áhmiyetin ańlap jetiw ushın biz, eń aldǵı menen, huqıqıy sana túsiniǵine táriyip beriwimiz kerek. **Huqıqıy sana** insannıń mádeniyat hám ruwxıylıq dárejesine tayanǵan jaǵdayda jámiyette ámel etip atırǵan huqıqıy talap hám normalardıń mazmunın túsiniw hám áhmiyetin ańlaw bolıp esaplanadı.

Demek, jámiyet aǵzalarınıń huqıqıy sanası joqarı bolıwı ushın olar ruwxıy jetik hám joqarı mádeniyat iyesi bolıwı zárúr. Huqıqıy sananıń joqarlıǵı shaxstıń puqaralıq jámiyetiniń tolıq aǵzası hám huqıqıy demokratiyalıq mámlekettiń haqıqıy puqarası bolıwı ushın azlıq etedi. Bunıń ushın insan huqıqıy mádeniyatlı insan bolıwı zárúr.

Shaxstıń huqıqıy mádeniyatı degende puqaranıń óz haq-huqıqların huqıqıy sanaǵa tayanǵan halda ózgeler mápine qarsı kelmeytuǵın tárizde ámelge asırıwı túsiniledi.

Óz huqıqıy mádeniyatın rawajlandırıw ushın shaxs:

- óz huqıqıy bilimlerin turaqlı asırıp barıw;
- ámeldegi nızamshılıq hújjetler menen tanıs bolıw;
- huqıqıy xızmette ata-babalarımızdan miyras bolıp kelgen sociallıq qaǵıydanı hám itibarǵa alıp biliwi;
- hákimiyat organlarınıń funkciyaları hám wazıypaların biliwi hám olar menen óz ara qatnasıqlarǵa kirise alıwı;
- huqıq sisteması tarawınıń jámiyettegi ornına durıs ámel etiwı hám olardıń wazıypaların dusır ańlawı zárúr.

Joqarı huqıqıy mádeniyatqa iye insandı tárbiyalaw qanday qurallar arqalı ámelge asırıladı, insannıń huqıqıy mádeniyatına qanday sebepler tásir kórsetedi hám qabiladağı sorawlarǵa juwap huqıqıy tálim hám ruwxıylıqtı kúsheytiriw, huqıqıy úgit-násiyattı jánede jaqsılaw tiykarında boladı.

2019-jıldıń 9-yanvar kúni Prezidentimiz tárepinen “Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı rawajlandırıw sistemasın túpten jetilistiriw haqqında”ǵı pármanına qol qoyıldı.

Onda hár bir insan mámleketimizde jasar eken, onıń mápleri sol jámiyettıń basqa aǵzaları tárepinen húrmet etiliwine erisiw lazımlıǵı atap ótıledi. Házirgi kúnde bunday emes. Sebebi bunday bolıwı ushın xalıqtıń huqıqıy sanası hám huqıqıy mádeniyatı joqarı dárejede bolıwı talap etiledi. Kerisinshe puqaralardıń huqıqıy sawatqanlıq dárejesin asırıwǵa olardıń huqıqıy sanası hám huqıqıy mádeniyatın joqarı dárejege kóteriwge tosqınlıq etip atırǵan bir qatar mashqala hám kemshilikler bar ekenligi pármanda aytıp ótilgen.

Pármanda puqaraladıń huqıqıy sanası hám huqıqıy mádeniyatın joqarılatıw boyınsha jumıslar sistemalı hám úzliksiz alıp barılıw jolǵa qoyılmaǵanlıǵı atap ótıledi. Xalıqtıń, birinshi gezekte jaslardıń huqıqıy sanası hám huqıqıy mádeniyatın joqarılatıw maqsetinde ámelge asırılıw lazıw bolǵan wazıypalar pármanda belgilep berilgen. Usı tiykarda: jámiyette nızamlarǵa húrmet etiwdi qarar taptırıw; mektepke shekemgi tálim sistemasınan baslap, xalıqtıń barlıq qatlamlarına huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı sińdiriw; jas áwlad sanasına huqıq hám minnetleme, hadallıq hám páklik túsiniqlerin balalıǵınan baslap sińdiriw; mámleketke baylanıslılıq, watanparwarlıq túyǵısın kúsheytiw boyınsha shara-ilajların ámelge asırıw. Mámleket organları, jámaát hám puqaralıq jámiyet institutları birgelikte jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı joqarılatıw boyınsha ámelge asırılıwı lazıw bolǵan jumıslar hám pármanda belgilep berilgen.

Pármanda keń kólemli huqıqıy úgit-násiyat shólkemlerin payda etiw mámleket organları hám shólkemleriniń belgili wazıypalarınan ekenligi aytıladı.

Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı joqarılatıw “shaxs-shañaraq-máhálle-tálim sisteması-shólkem-jámiyet” princip boyınsha sistemalı hám úzliksiz payda etiwi hám pârmanda belgilep qoyılğan.

Pârmangá kóre: Jámiyette huqıqıy mádeniyattı joqarılatıw konsepciyası hám usı konsepcıyanı 2019-jılı nátiyjeli ámelge asırıw boyınsha “Jol kartası” hám tastıyqlanğan.

Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı joqarılatıw tarawında muwapıqlastırıwshı mámleket organı etip Ózbekstan Respublikası Ádillik Ministrligi belgilengen.

Pârmanda Ózbekstan Respublikası Ádillik Ministrligine jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı joqarılatıw boyınsha bir qatar shara-ilajlardı ámelge asırıw jumıslardı ámelge asırıp atırğanlardıń xızmetin muwapıqlastırıp, zárúr pikir-usınıslardı tayarlaw, zárúr usınıslardı islep shıǵıw boyınsha qosımsha wazıypalar júkletilgen.

Pârmanda Ózbekstan Respublikası Ádillik Ministrliginiń Ózbekstan Respublikasınıń milliy huqıqıy internet portalın jaratıw Advice.uz huqıqıy sistemasın jaratıw, ulıwma bilim beriw mektepleri hám akademiyalıq liceylerde huqıqıy bilimlerge baylanıslı oqıw ámeliyatlardı kólemin jánede kúsheytiriw huqıqıy qollanbalardı jaratıw hám xalıqqa tarqatıw, “Huqıqıy aǵartıwshılıq isleri aǵlası” kókirek nıshanın shólkemlestiriw haqqındaǵı usınısları maqullanğan.

Pârmanda Ózbekstan Respublikası Mektepke shekemgi bilim beriw, Xalıq bilim beriw, Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrlikleri, Ádillik ministrligi menen birgelikte tárbiyalanıwshılar, oqıwshılar hám studentlerdiń huqıqıy sawatqanlıǵın asırıwǵa qaratılğan mexanizmlerdi payda etiw barısındaǵı shara-ilajlar belgilengen.

Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı joqarılatıw ulıwma xalıqlıq is, ulıwma milliy wazıypa ekenligin itbarǵa alǵan halda Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti, qatar ministrlik hám shólkemler mámleket hám xojalıq basqarıw organları, aymaqlıq mámleket hákimiyat organları, agentlikler, Ózbekstan milliy telera-diokompaniyası, basqa shólkem hám mákemeler karxanalargá pârmanda belgilengen wazıypalardı Konsepcıya hám “Jol kartası”nan kelip shıǵatuǵın máseleler orınlaw boyınsha múddetli tapsırmalar keltirilgen.

Huqıqiy tálım, tárbiya, aǵartıwshılıq isleri barısındaǵı mámleket tárepinen jaratılǵan shárt-sharayatlardan únemli paydalanıw hám óz huqıqiy sanasın asırıw, huqıqiy mádeniyattı rawajlandırıw mımleketimizdiń hár bir puqarasınıń minneti bolıp esaplanadı.

Sholıw jasań

Jámiyettiń demokratiya jolınan jedel rawajlanıw hám bul barısında ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń jetiskenligi, hár tárepleme adamlardıń huqıqiy sanası hám huqıqiy mádeniyat dárejesine baylanıslı bolıp esaplanadı.

Joqarı huqıqiy mádeniyat – demokratiyalıq jámiyet tırnaǵı hám huqıqiy sistemanı jetiklik kórsetkishi esaplanadı.

dóretiwshilik xızmet

Sizdiń huqıqiy mádeniyatıńızdı asırıwǵa xızmet etiwshi derekler dizimin dápteńizge jazıń.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Huqıqiy sana degenimiz ne?
2. Huqıqiy mádeniyat degende neni túsinesiz? Onıń insan ómirinde qanday áhmiyeti bar?
3. Huqıqiy mádeniyattı rawajlandırıwda Konstituciyamız qanday rol oynaydı?
4. Huqıqiy mádeniyattı asırıwda zárúr esaplangan jáne qanday huqıqiy hújjetlerdi bilesiz?
5. “Jámiyette huqıqiy sana hám huqıqiy mádeniyattı joqarılatıw sistemasın túpten ózǵertiriw haqqında”ǵı Prezident pármanında qanday máseleler keltirilgen?
6. Pármanda jámiyette huqıqiy sana hám mádeniyatı joqarılatıw boyınsha kimlerge, qanday wazıypalar júkletilgen?
7. Pármanǵa tiykarlanıp qanday shara-ilajlar ámelge asırılıwı názerde tutilǵan?
8. Pármanda tilge alınǵan Konsepciya hám “Jol kartası” ne haqqında?
9. Pármanınń áhmiyeti haqqında ne ayta alasız?

Bap boyınsha ulıwma tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Huqıq degenimiz ne? Biz “insannıń huqıqı” degende neni túsinesiz?
2. Obyektiv hám subyektiv huqıqlardıń ózgesheliklerin aytıp berıń.
3. Huqıqtıń tiykarǵı funkciyaların sanap berıń hám olardı táriyipleń.
4. Ádep-ikramlılıq penen huqıqtıń tiykarǵı ózgesheliklerin ajratıp kórsetiń.
5. Huqıq norması degenimiz ne?
6. Huqıq normalarınıń quramlıq bólimlerin sanap berıń. Mısallar keltiriń.
7. Huqıq normasınıń belgilerin aytıp berıń.
8. Huqıq sisteması degenimiz ne?
9. Huqıq sisteması qalay bólinedi?
10. Ishki hám sırtqı huqıq tarmaqlarına neler kiredi?
11. Huqıqıy qatnasıqlar degenimiz ne hám onıń qatnasıwshıları kim?
12. Ózbekstan Respublikasınıń qanday huqıqıy derekleri bar?
13. Konstituciyamızdıń huqıq deregi sıpatında áhmiyetin talıqlań.
14. Ózbekstan Respublikası nızamları qalay tastıyqlanadı?
15. Nızam astı hújjetleri neni túsinesiz?

Atamalarǵa say táriyiplerdi belgileń.

1. Huqıq sisteması

2. Huqıq

3. Ádep-ikramlılıq

4. Huqıq ólshemleri (normaları)

5. Huqıqıy qarım-qatnas

a) mámleket tárepinen ornatlǵan ulıwma májbúriy minez-qulıq qaǵıydaları.

b) insannıń jámiyettegi minez-qulqın tártipke salıwshı talap hám qaǵıydalar jıyındısı.

d) jámiyettegi bar bolǵan huqıq normaları hám tarawlardıń jıyındısı.

e) mámleket tárepinde ornatlǵan hám ol tárepinen qorǵalatıwın hámme ushın májbúriy minez-qulıq qaǵıydalar sisteması.

f) onıń qatnasıwshıları ortasındaǵı (yuridikalıq) baylanıslar bolıp, olardıń óz ara huqıq hám minnetlemelerinde kórinedi.

Бap boyınsha testler

1. Ҳуқіқ sisteması — ...

- a) Ҳуқіқ normalarınıń nızamlarında kórsetiliwi;
- b) Bul óz-ara baylanısqan bir túrdegi siyasiy qatnasıqlardı tartipke salıwshı huqıqiy normalar toparınan ibarat;
- d) Mámleket tárepinen ornatılğan, qorǵalatúǵın hámme ushın májbúriy adep-ikramlılıq qaǵıydaları;
- e) Túrli tarmaq, lekin óz-ara bekkem baylanısta bolǵan yuridikalıq normalar jıyındısı.

2. Kárxanalar hám olardıń xızmetkerler ortasındaǵı miynet qatnasıqların tártipke salatuǵın huqıq tarawın kórsetiń?

- a) Hákimshilik huqıqı;
- b) Konstituciyalıq huqıqı;
- d) Miynet huqıqı;
- e) Puqaralıq huqıqı.

3. Tek ǵana huqıqqa tiyisli belgi qaysı?

- a) Shártname tiykarında puqaralar tárepinen jaratıladı;
- b) Máresim hám dástúrlerdı tártipke saladı;
- d) Hámme ushın májbúriy boladı;
- e) Ádep-ikramlılıq qaǵıydaların, milliy qádiriyatlardı jámlestire-di.

4. Ádep-ikramlılıq qalay payda bolǵan?

- a) Jámaát aǵzaları tárepinen ornatılğan;
- b) Mámleket tárepinen ornatılğan;
- d) Huqıq hám mámleket penen payda bolğan;
- e) Mámleket apparatı quramında payda bolğan.

5. Ádep-ikramlılıq normalarınıń túsiniklerin anıqlań?

- a) Jaqsılıq, hújdan, nızam, norma;
- b) Baxıt, minnet, mámleket, nızam, jinayat hám jaza;
- d) Jaqsılıq, hújdan, baxıt, minnet, ádillik, muhabbat;
- e) Jaqsılıq, ádillik, nızam, jaza.

6. Huqıq — ...

- a) mámleket tárepinen ornatıladı, qorǵaladı, hámme ushın májbúriy;
- b) mámlekettiń járdeminde óz-ózinen qalıplese-di;
- d) sociallıq qatnasıqlardıń keń ortalıǵı;

- e) milliy qádiriyatlarǵa tiykarlangan, mámleket tárepinen ornاتی́-
ǵan, hámme ushın májbúriy minez-qulıq qaǵıydaları.
- 7. Huqıqiy sana insannıń óz ruwxıy hám mádeniy dárejesine tayanǵan
halda jámiyette ámel qılıp atırǵan ... mazmunın túsiniw hám áh-
miyetin ańlaw bolıp esaplanadı.**
- a) huqıqiy talap hám normalardıń;
b) nızamlardıń;
d) ádep-ikramlılıq qaǵıydalardıń;
e) Konstituciya hám nızamlardıń.
- 8. Shaxstıń huqıqiy mádeniyatı degende puqaranıń óz haq-huqıqların
huqıqiy sanaǵa tayanǵan halda ... ámelge asırılıwı túsiniledi.**
- a) nızamshılıq talaplarına qarsı kelmeytuǵın;
b) ózgeler máplerine qarsı kelmeytuǵın;
d) óz mútájliklerin qandırıwda ádep-ikramlılıq qaǵıydalarına
ámel qılǵan;
e) Konsituciya statyalarına ámel qılǵan
- 9. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevtıń “ Jámi-
yette huqıqiy sana hám huqıqiy mádeniyattı rawajlandırıw sistema-
sın túpten ózgertiw haqqında”ǵı pármanında jámiyettegi huqıqiy
sana hám huqıqiy mádeniyattı rawajlandırıw ... pricipi boyınsha
sistemalı hám úzliksiz shólkemlestiriliwi belgilep qoyılǵan.**
- a) “shaxs-jámiyet-mámleket;
b) “mámleket organları-mámleketlik emes, payda alıwdı maqset
etpegen shólkem, karxanalar;
d) “shaxs-shañaraq-máhálle-tálim sisteması-shólkem-jámiyet;
e) “mektepke shekemgi tálim sisteması – orta bilim beriw mek-
tepler, licey-kolledjler, joqarı oqıw orınları.
- 10. Ózbekstan Respublikası Prezidenti parmanına tiykarlanıp jámiy-
ette huqıqiy sana hám huqıqiy mádeniyattı rawajlandırıw tarawında
muwapıqlastırıwshı mámleket organı dep ... belgilengen.**
- a) Ózbekstan Respublikası Bas prokuraturası;
b) Ózbekstan Respublikası Ishki isler ministrliǵı;
d) Ózbekstan Respublikası Xalıq tálimi ministrliǵı;
e) Ózbekstan Respublikası Ádillik ministrliǵı.

Jâmiyetimizde “Nizâm hâm âdillik — üstinligi, jinayatqa jaza — tayar” degen principti âmelge asırıw ushın bar kúsh hâm imkaniyatlarımızdı sarplaymız.

V BAP

Shavkat Mirziyoyev

HUQÍQBUZARLÍQ HÂM YURIDIKALÍQ JUWAPKERLIK

Huqiqbuzarlıq. Yuridikalıq juwapkershilik

Huqıqtı qorǵawshı mámleket organları

Adillik ministrliǵı

Advokatura hâm Notarial mekemeler

*Qurallı kúshler hâm jaslardı ázkeriy watansúyiwshilik
ruwxında tárbiyalaw*

Tashkent qalası IIB xabarına kóre, 2019-jıl 4-mayğa óter keshesi Tashkent wálayatında jasawshı, aldın sudlangan, 24 jaslı S.SH., 24 jaslı B.T., I.X.lar Andijan wálayatında jasawshı, 23 jaslı H.O. 100 mırn sumlıq nominaldağı milliy valyuta jasalma kupyuralardı ótkeriw maqsetinde Chılanzar rayonına kelgen. Kórilgen sharalar nátiyjesinde joqarıda kórsetilgen jigitler kelgen avtomobil anıqlandı hámde 4-may kúni saat shamalap 03:30 larda avtomashina tabıldı hám toqtatıldı. Mashina bagajı tekserilgende, 100 mırn sum nominaldağı 51 jasalma kupyura, basıp shıǵarılğan milliy valyuta kupyuraları súwretlengen A4 formasındağı 25 betli qagaz hámde jasalma pullardı tayarlawda paydalanılğan “Canon”printeri anıqlandı.

Sud-kriminalistik ekspertiza juwmaǵına kóre, 100 mırn 58 kupyura jasalma bolıp shıqtı. Joqarıda atları atalğan jigitlerge qarata Ózbekstan Respublikası jinayat kodeksiniń 176-statyası 2-bólimi boyınsha jinayiy is qozǵatıldı.

Adolat, 2019-jıl, №19

Uyshi rayonu Alisher Nawayı atındağı máhállede jasawshı Zakirjan Abdullaev (atı-familiyası ózgartirilgen) bul jıl jazda jańa ǵana 16 jasqa toldı. Atasınıń orınsız ólimi anası menen qaldırǵan. Tilekke qarsı, jańa óspirim jasqa qádem qoyıp atırǵan jigit kútilmegende qıńır iske qol urdı. Usı jıl basında qońsı úyde teńlesi menen birge oynap júrip, qımbat bahalı taǵınshaqqa kózi túsip qaldı, soń hesh kimge sezdimey zattı alıp shıǵıp ketti. Soramastan, jasırın túrde alınǵan buyım urlawshılıq! Nátiyjede búgin ózinińde, shańaraǵınıńda jámáátshilik, qońsı-qobanıń aldında bası iyildi. Házirge shekem rayonda eń úlgili esaplanıp atırǵan máhálle atına daq tústi.

Mahalla, 2019-jıl, №23

Ўзбекстан Республикаси ИВ Жамъатшиллик ҳам ОАВ менен байланислар басқармаси хабаринда, 2019-йил 9-май кўни Ташкент қаласини Яққасарой қаласи ИВне тўскен ҳўжетке кўре, онда уси йил 4-апрел кўни Мирза Улуғбек қаласинда жасавшиси 28 жасли Б.Д. Самарқанд валайатинда жасавшиси 23 жасли М.Р.ди Японияға жумисқа жибериwdи айтп, они алдап, исенимине кирп, 6 220 АҚШ доллариси ҳам 4 500 000 сум пуллари алип, уси кўнге шекем бермей вадесин оринламай, пуллари ўз қарежети ушин жумсап жибергенлиги кўрсетилген. Кўрилген шаралар натижесинде Б.Д усланган. Уси жағдай бойинша жинайат иси қозғатилип, тергев ҳарекетлери алип барилмақта.

Адолат, 2019-йил, №20

Зийреклестиривши сорав ҳам таспирмалар

1. Ўзидилерди оқиң ҳам оларға ўз мўнасибетинизди билдирин.
2. Сиз турмиста тез-тез еситип туратуғин ҳуқуқбузирвшилиқ, ҳуқуққа қарси жамийетлик қавипли, айипли жинайат жаза, интизам атамалариниң қайси бирин бул жағдайлардиң қайси бирине қолланган болар едизин?
3. Сизин пикиринизше жоқаридағи ўзидилердеги шахслардиң ҳарекетлеринен қайси бири атирaptaғиларға ҳам олардиң ўзлерине кўбирек қавип туwdиради?
4. Ҳуқуқий нормалари ўзгерген вақитта алдин ҳуқуқий тареften дурис есапланган ҳарекет, енди надурис болп қалиwi мўмкин бе? Жоқаридағи ўзидилерден бундай жағдайларға мисал барма? Егер жоқ болса ўзиниз билимлериниз ҳам турмис тажирйибелеринизден пайдаланп сондай жағдайларди сўвретлең.

Шахслар белгилу ҳуқуқий қағийдаларға, ҳуқуқ нормаларина боysinади. Егер бул қағийдалар бузилса, орнатилган ҳуқуқ нормалардиң бузилиwина алип келеди. Бул болса ҳуқуқбузирвшилиқ деп аталади.

Ҳуқуқбузарлиқ дегенде жамийетте орнатилган ҳам низамшилқ арқали белгилеген тартп яки улиwма socialлиқ жасав қағийдаларин бузиw тўсинилиди.

Ҳуқуқбузарлиқ ҳар қийли тўрлерде кўринис табади. Ҳуқуқбузарлиқтин ол ямаса бул тўрде кўринисте болиwi онин қасийетлерине байланисли. Ҳуқуқбузарлиқ тўрлерине жинайат оринсиз ҳарекет, интизамди бузиw сийақли ис ҳарекетлерин келтирп шўғариw мўмкин.

Huqıqbuzarlıq — óziniń is-háreketin túsinetuǵın hám oǵan juwap bere alatıǵın shaxstıń huqıqqa qarsı is-háreketinen kelip shıǵıwshı ayıbı.

Huqıq buzıwshılıqlardıń tómendegi belgileri bar: jámiyetlik qáwip-lilik; huqıqqa qarsılıq; ayıplılıq jazaǵa ılayıqlıq.

Jámiyetlik qáwiplilik sonday bul túsiniq, bunda huqıqbuzar jámiyettiń qádiriyatlarına jawızlıq etedi, insan ómirine qastıyanlıq etedi, mámleket hám basqa insanlarǵa zıyan keltiredi, olardıń mal-múlkin nabit etedi hám de jaman aqıbet keltirip shıǵarıp jámiyet aǵzaları máplerine zıyan keltiredi. Óz shańaraǵı ata-anası, jámaát, yar-dosların qıyın, uyatlı ahwalǵa salıp qoyadı. Eń jamanı ol óz keleshegin qurban etedi.

Huqıqqa qarsılıq — huqıqbuzardıń yaqı huqıq normaların belgilep qoyǵan májbúriy talapların buzıw.

Ayıplılıq joqarıda aytılganday, óziniń is-háreketin túsinetuǵın hám oǵan juwap beretuǵın insannıń huqıqqa qarsı, nızam talaplarına qarsı is-háreketinen shıǵıwshı ayıbı. Ayıplılıq qastan yaqı abaysızlıq aqıbetinde júz beredi. İnsan insan sıpatında dúnyaǵa kelgen eken, onıń aldında hámme waqıt eki jol — huqıqıy normalarǵa, nızam talaplarına hújdanlı yaqı májbúriy boysınǵan halda óz keleshegin jaratıw, jámiyet ushın, óz xalqı ushın jámiyetlik payda keltiriw. Ekinshi jol bolsa ómiri dawamında huqıqqa qarsı, huqıqıy norma hám nızam talapların mensinbesten, boysınbastan jasaw. Ayıplı háreket etiw, jámiyetke zıyan keltiriw.

Jazaǵa ılayıqlıq — bul hár qanday huqıqbuzarlıq islegen shaxstıń erikli mámleket organları tárepinen **juwapkershilikke** tartılıwı, **jaza** bolsa huqıqbuzıwshılıq islewde ayıplı dep tabılǵan sahxsqqa qollanılastuǵın, huqıqbuzıwshılıqtı belgili bir huqıq hám erkinliklerden mahrum etiwden ibarat májbúrlew sharası.

Joqarıda aytıp ótilgenindey jámiyet ushın qáwipli bolǵan hár qanday qılmıs huqıq buzıwshılıq delinedi. Huqıq normaların barlıq jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke saladı. Huqıqbuzıwshılıq ádette 4 toparǵa bólinedi: intizamlı huqıqbuzıwshılıq; puqaralıq huqıqbuzıwshılıq; hákimshilik huqıqbuzıwshılıq; jinayıy huqıqbuzıwshılıq.

Intizamlı huqiqbuzıwshılıq — xızmet minnetin orınlap turǵanda hár qanday miynette májbúriy bolǵan miynet tártip-qaqıydalarınıń hám basshılıqqa boysınıw principleriniń buzılıwı. Mısalı, jumısqa, oqıwǵa kesh qalıw, oqıwǵa yamasa jumısqa sebepsiz kelmew, yaki sebepsiz ketip qalıw, jumısqa más halda, spirtli ishimlikler, narkotikalıq zatlar qabıl etken jaǵdayda keliw hám basqalar.

Jınayat — *jámıyet ushın qáwıplı bolǵan qılmıs (háreket yaki háreketsızlık).*

Jınayat kodeksi menen qadaǵan etilgen, ayıplı jámıyetlik qáwıplı qılmıs (háreket yaki háreketsızlık) jaza qollanıw menen jınayat dep tabıladı.

14-statıyadan.

Puqaralıq huqiqbuzıwshılıq — insanlardıń mülkine yaki shaxsına qarsı nızamǵa qarsı háreket (yaki háreketsızlık) nátiyesinde jetkerilgen zıyan. Mısalı, bir shaxstan qarız alıp, onı waqtında qaytarmaw, shárt-namalar, minnetlerdi orınlamaw hám basqalar.

Jınayıy huqiqbuzıwshılıq — jınayat islew yaki urlıq, talawshılıq, adam óltiriw, miliciya xızmetkerlerine qarsılıq kórsetiw hám basqalar.

Hákımshilik huqiqbuzıwshılıq — nızamǵa baylanıslı hákımshilik juwapkershilikke tartıw názerde tutılǵan, puqaralardı, tábiyyiy ortalıqqa (bilqastan yaki abaysızdan) islengen háreker yaki háreketsızlıklar boladı. Mısalı, kishi biyzanlıq, jol háreketi hám transport qurallarınan paydalanıw qaqıydaları, pasport sisteması hám dizimge alıw qaqıydası (áskeriy hám pasporttı dizimnen ótkeriw qaqıydaları), elektr energiyasınan paydalanıw qaqıydaların buzıw, qorshaǵan ortalıqtı, tariyxıy hám mádeniy esteliklerdi qorǵaw tarawındaǵı huqiqbuzıwshılıqlardı alıw múmkin.

Huqiqbuzarlıq túsiniǵın terenirek úyreniw ushın huqiqbuzarlıqtıń obyektı hám subyektin parıqlay alıwǵa úyreniwimiz lazım.

Huqiqbuzarlıq obyektı — huqıq benen tártipke salınatuǵın qorǵalatuǵın sociallıq qatnasıqlar. Sociallıq qatnasıqlar ózine—degen sorawǵa tómendegishe juwap beriwi múmkin. Adamlar sociallıq ómirinde óz is-háreketlerine juwap beriwge májbúr. Olar sociallıq ómirinde bir-biri menen óz ara qatnasıqlarǵa kirisedi. Áyne usı qatnasıqlar—sociallıq qatnasıqlar.

Huqıqbuzarlıq subyekti bolsa, huqıqqa qarsı ayıplı qılmıstı qılğan shaxs bolıp esaplanadı. Áyne usı shaxs **huqıqbuzar** dep ataladı.

Hár qanday shaxs huqıqbuzar dep tán alına bermeydi. Huqıqbuzarlıq subyekti dep tán alınıwı ushın shaxs óz qılmısına juwap bere alatuǵın, aqlı parasatlı bolıwı shárt.

Sholıw jasań

Hár waqıt insan aldında huqıqqa say yaki huqıqqa qarsı háreket etiwdi tańlaw imkanı boladı. Eger ol ekinshi joldı tańlasa, bul birinshi náwbette onıń ózine, qalaberse jámiyetke zıyan jetkeredi.

dóretiwshilik xızmet

Kishi kólemde gúrriń jazıń. Bul gúrrińizde huqıqbuzıwshılıq túsiniǵın, huqıqbuzıwshılıqtıń tiykarǵı belgilerin, huqıqbuzıwshılıq túrlerin sıpatlawshı jaǵdaylardı súwretleń. Bunda klasıńızdaǵı doslarıńız benen 4 toparǵa bólinip, bir toparıńız intızamlı, ekinshi topar puqaralıq huqıqıy, úshinshi topar jinayıy, tórtinshi topar hákimshilik huqıqbuzıwshılıqqa tiyisli jaǵdaylardı súwretlesin.

Gúrrińlerińizdi klaslaslarıńızǵa oqıp beriń. Basqa toparlar gúrrińin oqıp bergen toparǵa sorawlar berip talıqlasın.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Huqıqbuzıwshılıq túsiniǵın táriyiplep beriń.
2. Huqıqbuzıwshılıqtıń qanday belgileri bar?
3. Jámiyetlik qáwiplilik qanday jaǵdaylarda júzege keliwi múmkin?
4. Huqıqqa qarsılıq atamasın qalay túsinesiz?
5. Ayıplılıq degenimiz ne?
6. Jazalanıw, juwapkerlik hám jaza túsinińlerine anıqlıq kirgiziń.
7. Huqıqbuzıwshılıqtıń qanday túrleri bar?
8. Intızamlı penen puqaralıq, hákimshilik penen jinayıy huqıqbuzıwshılıq arasındǵı ózgesheliklerdi bayanlań.
9. Huqıqbuzıwshılıqtıń qaysı túrleri eń awır esaplanadı? Ne ushın?
10. Huqıqbuzıwshılıqqa jol qoymaw ushın qanday sharalar kóрилиwi kerek dep esaplaysız?

23-тема

Yuridikalq juwapkershilik

Tashkent qalasi ekologiya ham atirap ortaliqti qorgaw basqarmasini kunlik baqlaw natijelerine kore, 2017-jil oktaybr ayinan 2018-jil oktyabr ayina shekem bolgan dawirde Tashkent qalasinda nizam talapları buzilgan 14 min 733 jagday aniqlangan. 2017-jilda ameldar shaxslar tarepinen sanaat shigindilarin tasiw maselesinde 48 marte, joq qiliwda 7 marte nizam buziwshiliq jagdaylarına jol qoyilgan. Turmishliq shigindilardi tasiwda puqaralar ortasında 90 marte nizam buziwshiliq jagdayi juzege kelgen.

Sunday-aq, 2017-jildin dekabr — 2018-jil may aylari araliginda shigindilar menen islewdе nizam buziwshiliqqa jol qoygan 517 puqara juwapkershilikke tartilip, olarga 93,1 million sum jariyma salingan.

Jamiyet, 2018-jil, №41

Ўзбекстан Республикасинин Һакимшилк juwapkershilik haqqindaqi kodeksi 128-statyasina kore, aydawshilardin sirtqi jaritiw asbaplarinan paydalaniw qagiydalarin buziwi, tap usunday, jolawshiga ilay shashiratiwi en kem is haqinin ekiden bir bolegi mugdarında jariyma saliwga sebep boladi. (101 365 sum)

Tap usunday huqiq buzarlqti hакimshilik jaza qollanilgannan keyin bir jil dawamında takirar islense-en kem is haqinin birge bir mugdarında (202 730 sum), sonday huqiqbuzarlqti eki marte hакimshilik jaza qollanilgannan keyin bir jil dawamında takirar islense-en kem is haqinin ush esesi mugdarında (608 190 sum), tap usunday huqiqbuzarlqti ush marte ham onnan artiq hакimshilik jaza qollanilgannan keyin bir jil dawamında takirar islense-en kem is haqinin tort esesi (810 920 sum) mugdarında jariyma saliwga yaki transport quralin basqariw huqiqinan — altı ay muddetke ayiriw jazasına tartiladi.

“Adolat ko‘zgusi”, 2019-jil, №20

Nodir Matnazarov hámde Olim Bozorov (atı, familiyası ózgertirilgen) Úsh-tepa qalası Lutfiy kóshesinde jaylasqan asxana átirapında 8 mın AQSh dolların nızamǵa qayshı ráwishte 68.400 000 sumǵa satıp atırǵan waqtında “qapqan”ǵa tústi. Shet el valutası menen nızamsız sawda satıq qılǵanlarǵa jinayat isi qozǵatıldı.

“Átteń, bunday bolıwın bilmegen edim”, dep ókindi olar.

Aytıw kerek, huqıqbuzarlar dáramat alıw maqsetinde nızam talapların buzǵan, dollar aldı-sattısınan pul islep alaman degenlerdiń sawdası “pispedi”. Áqıbeti bolsa jaman boldı. Shet el valutası sawdası menen shuǵıllanıwshı shaxslarǵa qaray hújjet rásmiylestirildi. Olardıń ekewi de jazaǵa tartıldı. 8 mın AQSh dolları bolsa mámleket esabına ótkeriletuǵın boldı.

Toshkent oqshomi, 2019-jıl, №83

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Joqarıdaǵı úzindilerden keltirilgen huqıqbuzarlıqlar, kórip turǵanıńızday hár tarawǵa tiyisli. Biraq aytıń-shı, olardıń qanday ulıwmalıq tárepleri bar?
2. Keltirilgen úzindilerden huqıqbuzarlıqlar ushın qanday jaza sharaların qollaw kerek dep oylaysız?
3. Bul jaza sharaların qollaw huqıqbuzarlıqtı islegen shaxslardıń keyingi bunday háraketler qılmawınıń aldın ala alama? Juwabıńızdı dálilleń.
4. Úzindilerden bir waqtıń ózinde bir neshe túrdegi jazaǵa ılayıq huqıqbuzarlıqqa mısál barma? Juwabıńızdı dálilleń.

Huqıq buzıwshılıq ushın jazanıń ilájsızlıǵı, hár qanday huqıq buzıwshılıq belgili bir juwapkershilik penen baylanıslılıǵı tábiyiy jaǵday. Biraq **sociallıq juwapkershiliktiń barlıq formalarıda** turaqlı huqıqıy juwapkershilik penen birdey emes.

Huqıqıy normaǵa tiykarlangan hám mámleketlik májbúrlew normaları menen baylanıslı bolǵan juwapkershilik huqıqıy juwapkershilikti quraydı hám usı juwapkershilikti úyreniw huqıqtanıw pániniń wazıypalarınan biri.

Huqıqıy juwapkershilikke tiykar bolıp huqıq buzıwshılıq, yaǵnıy huqıqıy normalardı buzıw bolıp esaplanadı.

Huqiqiy juwappershilik — huqiq buzıwshılıqtı islegen shaxstın huqiq normalarına tiykarlangan, óz qılmısı ushın juwap beriw hám mámleketlik májbürlew sharaları kórinisindegi aqıbetlerge duwshar bolıw hám olardı basınan keshiriw bolıp tabıladı.

Huqıqbuzıwshılıq túrleri huqıqiy juwappershilik túrlerine sáykes. Mısalı:

- ♦ puxaralıq huqıqbuzıwshılıǵı — puqaralıq (materiallıq) huqıqiy juwappershilikke;
- ♦ hákimshilik huqıqbuzıwshılıq — hákimshilik juwappershilikke;
- ♦ intizamlı huqıqbuzıwshılıq — intizamlı huqıqbuzıwshılıqqa;
- ♦ jinayı huqıqbuzarlıq — jinayı juwapperlikti keltirip shıǵaradı.

Huqıqiy juwappershilik sud tártibinde, hákimshilik tártipte yaki intizamlı tártipte ámelge asırıladı.

Huqıqiy juwappershilikniń eki túri parıqlanadı:

- 1) Járiyma yaki jaza;
- 2) Huqıqtı tiklewshi juwappershilik.

Járiyma yaki jaza túri óz náwbetinde tómendegilerden ibarat:

Wákillikli organ nızam tiykarında huqıqbuzarǵa qaray huqıqbuzarlıq juwappershilik sharaların qollaydı. Bul sharalar jámiyetlik qatnasıqlardı bekkemlew, tártipke salıw hám qorǵawǵa qaratıǵan.

Huqıqiy juwappershilik tómendegi sistemaǵa tiykarlanadı: nızamshılıq; adalat parwarlıq; jazanıń orınlanıwı; maqsetke muwapıqlıǵı; bawır keńlik; ayıp ushın juwappershilik; huqıqbuzarlıqtıń bir huqıqbuzarlıq ushın bir neshe tárepleme juwappershilikke tartılıwǵa jol qoymaslıǵı.

Intizamlı — Ózbekstan Respublikası Miynet Kodeksiniń 181-statyasına tiykarlanıp, olar tómendegilerden ibarat:

- ♦ eskertiw; járiyma salıw; miynet shártname sin biykar etiw.

Intizamlı jazalar jumısqa qabıl qılıw huqıqına iye bolǵan shaxslar (organlar) tárepinen qollanıladı.

Puqaralıq — puqaralıq huqıqbuzıwshılıq ushın ayıpker shaxstın tolıq materiallıq hám ruwxıy juwap beriwı.

Hákimshilik jazalar tómendegiler:

- ♦ járiyma; haqın tólew shárti menen buyımdı alıp qoyıw; buyımdı konfiskaciyalaw; arnawlı huqıqtan (transport quralların

basqarıw huqıqınan, ań awlaw huqıqınan) mahrum etiw; hákimshilik qamaq: 3 sutkadan 15 sutkağa shekem, ayırım waqıtları 30 sutkağa shekem.

Jınayıy jazalar — Jinayat Kodeksiniń 43-statyasına muwapıq tómendegiler boladı:

- ♦ járiyma, belgili bir huqıqtan mahrum etiw; miynette dúzetiw isleri; xızmet boyınsha sheklew; qamaq; intizamlı bólimge jiberiw; azalıqtan mahrum etiw.

Qamaqtaǵılarga tiykargı jazalardan tısqarı tómendegi qosımsha jaza da beriledi:

- ♦ áskeriy yaki arnawlı dárejeden mahrum etiw;
- ♦ huqıqtı tiklew juwapkershiligi nahaqtan buzılǵan huqıqtı tiklew, atqarıлмаған minnetlerdi májbúrlep atqarıdan ibarat.

Bunda huqıqbuzıwshılıq islegen shaxs mámleket organların aralastırmastan, óz baslaması menen buzılǵan huqıqlardı ózi tiklewı múmkin. Biraq qosımsha jaza sharaları kóрилиwı múmkin.

Hikmetler ǵáziynesinen!

Qatań jaza sharaların qollap, jinayat ushın óz-ara juwapkershilik dizimi qollanılǵanda adamlar ózlerinde nızam kúshlerin sinap kóriwge batına almaydı.

(Shan Yan)

Sholıw jasań

Nızamlar dáwir talabı menen, zaman sorawı menen júzege keledi, mıtájlik hám zárúrlık negizinde jaraladı. Mıtájlik hám zárúrlık bolsa shárayat jetilse ǵana payda boladı. Áne usı shárayat (negizinde) jinayatqa jarasa jaza tayarlaw ámeli de jetilisip barıwı tábiyiy.

dóretiwshilik xızmet

“Huqıq buzıwshılıq túsiniǵı” teması aqırında berilgen dóretiwshilik xızmet rubrikası astında dúzgen gúrrinlerińizdegi huqıq buzıwshılıqlar ushın siz dúzgen shártli mámleketińiz nızamshılıǵına tiykarlanıp jaza sharaların belgileń.

Bunda “huqıq buzıwshılıq” ushın jazalaw principi menen bir qatarda “miyrimlilik” principin de yadтан shıǵarmań.

2008-jıldıń 1-yanvarınan baslap Ózbekstan Respublikasında ólim jazası biykar etilip, onıń ornına ómirlik yamasa uzaq múddetke azatlıqtan mahrum etiw jazası belgilendi.

Jámiyet turmısın basqarıwda belgili bir huqıqıy usıllardıń bar ekenligi usı jámiyettegi mádeniy-ruwxıy jaǵday, jámiyetlik ádillik dárejesinen derek beredi. Usı mániste tariyxıy-mádeniy rawajlanıwımız ushın dástúriy bolǵan nızamshılıqtıń tızúkshilik forması sol áyyem zamanlardan-aq jámiyetlik turmısta óz ornın tapqan. Qıtay tariyxshılarınıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda qaǵanlıq ayırıqsha qorganıwda turatuǵın “Türkiy tızúk”ler (nızamlar jıyındısı) tiykarında tártipke salǵan hám hárbir islengen nızam buzıwshılıqlar, jinayatlar ushın jazalar belgilengen.

Tızúkshilik—nızamshılıq ámeliy turmısqa baylanıslı jaǵdayda qalıplesip bargan. Mısalı, jinayatshı birewdiń kózine zıyan jetkizgen táǵdirde, belgilengen juwappershilik boyınsha ayıplanıwshı jábir-keshke óz qızın, qızı bolmasa hayalınıń mal-mülkin beriwi shárt etip qoyılǵan. Qullası, jámiyet hám mámleketti nızamlar tiykarında basqarıw hám de mámleket xalqınıń nızamlarǵa sózsiz boysınıw dástúri óz dáwirine tán ráwishte dawam etip, jetilisip bargan.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Huqıqıy juwapkerlik degende neni túsinesiz?
2. Huqıqıy juwapkerliktiń qanday túrleri bar?
3. Huqıqıy juwappershilikke ne tiykar bolıp xızmet etedi?
4. Huqıqıy juwappershilik qanday tártipte ámelge asırıladı?
5. Intizamlı jaza qanday jaǵdaylarda belgilenedi? Onıń qanday túrleri bar?
6. Puqaralıq (materiallıq) juwappershilikti táriyiplep beriń, hám ol qanday jaǵdaylarda qollanıwın aytıń.
7. Hákimshilik juwappershilikke qanday türdegi jazalar kiredi?
8. Jinayıy juwappershiliktiń tiykarǵı qásiyetleri nelerden ibarat?
9. Huqıqıy juwappershilikke tartıw kim tárepinen ámelge asırıladı?
10. Huqıqıy juwappershilik qanday sistemaǵa tiykarlanadı?

Prokuratura

Ádillik ministrliǵı

Ishki isler
ministrliǵıMámleketlik
qáwipsizlik xızmetiMámleketlik salıq
komitetiMámleket
bajixana komiteti

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Atları kórsetilgen huqıq qorǵawshı organlardıń qaysı biri boyınsha sizde maǵlıwmatlar bar? Klasıslarınıız benen pikirlesih.
2. Eger de siz óz velosipediniızdı urlatıp qoyساñız siz tez kimgе mürájáát etesiz?
3. Jinayatshını sudlaw waqtında onı kim ayıplaydı (“qaralaydı”)?
4. Usı jinayatshını kim qorǵaydı (“aqılaydı”)?
5. Ákeñiz avtomashinasın satpaqshı bolsa qaysı basqarmaǵa mürájáát etedi?
6. Atları keltirilgen basqarmalardı ne sebepten ulıwmalastırıp “huqıq qorǵaw organlar”ı dep ataymız?

Huqıq qorǵawshı mámleket organı bul — nızam jolı menen dúzilishı, óz dúzilisine, jámiyetlik turmısta nızamshılıq hám huqıqıy tártipti támiynlew boyınsha anıq belgilengen wákillikke iye bolǵan mámleket organı.

Nızamǵa muwapıq, Ózbekstan Respublikasında huqıq qorǵawshı mámleket organları sisteması, tiykarınan, tómendegiler dúzedi:

- ♦ Prokuratura hám prokuratura organları;
- ♦ Ádillik ministrliǵı hám onıń organları;
- ♦ ishki isler ministrliǵı hám ishki isler organları;
- ♦ Mámleketlik milliy qáwipsizlik;
- ♦ Mámleketlik salıq komiteti hám salıq organları;
- ♦ Mámleketlik bajixana komiteti hám bajixana organları.

Prokuratura huqıq qorǵaw basqarmaları sistemasında yetekshi orındı iyeleydi. Prokuratura organları hám olardıń xızmetkerleri esaplangan prokurordıń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

—puqaralardıń huqıqları hám máplerin, Konstitutsiyalıq dizimdi qorǵaw;

- jámiyette nızam ústemligin támiyinlew;
- huqıqbuzarlıqlardıń aldın alıw, anıqlaw hám qarsı gúresiw;
- jeke múlک hám isbilermenlikti qollap-quwatlaw;

“Prokuror” francuzsha söz bolıp, “qaralawshi” degen mánisti ańlatadı. Biraq latinsha bul söz “ǵamxorlıq” etiwı mánisin ańlatadı.

Prokuraturanıń bas wazıypası — nızamnıń ústemligin engiziw, puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin, mámleket dúzimin, mámleket hám puqaralardıń mülklerin hár túrli jinayatshılar, huqıq buzıwshılardan qorǵaw. Procuror baqlawı mámleket atınan, mámlekettiń joqarı organı bolǵan Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi tárepinen ámelge asırıladı.

Óz baǵdarları boyınsha jumıs alıp barıp atırǵan prokuraturanıń búgingi kúndegi túrleri tómendegilerden ibarat Ózbekstan Respublikası Bas prokuraturası, Qaraqalpaqstan Respublikası Bas prokuraturası, Tashkent qalalıq prokuraturası, wálayat prokuraturası, qalalar hám rayonlar prokuraturaları, basqa qánigelestirilgen prokuraturalar kiredi.

Sonǵı jıllarda mámleketimizde alıq barılıp atırǵan reformalar shegarasında prokuratura sistemasında hám túp jańalanıwlar hám júz berdi. Tiykarınan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tárepinen prokuratura organlarınıń nızamshılıqtı bekkemlew, nızamlarǵa sózsiz ámel etiliwin támiyinlew, puqaralardıń huqıqıy mádeniyatın asırıw, demokratiyalıq huqıqıy mámleketi rawajlandırıw, jeke múlк hám isbilermenlerdiń rawajlanıwın qollap-quwatlawı, qorǵaw boyınsha juwapker ekenlikleri ayırıqsha belgilendi.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 29-maydaǵı pármanına tiykarlanıp Bas prokuraturasına qarashlı Májbúriy orınlaw byurosı payda etildi hám onıń wazıypasına energiya resursları ushın tólemderdi óz waqtında hám tolıq óndiriw, elektr hám gaz tarmaqlarına nızamsız túrde jalǵanıw hámde talan-tarajlıqtıń aldın alıw, sud

hujjetleri ham basqa hujjetlarning orinlanishining sozsiz tamiyinlew wazypalari yukletildi.

Majburiy orinlaw byurosi tarepinen ondirilgen daramatlar elektr ham gaz tarmoqlarining modernizatsiya etiw, jana islep shigariw ham xizmet korsetiw obyektlarining iske tusiriw, xalqning turmish darejesi ham parawanligining asiraw siyaqli maqsetlerge bagdarlawi nazerde tutilgan.

Ózbekstan Respublikası aymagında nızamlarning aniq ham bir turde orinlanishi ustinen baqlawdi Ózbekstan Respublikasining Bas prokurori ham oğan boysiniwshi prokurorlar amelge asiradi.

118- statya.

Prokuratura organlarining sholkemlestiruw, olarning xizmet juzgiziw tartibi ham wakilliklari Ózbekstan Respublikasi Konstituciyasi, "Prokuratura haqqında"gi Nizami ham basqada nizam hujjetlari menen belgilenedi.

Ózbekstan Respublikasidagi Mamleketlik qawipsizlik xizmeti huquqni qorgaw organlari sistemasining belgili buwini bolip esaplanadi. Ol Ózbekstan Respublikasining Konsituciyaliq sisteması, suveriteti, aymaqliq birlik maphlerin sırtqi ham ishki qawiplerden qorgawshi wakillik organ sıpatında xizmet korsetedi.

Ozbekstan Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-jil 14-marttagi "Ózbekstan Respublikasining mamleketlik qawipsizlik sistemasin jedellestiruw shara-ilajlari haqqında"gi parmani menen Ózbekstan Respublikasi Milliy qawipsizlik xizmeti Ózbekstan Respublikasi Mamleketlik qawipsizlik xizmetine aylandirildi. Bunda har qanday, hatte kishi kólemdegi mashqala ham mamlekettning milliy qawipsizligine tiyisli bul arnawli xizmet maseleler shehberine kiritiliwi ham oning wakilliklerin hadden tisqari kehtyitirilib jiberiliwine jol qoymasliq parmanında nazerde tutilgan belgili qasiyetlerinen esaplanadi. Mamleketlik qawipsizlik xizmeti mamleket ahmiyetindegi haqiqiy qawiplerdi oz wakilligi shehberinde dep qaraw hamde olarning aldın aliw, anqlaw ham olarga qarsi guresiwdi ozining maqset ham wazypasina aylandirishi bul parmanda belgilep qoyilgan. Yagniy, usi parman qawipsizlik xizmeti tarawındağı túpten reformalarga tiykar boldi dep aytsa boladi.

Ózbekstan Respublikası Mámleketlik qáwipsizlik xızmeti 2018-jıl 5-aprelde qabıl etilgen “Mámleketlik qáwipsizlik xızmeti haqqında”ǵı nızam tiykarında xızmet kórsetedi.

Ózbekstan Respublikası Mámleketlik qáwipsizlik xızmeti tómendegi wazıypalardı ámelge asıradı:

- mámleket mámleketlik qáwipsizligin hám máplerin sırtqı hám ishki qáwiplerden qorgaw. Bul tarawdaǵı nızambuzıwshılıqlardıń aldın alıw, anıqlaw hám barqam beriw. Bul tiykarda razvedka hám kontrrazvedka xızmetin ámelge asırıw;
- mámleket shegaraların qorgaw hám qorǵanıw;
- mámleket qáwipsizligine hám máplerine qáwip salıwı múmkin bolǵan milletler ara rassalıq hám diniy kelispewshilikke sebep bolıwı múmkin bolǵan buzǵınshılıq iskerliginiń aldın alıw, anıqlaw hám saplastırıw;
- terrorism, ekstremizm, uyımlasqan jınayatshılıq sıyaqlı illetlerdiń aldın alıw, anıqlaw hám saplastırıw;
- qural-jaraq náshebentlik quralları hám psixotrop zatları nızamsız aylanısqa qarsı gúresiw;
- mámleket sırı menen baylanıslı jerlerde bul sırlardıń saqlanıwı, arnawlı baylanıs hámde ǵalaba xabar qáwipsizligin támiyinlew ústinen baqlawdı ámelge asırıw;
- mámleket mápleri hám qáwipsizligine qáwip tuwdırıwı múmkin bolǵan korrupciyaǵa qarsı gúresiwdi alıp barıw;
- ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, sociallıq, tariyxıy-mádeniy, ruwxıy tarawlarda mámleket mápleri hám qáwipsizligi menen

baylanıslı hámde óz wákilligi sheńberinde bolǵan xızmet penen shuǵıllanıw.

Ózbekstan Respublikası Mámleketlik salıq basqarması mámleket basqarıw organı bolıp, salıq sistemasındaǵı nızam hújjetlerine ámel qılınıwın, mámlekettiń ekonomikalıq máplerin hám mülkiy

huqıqların qorgawın támiyinlew boyınsha baqlawdı jolǵa qoyıw onıń tiykarǵı xızmet maqsetlerinen biri.

Mámleketlik salıq basqarmasınıń tiykarǵı wazıypaları tómendegiler:

- salıq tarawında mámleket siyasatın ámelge asırıw;
- salıqlardıń durıs hám óz waqtında esaplanıwı, tóleniwi hám mámleket byujeti hámde mámleket maqsetli qorına túsiwin támiyinlew;
- salıq salıw obyektlari hám subyektlardıń tolıq hám anıq esabın júritiw;
- salıq salınatuǵın bazanı keńeytiriw, salıqlardıń jámleniwin asırıw, salıq tarawındaǵı huqıqbuzarlıqlarǵa qarsı gúresi w boyınsha shara-ilajlardı ámelge asırıw.

Usı hám usıǵan uqsas wazıypalardı orınlawda mámleketlik salıq basqarması Salıq kodeksine shetke shıqpay ámel etedi.

Mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan salıq reformaları nátiyjesinde 2019-jıl 1-yanvardan baslap jańalangan, xalıqaralıq tájiriyebeni itibarǵa alǵan halda jaratılǵan salıq sisteması ámelge kiritildi. Bunda salıqlar sisteması kemeyttirildi, ápiwayılastırıldı. Salıq tólewshiler ushın salıq tólemleri bir qansha jeńillestirildi.

Ózbekstan Respublikasi Mámleketlik bajixana basqarması, Mámleketlik bajixana basqarmasınıń Qaraqalpaqstan Respublikasi, wálayatlar, Tashkent qalası boyınsha basqarmaları, bajixana kompleksleri hám bajixana postlarinan ibarat bolǵan bajixana organları huqıqtı qorǵawshı organlar bolıp esaplanadı. Olar Ózbekstan Respublikasınıń birden-bir bajixana siyasatın ámelge asırıwǵa juwapker. Bajixana organlarınıń tiykarǵı maqseti mámleketimizdiń ekonomikalıq máplerin qorǵawdan ibarat.

Bajixana organları óz xızmetinde Ózbekstan Respublikasınıń Konsituciyasınıń, “Mámleketlik bajixana xızmeti haqqında”ǵı nızamına, basqa nızam hújjetlerine hám xalıqaralıq shártnamalardı ámel qılǵan halda júritiledi.

Bajixana organlarınıń tiykarǵı wazıypalarinan bajixana haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiliwin baqlaw, bajixana tólemlerin óndiriw, bajixana tarawındaǵı huqıqbuzarlıqlardıń aldın alıw, anıqlaw hám olarǵa shek qoyıwdı ajratıp kórsetiw múmkin.

Sońǵı jıllarda ámelge asırılıp atırǵan reformalar bajixana tarawın shetlep ótpedi. Nátiyjede mámleketimizde túpten jańalangan, zama-nagóy, xalıqaralıq standartlarına tán bajixana sisteması jaratılmaqta.

Hikmetler gáziynesinen!

Dana wázir óz ornına qarap, geyde qatallıq, geyde múláymililik penen is júritedi. Bunday wázir artıqsha qatallıq hám qılmaydı, kóp múláymililik penen jumsap ta ketpeydi. Eger kóp múláymililik qılsa, dunya talap, dámegóy adamlar onı jutıp jiberedi. Eger artıqsha qatallıq isletilse, onnan qashadı hám oğan múrajáát etpeydi. Demek dana wázir, saltanat kárxanasınıń islerineń tuwrı ilajlar qollap, jaqsı ańlağan halda ámelge asırıp, mámleketti tártip intizamğa keltiredi.

(Ámir Temur)

dóretiwshilik xızmet

Dúzgen shártli mámleketińizde:

1. *Huqıqtı qorǵawshı organlardıń qaysı birin zárúr dep tapsañız, solardı dúziń.*
2. *Prokuraturaǵa qanday wazıypalar júkleysız hám wákillikler beresiz?*
3. *Ishki isler organlarına ne?*
4. *Mámleketlik qáwipsizlik xızmetine ne?*
5. *Mámleketlik salıq organlarına ne?*
6. *Mámleketlik bajxana organlarına ne?*

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Qanday organlardı biz huqıq qorǵawshı organ dep aytamız?
2. Huqıqtı qorǵawshı organlar sistemasına qaysı organlar kiredi?
3. Prokuraturanıń bul sistemada qanday ornı bar?
4. Mámleket tárepinen prokuraturaǵa qanday wazıypalar júkletilgen?
5. Ishki isler organları qanday wazıypalardı orınlaydı?
6. Ishki isler organları qanday wákilliklerge iye?
7. Mámleketlik qáwipsizlik xızmeti qanday organ?
8. Mámleketlik qáwipsizlik xızmeti qanday wazıypalardı orınlaydı?
9. Mámleketlik qáwipsizlik xızmeti sistemasındaǵı reformalar haqqında nelerdi bilesiz??
10. Mámleketlik salıq sistemasındaǵı reformalar haqqında nelerdi bilesiz?
11. Mámleketlik bajxana organları haqqında bilgenlerińizdi aytıń.

Ádillik ministrliǵı. Advokatura hám Notarial mákemeler

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Siz Ádillik ministrliǵı haqqında qanday maǵlıwmatlarǵa iyesiz?
2. Awılñız (qalañız)da awıl (qala) ádillik bólimi ashılǵanlıǵınan xabarñız barma? Bul bólim qanday xızmet penen shuǵıllanıwın bilesizbe? Bilgenlerñizdi klaslaslarñız benen bóliñiz.
3. Mámleketlik xızmetler orayı haqqında nelerdi bilesiz?
4. Bul oraydñ xalıqqa jaratqan qolaylıqları haqqında pikir bildiriñ.
5. Advokatura yaki advokatlar haqqında nelerdi bilesiz?
6. Notarial mekemeler yaki notariuslar haqqında ne?

Mámleketimiz huqıqtı qorǵaw organları quramında ádillik organları ayrıqsha orın tutadı. Ásirese, Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyev baslaması menen ámelge asırılıp atırǵan huqıqıy reformalar nátiyjesinde ádillik organlarınıń mámleketimiz hám jámiyetimizdegi ornı hám abroyı jánede astı.

“Ўқиллик” сўзи арабшадан “адалат, туврılık, расгўйлик” мánilerin билдiredi.

Ўзбекстан Республикаси Президентиниң “Мámлекетлик ҳуқуқий сијасатин áмелге асırıwdа áдиллик органлари һám мákемeleri хızметин түптен óзгertiш шара-илajлари һаққında”ғı пárманı тийкарında áдиллик таравındaғı вертикал басқарıwdı óзгertiш мақсетinde rayonлар (қалалар) áдиллик бóлимлериниң шóلكемlestiriliwi белгилеp қойıldı. Náтијде мámлекетимиз áдиллик органлари системасı тóмендегисhe óз кóринисин тапtı:

- Ўзбекстан Республикаси Áдиллик министрлиги;
- Қарақалпақстан Республикаси Áдиллик министрлиги;
- вáлаятлар áдиллик басқармаларı;
- Ташкент қалалıқ áдиллик басқармасı;
- rayon (қала) áдиллик бóimleri.

Áдиллик министрлиги – ҳуқуқий демократијалıқ мámлекет һám пуқаралıқ јáмийет қurıwdа мámлекет сијасатин, нızамларdı isлеp шıғıwdı sıпатlı шóلكемlestiriш, ҳуқуқий нормаларdı турмиста durıs һám бирдеј қollанılıшın áмелге асırıшшı мámлекет органı болıп еsаplanadı.

Áдиллик органлариниң хızметине Áдиллик министри basshılıқ etedi. Ол Ўзбекстан Республикаси Министрлер Кabinети кórsetpesине тийкарланıп Ўзбекстан Республикаси Президенти тáрепинен тayınланıп, һúкimet ағзасı еsаplanadı.

Áдиллик министри ҳуқуқтı isлеp шıғıш, қабıl etiw sıпатı һám ҳуқуқ нормаларı (қағıйдалар)dı турмиста қollанıш һаққında һár јılı Оliy Majlistiң Senatında мағлhwmat берип бараdı.

Áдиллик органлариниң тийкаргı вазıypаларı тóмендегилерден ibarat:

- қабıl etilgen нızамлар, басқа норматив – ҳуқуқий һúјjetлердиң mazmunı, áһmийетин orınlawshılарға jetkeriw, “respublika – вáлаят–rayon – máһһáлле” principi бойınsha ҳуқуқтı қorғaw органлари һám суд органлари менен биргелikte ҳуқуқий ўгит–насіјат јумıсларın áмелге асırıш һám халıqtıң ҳуқуқий sawat–sızlıғına sheк қoyıш;
- Konsituciја һám нızамлар менен beккemлengen insannıң ҳуқуқ һám erkinlikлерин қorғawdı táмийнlew;
- Пуқаранıң тiri ekenлїғı һаққındaғı факттı tastıyqlaydı; Пуқаранıң белgili бир jerде ekenлїғı һаққındaғı факттı tastıyqlaydı; пуқаранıң

foto súwrettegi kórsetilgen shaxs ekenligin tastıyqlaydı; hújjetler berilgen waqıttı tastıyqlaydı huqıqıy mashqalalardı úyreniw hám huqıqıy hújjetlerdiń orınlanıwın támiynlew;

- siyasiy partiyalardı dizimge alıw;
- fizikalıq hám yuridikalıq shaxslarǵa huqıqıy xızmet kórsetiwın támiynlew, notorial mekemelerdi, notarius lawazımın shólkemlestiriw hám tamamlaw, notariuslar tájiriybelerin asırıw, olardı attestaciyadan ótkeriw tártibin belgilew;
- advokatlıq dúzilmeleri hám Ózbekstan Respublikası Advokatlar palatası xızmetin shólkemlestiriw, advokatlarǵa licenziya beriw;
- yurist kadrlardı tayarlaw, qayta tayarlaw hám tájiriybesin asırıwdı shólkemlestiriw jumısların ámelge asırıw.

Ádıllık ministrliǵı milliy internet portalına iye bolıp, oǵan huqıqıy maǵlıwmatlar, jańa yuridikalıq sózlikler, elektron huqıqıy qollanbalar, nızam hújjetleri rejeleriniń dodalanıwı onlayn forumı payda boldı.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 9-yanvarındaǵı “Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı tereńlestiriw sistemasın túpten jedellestiriw haqqında”ǵı pármanında Ózbekstan Respublikası Ádıllık ministrliǵı jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı rawajlandırıw tarawındaǵı muwapıqlastırıwshı mámleket organı etip belgilendi.

Siz oqıwshılardıń huqıqıy tálim-tárbiyańızdı ámelge asırıwda hám ádıllık organlarınıń úlesi úlken. Tiykarınan, oqıwshı hám studentlerdiń huqıqıy bilimlerin úzliksiz asırıp barıw ushın oqıw dástúrleri, sabaqlıqlar, oqıw materialları tayarlanıwın shólkemlestiriw ádıllık organları tárepinen ámelge asırıladı.

Prezidentimiz tárepinen alǵa súrilgen “Xalıq mámleket mákemelerine emes, mámleket mákemeleri xalqımızǵa xızmet etiwı kerek” degen ideyanı ámelge asırıw ushın Ózbekstan Respublikası Ádıllık ministrliǵı janında Mámleket xızmetler agentliǵı hám onıń aymaqlıq bólinbeleri shólkemlestirilgen.

“Yagona darcha” principı tiykarında úy-jaylardaǵı suw tarmaqları, kanalizaciya, ıssılıq tarmaqları, jeke tártipte úy-jay salıw ushın ruqsatnama alıw, turar jay boyınsha dizimge alıw (propiska), dizimnen shıǵarıw, túrli arxiv maǵlıwmatnamalar (patentler), guwalıqlar hám rásmiy hújjetler dublikatların alıw sıyaqlı xızmetler kórsetpekte. Nátiyjede Mámleket xızmetleri orayları xalıqtıń waqıt hám qárejetlerin kemeytiw maqsetinde jalǵız jer sıpatında shólkemlestirildi.

Адвокатура — ҳуқуқий институт бўлиб, ол адвокатлиқ хизмати менен шуғилланишши юридикалиқ шахслар ҳам де жеке адвокатлиқ пенен шуғилланишши айırım физикалиқ шахслардин эркин, иқтиয়ারли, кásiplik бирлеспелерин өз ишине алadı. Адвокатура Ўзбекстан Республикаси Кóнситуцияси ҳам де “Адвокатура ҳаққинда”ғи нízамға мувапíқ Ўзбекстан Республикаси пуқаралари, шет ел пуқаралари, пуқаралиғи

“Адвокат” латинша сўз болip, “qorǵawshı”, “aqlawshı” degen mánisti bildiredi.

болмаған шахсларға, кárxаналар, мекемелер, шóلكемлерге юридикалиқ jáрдeм кóрсетеди.

***Адвокатура** — ҳуқуқий институт (ayırıqsha topar) болip, ол адвокатлиқ хизмати менен шуғилланишши адaмлар ҳам де жеке адвокатлиқ пенен шуғилланишши айırım адaмлардин эркин, иқтиয়ারли, кásiplik бирлеспеси болip табиладı.*

Адвокатлар басқа түрдеги юридикалиқ jáрдeм кóрсетiwлери де мүмкин. Айırım жағдайлarda олар өз aldına биypул jáрдeм кóрсетеди.

Joқarı юридикалиқ мағлwматqa иye болған ҳам адвокатлиқ хизмати менен шуғилланиw ҳуқуқин берiwshi лицензияни белгилengen тáртипте алған Ўзбекстан Республикаси пуқараси Ўзбекстан Республикаси адвокат болıwı мүмкин. Белгилengen тáртипте қарım-қатнасqa уқıpsız yaки қарım-қатнасqa уқıбı sheклengen деп табилған, сонday-aқ судланғанлиқ жағdayı tamamlanбаған yaки судланғанлиғи aлıp tasланбаған шахслардин адвокатлиқ jumısı менен шуғилланиwına jол qoyılmaydı.

Адвокат ҳақамлик судларинда ҳам jumıs жүритеди.

Адвокатлиқ isкерлигин litsензияlaw тáртиби Ўзбекстан Республикаси Министрлер Кaбинети тáрепинен белгилenedi.

Нízамға мувапíқ, адвокатлар тóмeндеги юридикалиқ хизметлерди кóрсетеди:

- юридикалиқ мáсeлeлeр бойınша мáслáхáт ҳам тóсindiriw, нízамлар бойınша awız eки ҳам jazba мағлwматлар берiw;
- пуқаралиқ ҳам де ҳáкимshilik ҳуқуқ бузıwshılıқ isлери бойınша суд ҳам мáмлекет органларинда wákillik wazıypasın atқarıw;

— dáslepki tergew hám sudta jinayat isleri boyınsha qorgawshı, jábirleniwshiler, puqaralıq isleri boyınsha dawager hám juwapkerlerdiń wákilleri sıpatında qatnasıw hám t.b.

Belgilengen tártipte licenciya alǵan shaxs advokatlıq jumısın óz advokatlıq byurosın ashıp, jeke tártipte ámelge asırıwǵa yamasa basqa advokatlar (sherikler) menen advokatlıq firmasın yaki aǵzalıqqa tiykarlanıp advokatlar keńesin dúziwge yamasa jumıs islep atırǵan sonday advokatlıq dúzilmelerinen birine kiriw yaki yuridikalıq máslá-hátxanada islegen halda advokatlıq iskerlikti ámelge asırıwǵa haqlı. Advokat óz iskerligin tek bir advokatlıq dúzilmesinde ámelge asırıwǵa haqlı.

Advokatura óz iskerligin nızam ústinligi, ǵárezsiz hám basqa demokratik princip tiykarında ámelge asıradı.

Ózbekstan Respublikasında nızamlar, hákimshilik hújjetler orınlanıwın támiynlewde *notarial mákemeler* huqıqın qorgawshı organlarǵa jaqınnan járdem beredi. Ózbekstanda notarial háreketler “Notariat haqqında”ǵı nızam hám basqa nızamlarǵa muwapıq notarial mákemeler notariusları tárepinen ámelge asırıladi.

*Notariallıq keńselerde islewshi lawazımlı shaxslar **notariuslar** dep ataladı, olar orınlaytuǵın isler **notarial isler** dep júrgiziledi.*

Notarial mákemeler Ózbekstan Respublikası Ádillik ministrliği tárepinen shólkemlestiriledi hám tamamlanadı. Notaryus lawazımına 25 jastan kishi bolmaǵan, joqarı yuridik maǵlıwmatqa hám úsh jıllıq stajǵa iye bolǵan, tájriybe imtiqanın tapsırǵan Ózbekstan puqarası ılayıq tabıladi.

Notarial mákemeler wazıypaları tómendegiler:

- pitimlerdi hám wásiyatnamalardı tastıyqlaydı;
- erli-zayıptıń ulıwma mal-múlktegi úleske múlk huqıqı hám miyrasqa bolǵan huqıq haqqında guwalıq beredi;
- miyras mal-múlktiń qorıqlanıwına tiyisli shara-ilajlar kóredi;
- hújjet nusqa hám kóshirmeleriniń tuwrılıǵın tastıyqlaydı;
- hújjettiń tuwrı awdarma etiliwin tastıyqlaydı;
- hújjetlerdegi imzanıń haqıqıylıǵın tastıyqlaydı;
- kóshpes múlk satıp alınǵanlıǵı haqqında guwalıq beredi;
- puqaranıń tiri ekenligi haqqındaǵı faktti tastıyqlaydı; puqaranıń belgili bir jerde ekenligi haqqındaǵı faktti tastıyqlaydı; puqaranıń

foto súwrettegi kórsetilgen shaxs ekenligin tastıyqlaydı; hújjetler berilgen waqıttı tastıyqlaydı;

- pul summaları hám qımbat bahalı qağazlardı depozitke qabıl etip aladı;
- hújjetlerdi saqlaw ushın qabıl etip aladı;
- pul tólew ushın cheklerdı beredi hám chekler boyınsha pul tólenbegenligin tastıyqlaydı.

Notarial háreketlerdi ámelge asırıp atırǵanda puqara hám ámeldar shaxslar tárepinen nızambuzıwshılıq háreketleri anıqlanǵanda shólkemlerge, prokurorga xabar etiledi. Tárepler kórsetilgen shártnamanıń mazmunın, tıp maqsetke sáykesligi hám nızam talaplarına qayshı kelmeytuǵınlıǵın tekseredi. Jınayıy iskerlikten alınǵan dáramatlardı legallastırıw, terrorizm hám ǵalaba qırǵın quralların tarqatıwdı qarjılandırıw menen baylanıslı notarial háreketler haqqındaǵı maǵlıwmatlardı arnawlı mámleket organlarına usınıs etedi.

Kóshpes mülk, úy-jay, miyras, ijara, sawǵa hám aldı-sattı mülkiniń bahası haqqındaǵı maǵlıwmatlardı, avtotransport qurallarınan paydalanıw, alıp taslaw ushın isenim xatlardı, usı qurallardan basqa shaxslarǵa ótkeriw, ijaraǵa beriw sıyaqlı shártnama maǵlıwmatların ishki isler organına wásiyat etiwshiniń óliminen keyin mápdar shaxslarǵa wásiyatnama haqqındaǵı maǵlıwmattı beredi.

Notarius óz kásiplik májbúriyatın buzǵanlıǵı ushın nızamlı juwapker bolıwı múmkin.

Notarial mákemeler avtomatlastırılǵan jeke xabar sisteması arqalı notarial háreketlerdi orınlaw imkanına iye.

Hikmetler ǵáziynesinen!

Insan tárbiyasınıń dárejesi basqanıń huqıqın húrmet etiw menen belgilenedi.

(Muhammad Kamol Pilav)

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Respublikası Ádillik ministrliǵı qanday organ?
2. Ádillik organı sisteması quramın aytıń.
3. Ádillik organlarınıń tiykarǵı wazıypaların sanap beriń.
4. Mámleket xızmetleri orayları qanday maqsetlerde shólkemlestirilgen?
5. Advokatura qanday organ? Onıń qanday wazıypaları bar?
6. Notariuslar mákemeleri ne? Olardıń qanday wazıypaları bar?
7. Advokatlar qanday xızmetlerdı kórsetedi? Notariuslar ne?

QURALLÍ KÚSHLER HÁM JASLARDÍ ÁSKERİY-WATANSÚYIWSHILIK RUWXÍNDÁ TÁRBIYALAW

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. *Qurallı kúshler degende neni túsinesiz?*
2. *Siz yaki klaslasıńızdıń ajaǵaları áskeriy xızmette bolǵanba? Olardıń xızmeti haqqında sáwbetlesin.*
3. *Áskeriy minnet mánisin siz qalay túsinesiz?*
4. *Armiya atamasınıń mánisin bilesizbe?*
5. *Siz oqıp atırǵan mektepte áskeriy watansúyiwshilikke baǵışlanǵan qanday ilajlar ótkeriledi?*

Ózbekstan Respublikasınıń Qurallı Kúshleri Ózbekstan Respublikasınıń suverenitetin, aymaqlıq dúzilisin, xalıqtıń tınısh hám qáwipsizligin qorgaw, urıslar hám qurallı máselelerdiń aldın alıw, zárúr bolǵanda qaytarıw ushın mámleket tárepinen shólkemlestiriledi hám uslap turıladı. Qurallı kúshler óz ishine áskeriy birlespeler, birlesiwler hám toparlardı óz ishine aladı.

Qurallı Kúshlerdiń úsh belgisin biliwimiz kerek.

Birinshiden, Qurallı Kúshler nızamshılıqta bekkemlengen óz dúzilisi hám wazıypalarına iye bolǵan mámleketlik shólkem esaplanadı.

Ekinshiden, Qurallı Kúshler áskeriy shólkem bolıp, áskerlerdi birlestiredi, qural kúshine iye boladı.

Úshinshiden, Qurallı Kúshler taktikalıq tezlik hám strategiyalıq dárejede urıs hám áskeriy háreketler alıp barıwǵa baǵdarlangan ayrıqsha áskeriy shólkem.

“Búgingi kúnde dúnyanıń ayırım orınlarında júdá keskinlesip baratırǵan qanlı mashqalalar, terrorizm hám ekstremizm qáwpi bizlerden barqulla sergek hám abaylı bolıwdı talap etpekte. Sol boyınsha Ózbekstan shegaralarınıń qáwipsizligi hám qol qatılmaslıǵın támiyinlew, mámleketimizdiń qorgaw qábiletin bekkemlew, jurtımız bosaqasında hesh qanday qáwiplerdi jaqınlatpaw sıyaqlı sheshiliwdi talap etiwshı wazıypalar barqulla dıqqatımız orayında boladı.”

SH.Mirziyoyev

Ózbekstan Respublikasınıń Qurallı Kúshleri Ózbekstan Respublikasınıń mámleket suverinitetin hám aymaqlıq dúzilisi, xalıqtıń tınısh turmısı hám qáwipsizligin qorgaw ushın dúziledi.

Qurallı Kúshler mámleket áskeriy shólkeminiń hám mámleket qorgaw sistemasınıń negizi bolıp, áskeriy máselelerdi jılawlaw hámde olardıń aldın alıw, sonday-aq, mámlekettiń áskeriy qáwipsizligin támiyinlew ushın shólkemlestirilgen. Qurallı Kúshlerdiń jumısı, wazıypaları Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası. “Qorgaw doktrinası haqqında”ǵı nızamı hám basqa huqıqiy hújjetler menen tártipke salınadı.

Qurallı Kúshler quramına Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw, Ishki isler, Ayrıqsha jaǵdaylar ministrlikleriniń, Mámleket qáwipsizlik xızmetiniń hám basqa basqarmalardıń tiyisli basqarıw organları, armiyaları, áskeriy qurılımlar sonday-aq, Milliy gvardiya kiredi.

Mámleket qorǵanıwına hám Qurallı Kúshlerge basshılıqtı Ózbekstan Respublikası Prezidenti — Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń Joqarı bas asker basshısı, ámelge asıradı.

Áskeriy xızmet — Ózbekstan Respublikası puqaralarınıń Qurallı Kúshler qatarında ulıwma áskeriy májbúriyatın orınlawdaǵı mámleket

xızmetiniń ayırıqsha túri esaplanadı. Áskeriy xızmetke 18 jasqa tolǵan, den sawlıǵına kóre Qurallı Kúshler qatarında áskeriy xızmetti ótewge jaramlı puqaralar shaqırıladı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti, Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń Joqarı bas asker basshısı Shavkat Mirziyoyev tárepinen belgilep berilgen. “Armiya hám xalıq birligi” sistemasına tayanıp, respublika mekteplerinen baslap joqarı bilim mekemelerine shekem ózine tán ayırıqsha-úzliksiz áskeriy-watansúywshilik tálimniń jeke sisteması jaratıldı. Jańa Qurallı Kúshler akademiyası shólkemlestirildi, áskeriy bilim orınlarınıń jumısları shólkemlestirildi.

Qurallı Kúshler sistemasında Jaslar Awqamı birlemshi bólimleri dúzildi. Bul wazıypalardıń orınlanıwın támiyinlew maqsetinde “Jaslardı áskeriy watansúywshilik ruwxında tárbiyalaw haqqında”ǵı Ministrler Kabinetiniń 2018-jıl 23-fevraldaǵı qararı qabıl etildi.

Jaslardı áskeriy watansúywshilik ruwxında tárbiyalaw Konsepciyasınıń mazmunın ana Watanımızdı kóz qarashıǵınday asıraw, onı dúnyaǵa tanıtıw, Ózbekstannıń haqıqıy watansúygish puqaraların kamalǵa keltiriw wazıypası. Hár bir jas puqara sanasına watanǵa sadıqlıq, watandı qorgaw minneti ekeni, janajan Watanımızdıń gárezsizligi hám rawajlanıw jolında pidayı gúresken milliy qáhármanlarımız benen pikirlesiw, milliy armiyamızǵa fizikalıq bekkem hám ruwxıy jetilisen jaslar zárúrligi hám áskeriy xızmet há bir Ózbekstan puqarası ushın muqaddes wazıypası ekenligin ańlaw hár bir jas puqaranıń tiykarǵı wazıypası.

Jaslardı áskeriy watansúywshilik isleri tórt basqısha ámelge asırıladı:

Birinshi basqısh, 3—17 jastaǵı balalardıń átirapımızdaǵı álem, Watan haqqındaǵı dáslepki túsinikler shańaraqta hám mektepke shekemgi bilim beriw mekemelerinde qosıq, taqmaq, multfilm, oynılar oynaw hám súwretler salıw arqalı mámleket nıshanlarına húrmet hám ana jurtına muhabbat qalıplestirilip barıladı.

Ekinshi basqısh, 7—16 jastaǵı oqıwshılardıń Watanǵa muhabbatı hám sadıqlıǵın bekkemlew. Olardı ana jurtı aldındaǵı perzentlik májbúriyatın orınlaw ushın tayarlaw. Olarda Qurallı Kúshler qatarında xızmet etip atırǵan ajaǵalarına háwesin oyatıw. Áskeriy xızmetti arzuw etken hár bir jas balalıqtan-aq fizikalıq bekkem bolıwǵa, hár dayım sport penen shuǵıllanıwı, mekteptegi barlıq pánlerdi puqta ózlestiriwı, bos waqıttan únemli paydalanıwı hám “Jas kitapxan” sıyaqlı tańlawlarǵa

qatnasıw, jetiskenliklerge erisiwge umtılıw lazım. Oqıwshılardı “Temurbektiń áwladları”, “Ózbekstannıń perzentleri batır bolar” sıyaqlı áskeriy sport jarıslarda belsene qatnasıw talap etiledi.

Ushinshi basqısh, 16—18 jastağı jaslardı watanga hám onı qorgaw ushın múnásip xızmet qılıwga ruwxıy hám fizikalıq tayarlaw. Olarğa milliy armiyamız ushın fizikalıq bekkem hám ruwxıy jetilisen jaslar zárúrligi, áskeriy xızmettiń áhmiyeti hám de Qurallı Kúshlerde alıp barılıp atırğan reformalar haqqında kórgizbe qurallar arqalı maǵlıwmatlar berip barıw.

Tórtinshi basqısh, 18—30 jastağı jaslardı hár tárepleme jetik, ata-ana hám Watanǵa sadıq insanlar etip tárbiyalaw, Watan qorgawına hár dayım tayar bolıw hám Qurallı Kúshler qatarında xızmet májbúriyatın ótep atırğan jaslar menen maqtanıw, konsituciyalıq minneti hám áskeriy antına sadıqlıq sezimlerin qalıplestirip barıw.

Jaslardı áskeriy watanparwarlıq ruwxında tárbiyalaw Koncepsiyada belgilengen, óz tańlaǵan kásibińizdi puqta iyelewińiz hám jetik qanıge bolıp jetilisiw ushın bos waqıttı mazmunlı ótkeriwi lazım. “Jas kitapxan” tańlawına qatnasıwına háreket etip ilimiy hám ádebiy ádebiyatlardı dodalaw watanparwar, pidayı, batır hám sergek bolıwga shaqıradı.

Ózbekstan Respublikasın qorgaw Ózbekstan Respublikasınıń hár bir puqarasınıń minneti. Puqaralar nızamda belgilengen tártipte áskeriy yaki alternativalı xızmetti ótewge májbúr.

52-statya.

Áskeriy watanparwarlıq Watannan maqtanıwı, aydın keleshekke isenim ruwxın kórsetip beredi. “Watan” ataması tiykarınan arabsha sóz bolıp, “ana yurt” mánisin bildiredi. Watan túsiniǵı keń hám tar mánide qollanıladı. Bir xalıq wákilleri birlesip jasap turǵan, olardıń áwladları azelden jasap aymaǵı názerde tutılса, bul keń mánidegi túsiniк esaplanadı. Adam tuwılıp ósken úy, máhálle, awıl názerde tutılса bul tar mánidegi túsiniк esaplanadı. “Watan” hám “Watanparwarlıq” túsiniкleri barqulla birge keliwshi ajralmas túsiniкler esaplanadı. Watanparwarlıq shaxstıń ózine tiyisli bolǵan millet, watanı menen maqtanıw, búgingi kúni haqqında qayǵırıwı, óz Watanınıń aydın kelesheğine isenimdi kórsetiwshi joqarı páziyet sanaladı. Biz isenemiz, siz joqarı batır áwladlarımızǵa múnásip miyras hám watannıń huqıqıy qorgawshıları bolıp ósesiz.

Sholw jasań

“Áskeriy xızmet waqtında hárbir jas ásker menen ayrıqsha is alıp barıwımız, olardı aldı menen Jalalatdin Manguberdi hám Amir Temur sıyaqlı ullı, batır áwladlarımızğa múnásip miyrasları, ana Watandı huqıqıy qorgawshıları etip tárbiyalawımız kerek”.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

dóretiwshilik xızmet

“Sherik” (armiya, áskeriy dúzilme) navkar alıwda úsh qağıydağa ámel qıldım:

- *Birinshiden, jigittiń kúsh-quwatına;*
- *Ekinshiden, qılıshtı oynata alıwına;*
- *Úshinshiden, aql-parasatınıń jetilissenligine.*

Usı úsh páziylet birge bolsa, navkarlıq xızmetine aldım. Sebebi, kúsh-quwatlı jigit hár qanday qıyınshılıqlarğa, azap-aqıbetlerge shıdamlı boladı, qılısh oynata alatuǵın adam qarsılasın jeńe aladı, aqlılı hár jerde aql oyın iske salıp qıyınshılıqlardı jeńiwi múmkin.

Ámir Temur

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Qurallı Kúshler qanday mámleketlik shólkem esaplanadı?
2. Qurallı Kúshler quramı nelerden ibarat?
3. Qurallı Kúshlerge basshılıqtı kim ámelge asıradı?
4. Kimler áskeriy xızmetke shaqırıladı?
5. Jaslardı áskeriy watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw koncepciyası qanday maqsette qabıl etildi?
6. Koncepciyanıń basqıshları hám wazıypaların táriyplep beriń.
7. Ámir Temur qaysı shártler tiykarında jigitlerdi saqshılıqqa tańlap alǵan?
8. Siz watandı qorgaw hám haqıqıy ásker bolıw ushın ózınızdi qanday tayarlawınıız kerek?

Bap boyınsha ulıwma tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Huqıq buzıwshılıq túsiniǵın táriyipleń.
2. Mámlketimiz nızamshılıǵında huqıqıy juwapkershilik neshew hám qanday túrlerge ajratılǵan?
3. Prokuraturanıń bul sistemadaǵı ornı qanday?
4. Jınayat islengeninde sorastırıw islerin alıp barıw boyınsha qanday organlar wákillikke iye?
5. Ádillik Ministrliginiń qanday organları bar?
6. Jámiyetlik qáwiplilik qanday jaǵdaylarda júzege keliwi múmkin?
7. Huqıqqa qarsılıq atamasın qalay túsinesiz?
8. Hákimshilik juwapkerlikke qanday túrdegi jazalar kiredi? Jınayat juwapkerlik degenimiz ne?
9. Ol qanday huqıq buzıwshılıq jaǵdaylarında qollanıladı hám onıń eń tiykarǵı qásiyetleri nelerden ibarat?
10. Notarial keńesleri qanday wazıypalardı atqaradı? Notariuslar qanday adamlar? Atamalarǵa say táriyiplerdi beriń.

Atamalarǵa say táriyiplerdi beriń.

1. Prokuror

2. Huqıqbuzarlıq

3. Jınayat

4. Advokatlar kollegiyası

5. Advokat

a) latınsha sóz bolıp, “qorǵawshı” degen mánisti bildiredi mánini bildiredi.

b) jámiyet ushın qáwipli bolǵan qılmıs (háreket yaki háreketsizlik).

d) francuzsha sóz bolıp, “qaralawshı” degen mánisti ańlatadı.

e) óz is-háreketin túsinetuǵın hám oǵan juwap bere alatuǵın shaxstıń huqıqqa qarısı is-háreketinen kelip shıǵıwshı ayıbı.

f) huqıqıy institut (óz aldına topar) bolıp, ol advokatlıq xızmeti menen shuǵıllanıwshı shaxslar hám de jeke advokatlıq penen shuǵıllanıwshı ayırım shaxslardıń erkin, iqtıyarlı, kásiplik birlespesi.

Bap boyinsha testler

- 1. Prokuratura organlariniń jeke oraylastırılğan tiziminde Ózbekstan Respublikasınıń qaysı tolıq erkli puqarası bassılıq etedi?**
 - a) Bas prokuror;
 - b) Prokuratura kollegiya baslıǵı;
 - d) Wálayat prokurorları tárepinen saylangan shaxs;
 - e) Ózbekstan Respublikası prokurorı.
- 2. Qaysı qatardaǵı juwap qawenderlik maǵanasın ańlatadı?**
 - a) Advokat;
 - b) Ádillik ministirligi;
 - d) Prokuror;
 - e) Sudya.
- 3. Prokuror qanday jumıslardı baqlap baradı?**
 - a) Tergew jumısların;
 - b) Sudlaw jumısların;
 - d) Nızamlardıń anıq orınlanıwın;
 - e) Húkimniń ámelge asırılıwı.
- 4. Ózbekstan Respublikası aymaǵında nızamlardıń anıq hám bir-dey ámelge asırılıwın baqlap barıwın kim hám qaysı mámleketlik organı tárepinen alıp barıladı?**
 - a) Ádillik wázirligi;
 - b) Notarial mákemeler;
 - d) Ózbekstan Respublikası bas Prokurorı hám oǵan baǵınıńqı prokurorlar;
 - e) Sud organları.
- 5. Qorgawshı bul ...**
 - a) Jınayat jumısların sudda kórip shıǵıw procesinde puqaralardı qorgawshı shaxs;
 - b) Sudta qatnasıwshı hám mámleket máplerin qorgawshı shaxs;
 - d) Ayıplanıwshı tárepinen shaqırılǵan shaxs;
 - e) Ayıplanıwshınıń nızamlı wákili.
- 6. Jınayatshılıqtıń qaysı túrinde mámleket tárepinen eń awır jazalar qollanadı?**
 - a) Hákimshilik;
 - b) jınayat;
 - d) intizamlı;
 - e) puqaralıq.
- 7. Hákimshilik juwapkershiligi neshe jastan belgilenedi?**
 - a) 16 jastan;
 - b) 14 jastan;
 - d) 15 jastan;
 - e) 17 jastan.

Mámleket organlariniń kúndelik iskerliginde insan huqıq hám erkinlikleriniń ústinligine tń konsituciyalıq sistema sózsiz támiyinleniwi shárt.

Shavkat Mirziyoyev

VI BAP

ERJETPEGENLERDİŇ HUQÍQLARÍ, MINNETLERI

***Puqaralıq nızamshılıqta erjetpegenlerdiń huqıqları
Jınayat nızamshılıgında erjetpegenlerdiń huqıq hám májbúriyatları
Shańaraq nızamshılıgında erjetpegenlerdiń huqıq hám
májbüriyatları
Miynet nızamshılıgında erjetpegenlerdiń huqıqları***

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Süwretlerdegi insanlardıń jasların shamalap anıqlań.
2. Olardıń huqıqtıy bilim dárejesi boyınsha toparlarǵa bóle alasız ba? (yaǵnıy huqıqları bir-birine uqsasların bir topar etip).
3. Ajratqan toparlarıńızdaǵı adamlardıń huqıqları arasında qanday ózgeshelikler bolıwı mümkün dep oylaysız. Juwabıńızdı dálilleń.
4. Islegen hár qanday hâreketleri ushın olardıń juwapkershiliginde de parq bolıwı mümkün be?
5. Mámleketimizde insan neshe jasınan baslap erjetken dep esaplanıwın bilesiz be?

6. Ne ushın usı jasında olar erjetken bolıp esaplanadı dep oylaysız?

Ўзбекстан Республикасындағы барлық шахслар (физикалық ҳам ыуридикалық) мүлке байланислы ҳам байланислы болмаған қатнасылқарды ҳам товар—пул қатнасылқарын тартипке салıp тұрیشы ҳуқықы нормаларын өзінде жәмlegen тарав — бу пуқаралық ҳуқықы таравы.

Пуқаралық нызамшилығына тийкарланıp, пуқара ийелик етиви мүмкин болған ҳуқық ҳам миннетлери јыналıp пуқаранын ҳуқықы қабилетин шóлкемlestiredi.

Пуқаралық ҳуқықы ең дáslep áyyemgi Rimde payda болған ҳам ҳуқық пуқаралар ортасындағы қатнасылқарды тартипке салған. Бүгунги күнге келип кóпшиллик мамлекетlerde пуқаралар арасындағы қатнасылқарды тартипке салатуғын миллий ҳуқық дизимлери жаратылған. Мамлекетимizde пуқаралар ортасындағы қатнасылқар Ўзбекстан Республикасынын Конституциясы ҳам Ўзбекстан Республикасынын Пуқаралық кодекси арқалы тартипке салнады.

Пуқаранын ҳуқықы қабилети ол туылған вақыттан баслап payda болadı ҳам дұныадан óтиwi менен жоғалады.

Пуқаранын қарым-қатнас уқыбы bolsa, пуқаранын өз ҳáрекетлери менен пуқаралық ҳуқықларға ийе болıw ҳам оларды áмелге асırıw, óзи ushın пуқаралық wазыпаларды payda етиw ҳам оларды орынлаw қабилети болıp, бу қабилет пуқара er jetkende, yaғнıy он сегиз жасқа толған waқытта толық кóлемде payda болadı.

Пуқаралық ҳуқық ҳам wазыпалары тóмeндегилерден јúзеге кeлeди:

1) нызамда кóзде тutilған шáртнамалар ҳам басқада pitimlerden, sonıń менен birge нызамда кóзде тutilған болмасада, бирақ оған қарсы болмаған шáртнамалар ҳам басқа pitimler;

2) нызамда пуқаралық ҳуқық ҳам wазыпалары payda болıwıнын тийкары sıпатında кóзде тutilған мамлекетлик organлардын ya болмаса пуқаралардын óзин-óзи басқарıw organлары ҳúјjetлеринен;

3) судтин пуқаралық ҳуқық ҳам wазыпаларын белгилеген нызамınан;

4) нызам јол қoyатуғын тийкарларда mal-мүлк alıw jaғdayında;

5) пán, áдебиyat, kóркem óнер shıғarmaların jaratıw, oylanıp tabıw ҳам басқа интеллектуал xızметler náтиyjesinde интеллектуал xızметler náтиyjesinde;

- 6) basqa insańǵa zıyan etiw nátiyjesinde.
- 7) tiykarsız bayıp ketiw nátiyjesinde.
- 8) Puqaralar hám yuridikalıq shaxslardıń basqa háreketleri nátiyjesinde;

9) nızam hújjetleri puqaralıq-huqıqıy juwmaqlarınıń kelip shıǵıwı menen baylanıstıratuǵın jaǵdaylar nátiyjesinde.

Erjetpegenlerdiń qarım-qatnasqa uqıplılıǵın belgilewde jas insannıń denesi, boyı, bulshıq etleri hám sana-sezim qáiletleriniń rawajlanıw dárejesi itibarǵa alınǵan.

Ózbekstan Respublikası “Puqaralıq kodeksi”ne tiykarlanıp, insan- nıń tolıq kólemdegi qarım-qatnas uqıbı 18 jasqa kirgende payda boladı.

Puqaraniń óz háreketleri menen puqaralıq huqıqlarına iye bolıw hám olardı ámelge asırıw, ózi ushın puqaralıq wazıypalardı payda etiw hám olardı orınlaw uqıbı (qarım-qatnas uqıbı) ol erjetkennen soń, yaǵnıy 18 jasqa tolgannan soń keń kólemde payda boladı.

22-statya.

14 jastan 18 jasqa shekem bolǵan erjetpegenler:

- 1) óz miynet haqısı, stipendiyası, basqa dáramatlarǵa iyelik etiw;
- 2) hár qıylı avtorlıq huqıqların ámelge asırıw;
- 3) nızamǵa muwapıq banklerge amanat qoyıw, olarǵa iyelik etiw;
- 4) hár qıylı tutınıw pitimlerdi dúziw huqıqına iye.

6 jastan 14 jasqa shekem bolǵan kishi jastaǵı balalar:

1. mayda tutınıw pitimlerdi;
2. biypul xızmet (máp) kóriwge qaratılǵan pitimler.
3. nızamlı túrde belgili bir maqset yaki erkin iyelik etiw ushın berilgen qarjılarǵa iyelik etiw haqqındaǵı pitimlerdi dúziwge haqlılı.

16 jasqa tolgan erjetpegen shaxs nızamda kórsetilgen shártler tiykarında islep atırǵan yamasa isbilermenlik xızmeti menen shuǵılanıp atırǵan bolsa, ol sud qararı menen tolıq qarım-qatnasqa ılayıq dep daǵazalanıwı múmkin. Bunı puqaralıq huqıqta **emansipaciya** dep júrgiziledi. Bul jaǵdayda ata-ana, perzentlikke alıwshılar hám qáwender emansipaciya etilgen erjetpegenniń wazıypaları boyınsha, atap aytqanda ol jetkizgen zıyan juwmaǵında kelip shıqqan wazıypalar boyınsha juwapker bolmaydı.

Emansipaciya — latinsha “*Emancipatio*” “aymaqlarda teʼhlesiw” degen mánini aʼhlatadi.

Erjetpegege shekem nızamlı túrde nekeden ótken puqara nekeden ótken waqıttan baslap qarım-qatnas qábiletine iye boladı. Neke dúziw nátiyjesinde iye bolǵan qarım-qatnas qábileti on segiz jasqa tolmastan burın neke biykar etilgen jaǵdayda da tolıq saqlanıp qaladı.

Neke haqıyqıy emes dep tabılǵanda sud erjetpegen erli-zayıp sud belgilengen waqıttan baslap tolıq qarım-qatnas qábileti joǵaltqanlıǵı tuwralı nızam qabıl etiliwi múmkin.

Ўzbekstan Respublikası Ministrler Kabineti, Qaraqalpaqstan respublikası Ministrler Kabineti, wálayat, posyolka, qala, hákimliklerinde Erjetpegenler jumısları boyınsha komissiyalar dúzilgen. Bul komissiyalardıń maqseti hám wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- erjetpegenlerdiń baqlawsız hám qarawsız qalıwları, jinayatlardıń aldın alıw;
- erjetpegenlerdiń nızamǵa qarsı háreketleri hám jinayatlarǵa jaǵday, imkan tuwdırıwshı sebepler hám jaǵdaylardı anıqlaw hám boldırmaw;
- erjetpegenlerdiń huqıqları hám máplerin qorgaw;
- sociallıq tárepten qáwipli jaǵdayda bolǵan erjetpegenler menen tárbiyalıq jumıslar alıp barıwdı joǵa qoyıw.

Komissiyalar tárepinen qabıllanǵan, olardıń imkaniyatlarınan kelip shıqqan nızamlar mámleket organları, basqa shólkemler hám hámeldar insanlar tárepinen orınlanıwı májbúriy esaplanadı.

15 jaslı Nazım jazǵı dem alıs waqtında ata-anasınıń ırızılıǵı menen shayxanaǵa mineral suw satıwshı bolıp jumısqa jallandı. Shayxana xojayını onı háptesine 48 saat isletip, úlken úlkenler menen teńdey aylıq tóledi?

- 1) Shayxana xojayını Nazımniń huqıqın buzǵan bolıwı múmkin be?
- 2) Usı háreket qatnasıwshılarınıń qaysı biri nızamdı buzdı dep oylaysız?
- 3) Olardıń huqıqıy jaqtan sawatlı desek múmkin be?

Sholiw jasań

Erjetpegen shaxslar jetkergeń zıyan ushın olardıń ata-anaları yaqı qáwenderleri yamasa olardı baqlawshı oqıw, tárbiya yaqı emlew mekemeleri juwapker boladı.

dóretiwshilik xızmet

1. 5 jaslı Dilshattıń súwret sızwıǵa qábileti bar. Onıń salǵan súwretlerinen is jaǵdayında paydalanıw ushın baqsha apası albom tayarladı.

- *Dilshattıń huqıqları buzılǵan ba?*
- *Dilshattıń huqıqın kim qorǵaydı?*

2. Jazǵı demalis kúnlerinde 14 jasl Nabijan firmaǵa usta járdemshisi bolıp jumısqa kirdi. Aylıq is haqsın jıynap, planshet satıp aldı. Ol bunday etiwge haqlı ma? Pikińizdi dálilleń.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Huquqıy qábilet degenimiz ne?
2. Qarım-qatnas qábileti degende neni túsinesiz?
3. Huquqıy qábilet hám qarım-qatnas qábiletine mısallar keltiriń.
4. Puqaralıq huqıq hám wazıypaları qanday jaǵdayda júzege keledi?
5. Emansipaciya degenimiz ne?
6. Tomendegi tablicanı dápterińizge sızıń hám Ózbekstan Respublikası Puqaralıq kodeksine tiykarlanıp erjetpegenlerdiń qarım-qatnas qábiletleri tiykarında toltiriń:

6 jastan 14 jasqa shekem bolǵan kishi jastaǵı balalar:	14 jastan 18 jasqa shekemgi bolǵan erjetpegenler:	16 jasqa tolǵan erjetpegenlyer
		Úlgi: Mayda sociallıq pitimlerdi dúzedi.

28-tema

**Jinayat nizamshılıǵında erjetpegenlerdiń
huqıq hám minnetleri**

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. 1-3-súwretlerdegi sáwlelengen jaǵdaylardı táripleń.
2. Bul súwretlerdegi balalar keleshekte qanday insanlar bolıp jetilisiwi múmkin dep oylaysız. Olardıń jarqın keleshekleri ushın qanday kepillikler bar?
3. 4-súwrettegi balanıń nızamǵa tıs hâreketiniń juwmaǵı qanday bolıwı múmkinligi tuwralı ne dey alasız?
4. 6-súwrettegi bala ne sebepten bunday jaǵdayǵa túsken?
5. 4-hám 6-súwretlerdegi balalardı jazalaw kerekligin dâlillewge hâreket etiń. Bunda olardıń ayıpların jazalamaw qanday juwmaqlarǵa alıp keliwi múmkinliginen kelip shıǵıń.
6. Erjetpegenler hám úlkenlerdiń jinayıt juwapkershilikleri ortasında parq bolıwı kerekpe ya joqpa? Pikiріńizdi dâlillep beriwge hâreket etiń.

Huqıq buzıw hâreketleri hár qıylı bolıp, olar huqıq tarawınıń túrli tarmaqları menen baqlanadı.

Huqıqbuzarlıqtıń qásiyeti hám belgilerine qarap tórt toparǵa ayırıp alıw múmkin. Bular: Hákimshilik, jınayatshılıq, intizamlıq hám puqaralıq huqıqbuzıwshılıqlar bolıp esaplanadı. Usı jınayatshılıqlar ishinde bir-birine uqsasraq bolǵanları jınayiy hám hákimshilik jınayatshılıqları bolıp esaplanadı. Olardıń puqaralıq huqıqbuzıwshılıqlar obyektleri de kóp jaǵdaylarda birdey boladı. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikasınıń Jınayat kodeksiniń 2-statyasında jınayat nızamı menen qorǵalatıwın obyektler kórsetilgen bolıp, insan, onıń huqıq hám erkinliklerin, jámiyet hám mámleket mápleri, mülkin, tábiyiy ortalıqtı, tınıshlıqtı, insaniyat qáwipsizligin jınayiy basqınshılıqtan qorǵaw kózde tutılса, hákimshilik jawapkerligi haqqındaǵı kodekstiń 10-statyasında insańǵa, puqaralardıń huqıqları hám erkinlikleri, mülkshilikke, mámleket hám jámaát tartibine, tábiyiy ortalıqqa zıyan jetkiziwshi nızamlı ayıplı qılmıslar kózde tutıladı.

Jınayiy juwapkerlik jınayat kodeksinde múmkin bolmaǵan qılmıslardı islegen jaǵdayda ǵana qollanatuǵın juwapkerliktiń eń awır túri esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasınıń ámeldegi Jınayat kodeksiniń 16-statyası birinshi bóliminde jınayiy juwapkershilikke jınayat ushın juwapkershilik jınayat isleniwinde ayıplı bolǵan insańǵa qaraǵanda sud tárepinen húkim etiw, jaza ya bolmasa huqıqiy tásir ilájların qollanıwında sáwlelenetuǵın jınayat sadir etiwdiń juwmaǵı esaplanadı.

Jınayattı islew waqtında nızamda belgilengen jasqa jetken insanlar ǵana jınayattıń subyekti boladı. Nızamda belgilengen jasqa jetpegen kishi jastaǵılar ózleriniń jası, ruwxıy hám fizikalıq rawajlanıwı jaǵınan óz ayıpları ushın ele tolıq juwap bere almaydı, óz háreket (ya bolmasa háreketsizligin)lerin tolıq basqara almaydı.

On tórt jasqa tolmaǵanlar kishi jastaǵılar esaplanıp, óz háreketleriniń social qáwipliligin, jınayat ekenligin, (jınayattı awırlastırıwshı jaǵdaylar qasttan adam óltiriw buǵan kirmeydi) ele tolıq ańlap jete almaydı. On tórt jasqa tolǵanlar bolsa ayırım háreketleriniń jınayat ekenin ańlaydı, óz háreketlerin tolıq basqara aladı. Sonıń ushın JKniń 17-statyasında on tórt jastan jınayat subyekti bolıwı múmkin bolǵan jınayatlardıń dizimi berilgen.

Ózbekstan respublikasınıń Jınayat kodeksinde on segiz jasqa tolmaстан jınayat islegen insanlar jarimaǵa tartıp dúzetiw jumısları, qamaq, erkinlikten ayırıw sıyaqlı eń baslı jazalar qollanıwı múmkin.

Erjetpegenlerge qosımsha jazalar hámde ólim jazası tayınlanıwı múmkin emes.

Jınayat kodeksinde erjetpegenlerdiń jınayat islewi jazanıń jeńillestiriwshi jaǵdayı (55-statya), jas bala shaxsına qaray jınayat islewi jınayattı awırlastırıwshi jaǵday dep belgilenedi.

Endi hár bir jaza-shara haqqında óz aldına toqtap ótsek:

Járiyma — bul jınayat islegen insannan mámleket esabına pul óndiriw. járiyma tek 16 jasqa tolǵan erjetpegenlerge ǵana eń kem aylıq is haqınıń eki esesinen jigma esesine shekem bolǵan muǵdarda tayınlanadı.

Miynette dúzetiw jazası — miynetke say, erjetpegendi miynetke májbúriy tartıwdan ibarat.

Erjetpegenlerge bul jaza túri bir aydan bir jılǵa shekemgi múddette tayınlanadı.

Azatlıǵın sheklew — bul jaza erjetpegen ayıplanıwshılardıǵa qarata tiykarǵı jaza sharası sıpatında 6 aydan 2 jılǵa shekemgi múddetke belgilenedi.

Májbúriy jámiyet jumısları — tek miynetke jaramlı erjetpegenlerge qarata 60 saattan 240 saatqa shekem múddetke tayınlanadı.

Azatlıqtan mahrum etiw — bul jaza túri erjetpegenlerge 6 aydan 10 jılǵa shekemgi múddetke tayınlanadı.

Ulıwma, erkinen ayırıw 13 jastan baslap qollanıladı. Bunda jazalanıwshılardıń jınısı da itibarǵa alınadı. 18 jasqa tolmaǵan er balalarǵa erkinen ayırıw jazasın ulıwma yamasa kúsheyttirilgen tár-tipli tárbiya koloniyalarında ótew tayınlanadı. Qızlarǵa jazanı ulıwma tártpili tárbiya koloniyalarında ótew tayınlanadı.

Sud erjetpegenlerge jaza tayınlawda, erjetpegenlerdiń rawajlanıw dárejesi, turmıs jaǵdayı hám tárbiyasın, densawlıǵın, úlken jastaǵılardıń tásin, óz is-háreketiniń áhmiyetin tolıq ańlamaytuǵınlıǵı anıqlansa, jaza májbúriy shara menen almasırladı.

Erjetpegenlerge salıstırǵanda úlken jastaǵılardıń (18 jastan asqan) juwapkershiligi de asırılǵan. Tiykarınan, úlken jastaǵılar erjetpegenlerdi tilenshilikke, spirtli ishimlikler ishiwge tartsa 3 jılǵa shekem, giya-

bentlik zatlardı paydalanıwǵa tartsa 3 jıldan 5 jılǵa shekem, jinayat islewge tartsa 5 jıldan 10 jılǵa shekem erkinen ayırıw jazası menen jazalanadı.

Belgili adamdı, ásirese, erjetpegen adamdı, jinayıy juwapker-shilikke tartıw ushın islengen jinayattı dálillewshi hujjetler jeterli, tiykarlandırılǵan, yuridikalıq tárepten ahmiyetke iye bolǵan bolıwı kerek.

Jinayat etkenge shekem on segiz jasqa tolmaǵan adamnıń jinayattı tuwralı jumıslar boyınsha tómendegiler hám anıqlanıwı kerek:

- 1) ayıplanıwshınıń anıq jası (tuwılǵan jılı, ayı, kúni);
- 2) onıń ózine tán belgileri hám salamatlıq jaǵdayı;
- 3) onıń turmıs hám tárbiyalanıw shárayatı;
- 4) úlken jaslı akt beriwshiler hám basqada qatnasıwshılardıń bar ya bolmasa joqlıǵı.

Er jetpegenniń jinayattı haqqındaǵı jumıstı juritiw nızamlı wákil-diń ya bolmasa ǵamxor hám qawender organnıń wákiliniń qatnasıwı shárt. Usı menen birge erjetpegenlerdiń jinayatları haqqındaǵı jumısta qorǵawshıda qatnasıwı shárt. Erjetpegen gumanlanıwshi, ayplanıwshını tergew etiwge ketken ulıwmalıq waqıt, kún dawamında demalıw hám awqatlanıw ushın bir saatlıq tánepisti esapqa almaǵanda, altı saattan aspaı kerek.

Sud erjetpegenlerdiń jinayatları haqqındaǵı jumıslardı kóretuǵın waqıt hám orın tuwralı olardıń ata-anası ornın basıwshı adamlardı, er etpegenler oqıǵan ya bolmasa jumıs islegen mekeme, shólkemlerdi erjetpegenlerdiń jumısı menen shuǵıllanıp atırǵan komissiyanı, kerek bolsa, basqada shólkemlerdi de xabarlandırıw kerek. Sud bul mekemelerdiń wákıllerin, sudlanıwshınıń ǵamxor hám qawenderlerin sud jıynalıwına shaqırıwǵa haqlı esaplanadı.

Erjetpegen ayıplanıwshıǵa kóreletuǵın ilajlar Jinayat processual kodeksiniń 236-statıyasında kózde tutilǵan tiykarlar bolǵan jaǵdayda qorǵanıw ilajı sıpatında qamaqqa alıw erjetpegen adamǵa tek oǵan bes jıldan artıq waqıtqa erkinen ayırıw múmkin bolǵan bilip islengen jinayat islengenlikte ayıp daǵaza qılınǵanda hámde ayıplanıwshınıń múnásip minez-hulqta bolıwın basqa ilajlar táminiyley almaytuǵın jaǵdayda qollanıwı múmkin.

Erjetpegen óspirimge ayıplawdı daǵaza etiw waqtında qorgawshı menen birge erjetpegen óspirimniń nızamlı wákili da qatnasıwı mǘmkin.

Erjetpegen ayıplanıwshıǵa qorganıw ilajları kórilgenligi tuwralı onıń nızamlı wákiline, egerde bunday wákili bolmasa, basqa tuwısqanlardı xabar etedi. Erjetpegen óspirim ata-anasınıń, qáwen-derler, ǵamxorlıqqa alınǵanı ya bolmasa, balalar úyinde tárbiyalanıp atırǵan bolsa, usı mekeme baslıǵınıń ǵamxorlıǵına da beriliwi mǘmkin.

dóretiwshilik xızmet

Erjetpegen balalardıń huqıqbuzıwshılıǵı haqqında kishkene gúrriń jazıń. Bul gúrrińde bir huqıqbuzıwshılıq jaǵdaydı keltiriń. Usı gúrrińdegi huqıqbuzıwshılıqtı islegen shaxs jastan 14 jasqa shekem, 14 jastan 16 jasqa shekem, 16 jastan 18 jasqa shekem hám 18 jastan úlken bolsa qalay jazalanıwı mǘmkin ekenligin anıqlań (Bunda puqaralıq, jinayat hám hákimshilik juwapkerlik haqqındaǵı kodekslerden paydalanıń).

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Jinayat nızamshılıǵı degenimiz ne?
2. Er jetpegenlik degenimiz ne?
3. Erjetpegenlik túsiniǵınıń jinayat subyekti jasi túsiniǵinen parqı nede?
4. Erjetpegenler neshe jastan baslap jinayıy juwapkerlikke tartılıwı mǘmkin?
5. Ózbekstan Respublikası Jinayat Kodeksiniń 17-statyasınan paydalanıp tómendegi tablicanı toltırıń.

Jinayat islegenge shekem 13 jasqa tolǵan shaxslardıń juwapkershilikleri	Jinayat islegenge shekem 14 jasqa tolǵan shaxslardıń juwapkershilikleri	Jinayat islegenge shekem 18 jasqa tolǵan shaxslardıń juwapkershilikleri

29-tema

Shańaraq nızamshılıǵında erjetpegenlerdiń huqıq hám minnetleri

13 jasar Ğaniyjangá atasınıń avtomashına miyras bolıp ótti. Ğaniyjan ógey ata-anası menen birge jasaydı. Ğaniyjanınıń ákesi mashınanı satıp, shártnamanı rásmiylestiriw maqsetinde hújjetlerdi tastıyıqlatıw ushın mámleket keńsesi (notarius)ne xabarlastı. Biraq notarius shártnamanı rásmiylestiriwden bas tarttı.

Kásip-óner kolledjiniń oqıwshısı Dilshadbek 80000 swmlıq DVD pleyerdi kreditke aldı. Dilshadbek 16 jasta bolıp, hár ayda stipendiya alatuǵın edi. Onıń ákesi Alım aǵaǵa onıń sawdası maqul bolmadı. Ol balasınıń DVD pleyerga qızıǵıp oqıwǵa itibarı kemeyip ketiwinen qáweterde edi. Sol sebepli Alım aǵa, balası bul shártnamanı dúzgeninen xabarsız ekenligin názerde tutıp, onı haqıqıy emes dep tán alınıwın sorap sudqa múrájáát etedi.

Haliymanıń hesh kimi joq, ol aǵayınleriniń tárbiyasında bolıp, ata-anasınan miyras úyi bar. Ol 16 jasında rayon hákiminiń ruxsatı menen turmısqa shıqtı. Ómirlik joldasınıń úyine kóship ótiw múnásibeti menen ózine miyras bolıp qalǵan jeke mülki bolǵan úydi satıwǵa qarar etti. Usı maqsette aldı-sattı jumısların rásmiylestiriw maqsetinde awıl puqaralar jıyını baslıǵına múráját etken edi, jıyın basshısı Haliymanı tolıq qarım-qatnas uqıbına jetpegen dep, shártnamanı rásmiylestiriwge ruqsat etpedi. Bunnan qapa bolǵan Haliyma awıl puqaralar jıyını baslıǵınıń qararınan narazı bolıp sudqa múrájáát etpekshi.

Ziyrlestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. *Eger Ğaniyjanınıń ógey ákesi sudqa arız etse, sud qanday qarar shıǵarıwı mımkin dep oylaysız?*
2. *Siziń pikirinizshe, Ğaniyjanınıń ógey ákesi oǵan miyras qalǵan avtomashınanı satıw huqıqına iye me?*
3. *Sizińshe Haliymanıń APJ basshısınan qapa bolıwı orınlı ma?*
4. *Eger Haliyma sudqa usınıs etse, onıń arzası boyınsha sud qanday qarar shıǵarıwı mımkin dep oylaysız? Haliymanıń ata-anası bar bolsa, qanday jaǵday júzege keliwi mımkin? Joq bolsa ne?*
5. *Dilshadbektiń islegen isin huqıq buzıwlıq dep atasa bola ma? Ne ushın?*

6. Sizinshe, Alim aǵamniń arzası boyınsha sud qanday qararǵa keliwi múmkin? Siz Alim aǵamniń ornında bolǵanıńızda qanday jol tutqan bolar edińiz? Dilshadbektiń ornında bolǵanıńızda ne?
7. Joqandaǵı mashqalalardı sheshiwde siz qanday jol tutqan bolar edińiz?
8. Shańaraǵıńızdaǵı qaysı buyımlarǵa erkin iyelik etiwıńız múmkin?
9. Jeke ózińizge tiyisli bolǵan buyımlarıńız bar ma?
10. Ózińizge tiyisli bolǵan buyımlarıńızdı dostıńız benen almasırw ushın ata-analıńızdan ruqsat soraysız ba? Ne ushın?

Ata-analar óz perzentlerin erjetkenshe baǵıw hám tárbiyalawǵa májbúr.

Mámleket hám jámiyet jetim balalardı hám ata-analarınıń qáwenderliginen mahrum bolǵan balalardı baǵıw, tárbiyalaw hám oqıtıwdı támiyinleydi, balalarǵa baǵıshlangan qayırxomlıq islerin qollap-quwatlaydı.

64-statya.

1. Balalardıń erjetkeninshe ata-analar tárepinen baǵıw hám tárbiyalanıwı shárt ekenligi konstituciyalıq huqıq dárejesine shıǵarılıwınıń sebebi nede dep oylaysız? Bul jaǵday biziń qádiriyatlarımızǵa say ma?

2. Mámlekettiń baǵıwshısı hám qarawsız qalǵan balalarǵa itibarın konstituciya arqalı bekkem minnetlemege aylandırılıwınan jámiyet qanday payda kóredi? Bunda házirgi hám keleshekte kóriletuǵın paydanı óz aldına ajratıp kórsetiwge hárezet etiń.

Bala máplerine qarsı bolǵan jaǵdaylardan tısqarı, hárbir bala shańaraqta jasaw hám tárbiyalanıw, óz ata-anasın biliw, olardıń ǵamxorlıǵınan paydalanıw, olar menen birge jasaw huqıqına iye.

Ayırım sebeplerge qaray balanıń ata-anası bolmaǵanda onıń shańaraqta tárbiyalanıw huqıqı qáwenderlik hám ǵamxorlıq organları tárepinen támiyinlenedi.

Erjetpegen bala óz huqıqı hám nızamlı máplerin qorgaw huqıqına iye. Balanıń huqıqı hám nızamlı mápleri onıń ata-anası, ata-anası joq bolsa, ata-anasınıń ornın basıwshılar, qáwenderlik hám mehriybanlıq basqarmaları, prokuror hám sud tárepinen ámelge asırıladı.

Erjetpegen balanıń ómiri hám densawlıǵına qáwip tuwılǵanlıǵınan, onıń huqıq hám nızamlı mápleri buzılǵanlıǵınan xabardar bolǵan shaxslar bul haqqında bala usı waqıtta jasap turǵan orındaǵı qáwenderlik hám mehriybanlıq organına málim etiwı shárt. Usınday maǵlıwmatlardı alǵannan soń, qáwenderlik hám mehriybanlıq organı balanıń huqıq hám nızamlı máplerin qorgaw boyınsha zárúr ilajlardı kóriwi shárt boladı. Ata-ana óz balalarınıń nızamlı wákilleri esaplanadı hám de hár qanday fizikalıq hám yuridikalıq shaxslar menen bolatuǵın qarım-qatnasılarda, atap aytsaq sudta óz aldına wákilliksiz olardıń huqıq hám erkinliklerin qorgaydı.

Shańaraqta erjetpegen balanıń máplerine tiyisli hár qanday másele sheshilip atırǵanda bala óz pikiriniń dálillewge, sonday-aq, hár qanday sud oylasıǵı yaqı hákimshilik oylasıq waqtında sóylesiwge haqlı.

Hár qanday ata-ana óz perzentlerine óz-ara kelisip, yaqı jaqın tuwǵan-tuwısqanlarınıń másláhátleri menen ata-anasınıń ismine qaray, yaqı ózleri qálegen isimdi qoyıwı múmkin. Ádette balanıń familiyası ata-ananıń familiyasına qarap belgilenedi. Eger ata-ana hár túrli familiyalarda bolsa, olardıń kelisiwine baylanıslı balaǵa ákesiniń yaqı anasınıń familiyası beriliwi múmkin. Ata-ananıń qálewine qaray, balaǵa ata yaqı ana tárepinen milliy dástúrlerge baylanıslı atasınıń ismi boyınsha familiya beriliwi múmkin.

“Erjetken, miynetke uqıplı perzentler óz ata-anaları haqqında ǵamxorlıq etiwge májbúr”.

66-statya.

1. Konstituciyanıń usı statyasınıń talapları boyınsha pikirinizdi bildirih.

2. Bul statya talapları biziń milliy qádiriyatlarımızǵa, úrp-ádetlerge qanshelli say bolıwı haqqında óz pikirinizdi bildirih.

3. Usı statya talapların 64-statya talapları menen salıstırh.

On altı jasqa shıqqansha, erjetpegen balanıń familiyası belgili maqsette ata-anası qabıl etken qarar menen ózgertiliwi múmkin.

Eger ol on altı jasqa tolğan bolsa, onıń ismi yáki familiyasın ózgertiw tek ǵana onıń razılıǵı menen ámelge asırıladı. Ata-ana tiri waqtında balalar olardıń mal-múlkine iyelik etiw huqıqına iye emes. Sonday-aq, ata-ana da erjetpegen balalardıń mal-múlkine iyelik etiw huqıqına iye emes. Erjetpegen bala óz ata-anası yaki basqa insanlardan nızamlı túrde támiynat alıwǵa haqlı. Bunda balaǵa tiyisli hár qanday qárezet, ol pensiya bolsın, basqa túrdegi napaqa bolsın, onıń ata yaki anası tárepinen onıń támiynatı tálim-tárbiya alıw ushın ǵana sarplanıwı kerek boladı.

Qalaberse, ata-ana hám balalardıń óz aldına múlki bolıwı da múmkin. Birge jasap turǵanda olar bir-biriniń razılıǵı menen bunday múlкке iyelik etiwı hám olardan paydalanıwı múmkin.

Nátiyjede, erjetpegen balalar nızamda belgilengen tártipte enshi (sıylıq), miyras retinde alǵan mal-múlki, sonday-aq, jeke miynet hám isbilermenlik xızmeti nátiyjesinde arttırǵan mal-múlki olardıń jeke múlki esaplanadı.

Tap usı taqılette, jas óspirimlerdiń jeke paydalanatuǵın buyımları (kiyim-kenshek, túrli is quralları, oqıw quralları hám basqalar) olardıń jeke múlki esaplanadı.

Amerikalı bir dostımnıń úyine miymańǵa bardım. Dostım menen hal-jagday sorasıp turǵan edim, onıń ul balası oqıwdan keldi.

— Aǵa men keldim. Sálem dedi (inglisshe) de joqargı qabatqa óz xanasına shıǵıp ketti. Az ǵana waqıt ótip, qanday da bir rok toparınıń muzıkası úydi toltırıp jańıray basladı. Men dostıma házir bas awırıwınan arız etip atır ediń, ulıńa aytsań bolmaydı ma, sál páseytsin muzıkanı, — dedim. Dostım maǵan, bul ulınıń huqıqı, men oǵan páseyt dey almayman, dem alıp atır, — dep juwap berdi.

1. Bizniń milliy qádiriyatlarımız kóz qarasınan usı shaharaqtaǵı huqıqıy qatnasıqlardı unamlı dep bahalaw múmkin be?

2. Bala óz huqıqınan paydalanar eken, basqalardıń qanday huqıqların buzdı?

Sholw jasań

Ata-ana erjetpegen perzentleriniń nızamlı wákili esaplanadı. Búğan sebep olar óz huqıq hám minnetlemelerin erkin qorǵay almaslıǵınan boladı.

Ata hám ana balalardı materiallıq jaqtan támiyinlew, fizikalıq, ruwxıy hám aqıl jaǵınan saw-salamat etip tárbiyalaw, olardı erkin turmısqa tayarlaw barısında birdey minnetlemelerge iye. Ata-ananın huqıqı balanıń mápine xızmet etiwı kerek. Bala óz huqıq hám nızamlı máplerin qorǵaw huqıqına iye.

dóretiushilik xızmet

Ózińiz shańaraǵıńızdı jazba túrde táriyipleń. Shańaraǵıńızdaǵı ózińizdiń hám basqa erjetpegen aǵa, ini, apa, qarındaslarıńızdı sanap jazıń. Olardı zárúrlik dárejesine qarap súwretleń.

Ózińizdiń shańaraǵıńızdaǵı minnetińizdi de jazıń.

Siz ushın shańaraǵıńızdaǵı huqıqlarıńızdıń saqlanıwı áhmiyetli me yaki minnetlerińizdiń orınlanıwı ma? Bunda siz hám shańaraq kóz-qarası qatnasında háreket etiń. Juwabıńızdı jazıń.

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Hár qanday balanıń óz shańaraǵında qanday huqıqları bar?
2. Eger erjetpegen balanıń ata-anası bolmasa, onıń huqıqlarınń orınlanıwı kim tárepinen támiyinlenedi?
3. Shańaraqta erjetpegen balanıń máplerine tiyisli másele sheshiletuǵın jaǵdayda balanıń qanday huqıqları bar ekenligin aytıń.
4. Balaǵa isim qalay hám kim tárepinen beriledi?
5. Neshe jasqa tolǵannan keyin erjetpegen balanıń ismi hám familiyası ózgerтилиwı ushın onıń razılıǵı soraladı?
6. Ata-ana erjetpegen balasınıń yaki bala ata-anasınıń mülkine iyelik etiwge haqlı ma?
7. Eger erjetpegen bala hám onıń ata-anası óz aldına mülklerge iyelik etse, olar bir-biriniń mülkлерinen paydalana ala ma?
8. Qanday buyımlar erjetpegenlerdiń jeke mülki esaplanadı?

30-tema

**Miynet nızamshılıǵında
erjetpegenlerdiń huqıqları**

Hárbir shaxs miynet etiw, erkin kásip tańlaw, ádil miynet sharayatlarında islew hám nızamda názerde tutqan tártipte jumıs sızlıqtan qorgalıw huqıqına iye.
37-statyadan.

On segiz jasqa tolmaǵan shaxslar miynetke baylanıslı huqıqıy qatnasıqlarda úlken jasaǵı xızmetkerler menen teń huqıqta boladı, miynetti qorgaw, jumıs waqtı, dem alıslar hám basqa miynet shártleri tarawında olar ushın miynet haqqındaǵı nızamlar hám basqa normativ hújjetlerde belgilengen qosımsha jeńilliklerden paydalanadı.
240-statyadan.

Ziyreklestiriwshi soraw hám tapsırmalar

1. Joqarıdaǵı súwretlerde kórsetilgen balalar qanday jumıslar menen shuǵıllanbaqta?
2. Konstituciyanıń keltirilgen statyaları menen tanısqań halda, sizdiń qatarıńız mine usı kásiplerden qaysı birinde islewi

mumkin ekenligi haqqında öz fikrinizi bildirin. Fikrinizi dälillewge hâreket etin.

- 3. Eger de qatarınız usı kâsiplerden qanday da birine jumısqa kirse, oğan qanday sharayatlar düziliwi kerek boladı dep oylaysız?*
- 4. Balalardıñ jaslıǵınan miynetke tartılıwınan jâmiyet mâpke iye bolıwı mumkin be? Bunnan unamlı hâm unamsız târeplerin aytıp beriwge hâreket etin.*
- 5. Mekteptegi oqıwǵa kesent bermegen jaǵdayda miynet penen shuǵıllanıp, óziñiz erkin pul tabıwǵa imkanıñız bar dep oylaysız ba?*
- 6. Haqı tólenetuǵın jumısta islewiñiz ushın ata-anañızdıñ razılıǵı shârt dep oylaysız, ba?*
- 7. Siziñ fikrinizshe islep tabılǵan pulıñızdı kim iyelewi (uslawı) kerek? Siz be yaki ata-anañız ba? Ne ushın?*

Mámleketimiz Konstituciyasında hârbir shaxs miynet etiw, erkin kâsip tañlaw huqıqına iye bolsa da, Ózbekstan respublikası Miynet kodeksiniñ 77-statyası menen, jumısqa qabıl etiw on altı jastan baslap jol qoyıladı. On bes jasqa tolǵan balalar ata-anasınan biriniñ yaki olardıñ ornın basıwshı adamnıñ jazba türdegi razılıǵı menen, medicinalıq kórikten ótkerilip jumısqa qabıl etiledi.

Sonda da bul jumıs olardıñ densawlıǵına hâm minez-qulqına, âdep-ikramlıǵına zıyan etpeytuǵın, oqıwına kesent etpeytuǵın, jeñil bolıwı kerek.

Er jetpegenlerdi miynet etiwge shaqırıwdan gózlengen eñ baslı maqset jaslardı miynetke tayarlaw hâm olardı kâsip tañlawǵa túrtki bolıwı tiyis ekenligin itibargá alıw tiyis.

Miynet nızamshılıǵına kóre jumıs waqtı 16 jastan 18 jasqa shekem bolǵan balalargá háptesine 36 saat, 15 jastan 16 jasqa shekem bolǵan oqıwshılar ushın háptesine 24 saattan kóp bolmaytuǵın etip belgilenedi.

Miynetke baylanışlı huqıqıy qatnasıqlarda bolsa on segiz jasqa tolmaǵan balalar úlken jastaǵılar menen teñ huqıqta boladı. Olar waqtı,

demalılar hám basqa miynet shártleri boyınsha olar ushın miynet haqqındaǵı nızamlar hám basqa normativ hújjetlerde belgilengen qosımsha hám jeńilliklerden paydalanadı. Olarǵa belgilengen normadan artıq júk kóteriw hám tasıwlarına jol qoyılmaydı.

Nádır ata-anasınıń, qáwender hám ǵamxorlıq organınıń razılıǵı menen kishi mekemege jumısqa kirdi. Biraz waqıt islegennen ol jumıstan bosawı haqqında mekeme baslıǵına xabarladı hám jazba túrde arza berdi. Mekeme baslıǵı Nádirdiń arzasın qabıllamadı ata-anasınıń jazba túrde razılıǵın alıp keliwin soradı.

Siziń pikiriniz. Mekeme baslıǵı tuwrı jol tuttıma?

Sunday-aq, oqıwdan bos waqıtlarda islep atırǵan oqıwshılardıń jumıs waqtınıń múddeti on altı jastan on segiz jasqa shekem bolǵan balalar jumıs waqtı eń kóp múddetiniń yarımınan asıp ketiwi múmkin emes. Qalaberse, balalardı túngi jumıslarǵa, jumıs waqtınan tısqarı jumıslarǵa hám demalıs kúnlerdegi jumıslarǵa jumsamawı kerek.

Bunnan tısqarı, jumıstı oqıwı menen birge alıp barıp atırǵan erjetpegenlerge jumıs beriwshiler zárúr sharayatlardı jaratıp beriwı kerek boladı.

Usı jerde hám oqıp, hám miynet etiwdi qálewshi erjetpegen balalarǵa mámleketimizdiń miynet nızamshılıǵında bir qansha jeńillikler berilgenin aytıp Ótiw kerek. Bulardan, qosımsha demalısqa shıǵıw, qısqartılǵan jumıs háptesi usaǵanlardı mısıl etiw múmkin.

Eger ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıp atırǵan balalar háptesine altı kún islese, olarǵa oqıw jılı dawamında keminde otız altı jumıs kúni muǵdarında demalıs beriliwi kerek boladı.

Jumıstan azat etilgen waqıt ushın oqıwshılardı jumıs ornında alatuǵın ortasha aylıq is haqınıń keminde eliw procentinen kem bolmaǵan muǵdarda haqı tólenedi.

Mektep oqıwshıları ushın miynet haqı saqlanǵan halda 11-klasta mámleketlik imtixanların tapsırıw waqtında jigirma jumıs kúninen kem bolmaǵan demalıs beriledi.

Ustaxana hâkimshiligi on bes yarım jasar óspirimdi gaz kepserlewshisine shákirt etip erkin túrde qabıl etedi. Medicina tekseriwinde vrash (kásibin kórsetpegen jağdayda) bul óspirim islep shıǵarıw praktikasın ótiwi múmkin degen spravka beredi. Onıń ushın 6 saatlı jumıs kúni belgilenedi (arnawlı qosımsha tólemsiz). Biraz waqıttan keyin prokuror járdemshisi miynet nızamshılıǵına boysınıwın ulıwma baqlaw tártibinde tekseriw ótkerip, rayon prokuraturası arqalı ustaxana baslıǵına jazba túrde bayanlama jiberedi hám onda shákirtin basqa jumsqa ótkeriwin hám de óspirimler miynetin qorgaw boyınsha nızamshılıqtıń bir qatar buzılıw halatların talap etedi.

1. *Prokurordıń talabı dâillili me?*
2. *Ustaxana hâkimshiligi tárepinan miynet nızamshılıǵınıń buzılıwınıń qanday halatları jüz berdi?*
3. *Usıǵan uqsas jağdaylarda nızamshılıǵımızda sud tárepinen huqıqıy juwapkershiliktiń qanday túrleri nâzerde tutilǵan?*

Mekteptiń klastan klasqa ótiw imtixanların tapsırıw waqtında ortasha miynet haqı saqlanǵan halda tórt kúnnen altı künge shekem jumıstan azat etiw belgilep qoyılıwı múmkin.

Ózbekstan Respublikası er jetpegenlerdi miynetke tartıwdı tártipke salıw hám balalar miynetinen paydalanıwdı sheklew boyınsha kóplegen xalıqaralıq huquqıy hújjetlerge qosılǵan Ózbekstan Respublikası, atap aytqanda, 2008-jılı 4-apreldegi ÓRN-140-sanlı Nızamı menen “Jumısqa qabıl etiliw ushın eń kishi jas haqqında”ǵı Konvenciyanı (Jeneva 1973-jıl, 26-iyun), 2008-jıl 8-apreldegi ÓRN-144-sanlı Nızamı menen bolsa, “Balalar miynetiniń awır formaların qadaǵan etiw hám joq etiwge tiyisli asıǵıs ilajlar haqqında”ǵı Konvenciyanı (Jeneva, 1999-jıl, 17-iyun) ratifikaciya etilgen.

Hikmetler gáziynesinen!

Altın hám gümisi bolmağan adam jarlı emes, al aqıl-oyı hám kasip óneri bolmağan adam jarlı esaplanadı. *(Majididdin Xavofiy)*

Sholıw jasań

Hár qanday miynet insannan jeke erkin xızmetti talap etedi hám tárepinen tikkeley ámelge asırıladı, sol sebepten hár qanday miynetke uqıplı shaxs bir waqıttıń ózinde huqıqıy uqıpqa hám qarım-qatnas uqıbına iye bolıwı múmkin.

dóretiwshilik xızmet

Köz aldınıızǵa keltiriń, siz kárxana basshısıız. Sizge 14 jasar 16 jasar eki shaxs jumısqa jaylasıw ushın mürájáát etti.

Siziń is-háreketińiz qanday bolıwı kerek? Siz olarǵa qanday jumislardı usına alasız? Olarǵa qanday sharayatlardı dúzgen bolar edińiz. Olarǵa qanday jeńillikler bergen bolar edińiz? Eger olar jumıstan bosaw haqqında arza berse qanday hújjetler talap etken edińiz?

Bekkemlew hám tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar

1. Mámleketimiz nızamshılıǵına tiykarlanıp erjetpegen balalardı neshe jastan jumısqa alıw múmkin?
2. On bes jasqa tolǵan balalar jumısqa qalay ornasadı?
3. Balalardıń qanday sharayatlarda miynet etiwine jol qoyılmaıdı?
4. Miynet nızamshılıǵına tiykarlanıp 16 jastan 18 jasqa shekem bolǵan balalardı jumıs waqtı háptesine neshe saat, 14 ten 16 jasqa shekem bolǵan balalarda neshe saat etip belgilenedi?
5. Hám oqlp, hám miynet etiwshi erjetpegenlerge nızamshılıǵımızda qanday jeńillikler kózde tutilǵan?
6. Bul jeńillikler qalay belgileniwi kerekligin túsindiriń.
7. Ózbekstan Respublikası jası jetpegenlerdi miynetke tartıwdı tártipke salıw, hám balalar miynetinen paydalanıwdı sheklew boyınsha qanday xalıqaralıq huqıqıy hújjetlerdi ratifikaciya etilgen?

Bap boyınsha ulıwma tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Respublikası nızamshılıǵı erjetpegenler ushın qanday principke tiykarlanıp jumı alıp baradı?
2. Ózbekstan Respublikası Puqaralıq kodeksi insannıń tolıq uqıppa jetilisiwin neshe jastan belgilegen?
3. Erjetpegenlerdi jasına qaray qarım-qatnas uqıbına iye ekenligin anıqlawda nelerge itibar berilgen?
4. Eger erjetpegen bala hám onıń ata-anası óz aldına mülklerge iyelik etse, olar bir-biriniń mülklerinen paydalana ala ma?
5. Qanday buyımlar erjetpegenlerdiń jeke mülki esaplanadı?
6. Erjetpegen balalardıń qanday sharayatlarda miynet etiwine jol qoyılmaıdı.
7. Miynet nızamshılıǵına tiykarlanıp 16 jastan 18 jasqa shekem bolǵan balalardı jumı waqtı háptesine neshe saat, 14 ten 16 jasqa shekemgi balalardı neshe saat etip belgilenedi?

Atamalarǵa sáykes táriyplerdi belgileń.

1. Erjetpegenler

2. Erjetpegenler hám

miynetke uqıplı perzentler

3. Puqaralıq huqıqı tarawı

4. Qamaq jazası

5. Járiyma,

6. Miynet dúzetiw isleri,

7. Azatlıqtan mahrum etiw

8. Jası jetpegenlerge qatnası

a) tómendegi tiykarǵı jazalar qollanıluwı múmkin: járiyma; miynette dúzetiw isleri; qamaq; azatlıqtan mahrum etiw.

b) fizikalıq hám yuridikalıq shaxslar mülkke baylanışlı hám baylanışlı bolmaǵan qatnasıqlardı hám tovar-pul qatnasıqların tártipke salıwshı huqıqıy normalardı ózinde jámlegen taraw.

d) bul 16 jasqa tolǵan, miynetke jaramlı erjetpegenlerdi miynetke májburiy jumsaw.

e) bul túrdegi jaza 16 jasqa tolǵan, erjetpegenlerge bir aydan úsh ayǵa shekem müddetke tayınlanadı.

f) qosımsha jazalar hám ólim jazası tayınlanıwı múmkin emes.

g) óziniń ata-anaları haqqında ğamxorlıq etiwge májbúr.

h) bul jinayattı islegen adamlar mámleket esabına pul óndiriw

i) bul jaza túri erjetpegenler ushın 6 aydan 10 jılǵa shekem müddetke tayınlanadı.

Bap boyınsha testler

1. 14 jasqa tolğan er jetpegenler tómendegi qaysı jinayatlardıń subyekti bolıwı múmkin?

1. Óz xızmet wazıypasınan paydalanıw;
 2. Adam urlaw;
 3. Buyırq ya bolmasa basqada pármanlardı orınlaw;
 4. Erkinen ayırıw orınlarınan qashıw;
 5. Transportlıq zatlardı alıp qashıw.
- a) 1, 2, 3, 4, 5; b) 1, 3, 4, 5; d) 3, 4, 5; e) 2, 4, 5.

2. Emansipaciya qanday maǵananı ańlatadı?

- a) Latin tilinen alıńǵan bolıp, teń huqıqlılıqqa iye bolıw, qutılıwdı;
- b) Bul juwapkerliktiń bir túri bolıp, 16 jasqa tolğan adamlar juwap beredi;
- d) Latin tilinen awdarılǵanda “qorgawshı”, “aqlawshı” degen maǵananı bildiredi;
- e) Francuz tilinen awdarılǵanda “aqlawshı” degen maǵananı ańlatadı.

3. Erjetpegen óspirimler qanday jaǵdaylarda tolıq qarım-qatnas qábiletine iye boladı?

- 1) Sudtıń buyırǵı menen emansipaciya etilgende;
 - 2) Erjetpegen óspirimler tolıq qarım-qatnas qábiletine iye bolmaydı;
 - 3) 18 jasqa tolmaстан nızamlı nekeden ótken puqara, nekeden ótken waqtınan baslap tolıq qarım-qatnas qábiletine iye boladı;
 - 4) Erjetpegen óspirimler bir mekeme menen miynet shartnamasın dúzgeninen soń.
- a) 1, 2; b) 1, 2, 3; d) 1, 3; e) 1, 4.

4. Miynet dápteri jumısqa birinshi kirgende jumıs baslaǵanda neshe kun keshiktirmey toltırılıwı shárt?

- a) 1 kun; b) 3 kun; d) 5 kun; e) 7 kun.

5. Tómendegilerden kimlerge sınaq múddeti beriliwi múmkin emes?

- 1) Hámiledar hayallargá;
- 2) Perzenti 3 jasqa shekem bolǵan hayallargá;

- 3) Alternativ xızmetindegilerge;
4) Kóp balalı hayallarğa;
5) Hákimshiliktiń baslaması menen basqa jumısqa ótkizilgen jumısshılarğa;
6) 6 ay múddetke miynet shartnamasın dúzgen jumısshılarğa.
- a) 1, 2, 3, 4, 6; b) 1, 2, 3, 5, 6;
d) 1, 2, 3, 4, 5, 6; e) 1, 2, 4, 5, 6.

- 1) 12 jastan 14 jasqa shekem: ata-anasınan ya bolmasa olardıń ornında qáwenderlerdiń jazba razılıǵı, oqıw ornınan maǵlıwmatnama, densawlıǵı tuwralı maǵlıwmatnama, áskeriy maǵlıwmatnama ya bolmasa áskeriy dizimde barlıǵı haqqında maǵlıwmatnama;
 - 2) 16-18 jasqa shekem: ata-anasınıń birewiniń ya bolmasa olardıń ornındaǵı qáwenderlerdiń jazba razılıǵı, oqıw ornınan maǵlıwmatnama, densawlıǵı tuwralı maǵlıwmatnama, jasaw ornınan maǵlıwmatnama;
 - 3) 18 jastan: pasport, miynet dáptershesi ya bolmasa sońǵı dáwirde ne menen bánt bolǵanlıǵı tuwralı mákan jayınan maǵlıwmatnama;
 - 4) 14-15 jasqasha: ata-anasınan birinshi ya bolmasa olardıń ornındaǵı qáwenderlerdiń jazba razılıǵı, oqıw ornınan hám densawlıǵı haqqında maǵlıwmatnama, tuwılǵanlıǵı haqqındaǵı guwalıq.
- a) 1, 2, 3, 4; b) 2, 3, 4; d) 1, 3, 4; e) 1, 2, 4.

- a) 10 kalendar kúnlik;
b) 15 kalendar kúnlik;
d) 20 kalendar kúnlik;
e) 30 kalendar kúnlik.

- a) O'zbekiston Respublikasi Konstituciyasining 37-statyasiga kore majburiy miynet qadagan etiledi, makeme basligi erjetpegen ospirimni arzasina qol qoyiwı kerek;

- b) erjetpegen óspirimniń ata-anasınıń ya bolmasa olardıń ornındaǵı adamlardıń razılıǵı bolıwı talap etiledi;
- d) orınlarda qáwenderlik hám ǵamxorlıq mákemeleri menen kelisiliwi kerek;
- e) Miynet nızamshılıǵına kóre direktor erjetpegen óspirimdi jumıstan bosatıw ushın ata-anasınıń ya bolmasa olardıń ornındaǵı qáwenderlerdiń razılıǵın alıwı kerek.

9. Tomendegilerden hákimshilik juwapkerlik túrin kórsetiń.

- a) Járiyma, belgilengen huqıqtan ayırıw, haqın tólew shárti menen biraz zattı alıp qoyıw;
- b) Járiyma, belgilengen huqıqtan ayırıw, tárbiyasın jaqsılaw jumisları, xızmet wazıypasın sheklew;
- d) Sógis;
- e) Járiyma, erkinen ayırıw.

10. "Ań awlaw huqıqınan ayırıw" qaysı juwapkerlik túrine kiredi?

- a) Hákimshilik;
- b) intizamlılıq;
- d) jinayıy-intizamlılıq;
- e) puqaralıq.

11. Eger 14 jaslı erjetpegen óspirim jumısqa júk tasıwshı bolıp alınsa, ol bir waqıttıń ózinde qansha awırlıqtaǵı júkti kóteriwi múmkin?

- a) 10 kg;
- b) 5 kg;
- d) 4,1 kg;
- e) 7 kg.

12. Hákimshilik uslap turıwı neshe saatqa deyin bolıwı múmkin?

- a) kóbi menen 1 saat;
- b) kóbi menen 3 saat;
- d) kóbi menen 24 saat;
- e) kóbi menen 3 sutka.

13. Eger 16 jaslı ya bolmasa 18 jasqa tolmaǵan erjetpegen óspirim júda awır jinayat islese, onda neshe jılǵa erkinen ayırıw múmkin?

- a) 12 jıl;
- b) 15 jıl;
- d) 10 jıl;
- e) Ómirlik erkinen ayırıw.

14. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında hámme puqaralardıń miynet etiwı májbúriy ekenligi aytıp ótilgen statyanı kórsetiń.

- a) 6-statya;
- b) 37-statya;
- d) 41-statya;
- e) bunday statya joq.

15. Nızamnan tıs social háreket ya bolmasa háreketsizlik ne dep ataladı?

- a) Jinayat;
- b) Hákimshilik háreketi;
- d) intizamlılıq háreketi;
- e) Fuqaralıq háreket.

ERJETPEGENLERDİŇ HUQÍQLARÍ HÁM MINNETLERI

- 14 jasqa tolmağan erjetpegenlerdiŇ (kishi jastağı balalardıŇ) yaki qáwenderlikte bolğan puqaralardıŇ nızamlı wákileri — ata-anaları, perzentlikke alıwshılar yaki qáwenderleri jasaytuğın jay erjetpegenler yaki qáwenderlikte bolğan puqaralardıŇ jasaw ornı esaplanadı.
- PuqaralardıŇ óz háreketleri menen puqaralıq huqıqlarına iye bolıw hám olardı ámelge asırıw, ózi ushın puqaralıq minnetlerin júzege keltiriw hám olardı atqarıw uqıbı (qarım-qatnas uqıbı) ol erjetkennen keyin, yaǵnıy 18 jasqa tolgannan soń tolıq júzege keledi.
- 18 jasqa tolmağan neke buzılsa da qarım-qatnas uqıbı tolıq saqlanıp qaladı. Biraq neke haqıqıy emes dep tabılǵanda sud erjetpegen er (hayal) sud belgilengen waqıttan baslap tolıq qatnas uqıbın joıqtanlıǵı haqqında qarar qabıl etiwı mǘmkin.
- 18 jasqa tolmağan erjetpegenler pitimlerdi óz ata-anaları, perzentlikke alıwshıları yaki qáwenderleriniń jazba razılıqları menen dúzgende ǵana haqıyqıy dep esaplanadı.
- 14 jastan 18 jasqa shekemgi erjetpegenler ata-anaları, perzentlikke alıwshıları yaki qáwenderleriniń jazba razılıǵısız tómendegilerdi erkin ámelge asırıwǵa haqlı:
 - óz miynet haqı, stipendiyası hám basqa dáramatlarına iyelik etiw;
 - ilim, ádebiyat yaki kórkem óner shıǵarmasınıń, oylap tabıwdıń yamasa óz intellektual xızmetiniń nızam menen qorgalatıuın (basqa nátiyjesi) avtorlıq huqıqın ámelge asırıw;
 - nızamǵa muwapıq, kredit mákemelerine amanatlar qoyıw hám olarǵa iyelik etiw;
 - mayda tutınıw pitimlerdi, erkin máp kóriwge qaratılǵan, notarial tastıyqlanıwdı yaki mámleket diziminen ótkiziwdi talap etpeytuğın pitimler, nızamlı wákil yaki onıń razılıǵı menen úshinshi shaxs tárepinen qanday da bir maqset yaki erkin iyelik etiw ushın berilgen qárejetlerge iyelik etiw barısındaǵı pitimler.
- 14 jastan 18 jasqa shekemgi erjetpegenler ata-anaları, perzentlikke alıwshıları yaki qáwenderleriniń jazba razılıǵısız tómendegilerdi erkin ámelge asırıwǵa haqlı.

- Суд ата-analardın, perzentlikke alıwshılar yaki qorǵawshılardıń tiykarǵı ótinishleri bolǵanda, olardıń ótinishine muwapıq 14 jastan 18 jasqa shekem bolǵan erjetpegenlerdıń óz miynet haqı, stipendiyası yaki basqa dáramatlarına erkin túrde iyelik etiw huqıqın sheklep qoyıwı yaki bul huqıqlardan mahrum etiliwi múmkin.
- 16 jasqa tolǵan erjetpegen shaxs miynet shártnaması boyınsha islep atırǵan bolsa yaki ata-anası, perzentlikke alıwshıları yaki qáwenderleriniń razılıǵına qaray isbilermenlik penen shuǵıllanıp atırǵan bolsa, ol tolıq qarım-qatnas uqıbına iye deliniwi múmkin.
- Erjetpegenniń tolıq qarım-qatnasqa uqıplı deliniwi — emansipaciya — sudtıń qararı menen ámelge asıladı. Bunday erjetpegen shaxstıń minnetlemeleri boyınsha, tiykarınan ol jetkergeń zıyan aqibetinde kelip shıqqan minnetlemeler boyınsha ata-anası yaki olardıń ornın basıwshılar emes, bálki onıń ózi tolıq juwapker boladı.
- Bala máplerine qarsı bolǵan jaǵdaylardan tısqarı, hárbir bala shańaraqta jasaw hám tárbiyalanıw, óziniń ata-anasın biliw, olardıń ǵamxorlıǵınan paydalanıw, olar menen birge jasaw huqıqına iye.
- Bala óz huqıqı hám nızamlı máplerin qorǵaw huqıqına iye. Balanıń huqıqı hám nızamlı mápleri onıń ata-anası, ata-anası joq bolsa, ata-anasınıń ornın basıwshılar, qáwenderlik hám ǵamxorshı basqarmaları, prokuror hám sud tárepinen ámelge asırıladı.
- Shańaraqta balanıń máplerine tiyisli hár qanday másele sheshilip atırǵanda bala óz pikirin dálillewge, sonday-aq, hár qanday sud oylasıǵı yaki hákimshilik oylasıǵı waqtında sóylewge haqlı.
- Balaǵa at qoyıw ata-ananıń kelisiwine baylanıslı, áke atı — ákesiniń atına qaray beriledi. Balanıń familiyası ata-ananıń familiyasına qarap belgilenedi. Ata-ana túrli familiyalarda bolǵanda ata-ananıń kelisiwine baylanıslı balaǵa ákesiniń yaki anasınıń familiyası beriledi. Ata-ananıń qálewine qaray balaǵa áke yaki ana tárepinen milliy dástúrler boyınsha atasınıń ismi boyınsha familiya beriliwi múmkin.
- Balanıń atı hám familiyası ata-ananıń birgeliktegi arzasına baylanıslı bala 16 jasqa tolǵansha bala máplerin itibarǵa alǵan halda (ákesi yaki anasınıń familiyasına) ózgeriliwi múmkin. 16 jasqa tolǵan balanıń ismi yaki familiyasın ózgertiw tek onıń razılıǵı menen ámelge asırıladı.

- Erjetpegen balalar nızamda belgilengen tártipte sıylıq, miyras túrinde alǵan mal-múlki sonday-aq, jeke miyneti hám isbilermenlik xızmeti nátiyjesinde arttırǵan mal-múlki olardıń menshik múlki esaplanadı.
- Erjetpegenlerdiń jeke paydalanıwındaǵı buyımları (kiyim-kenshek, óndiris quralları, oqıw quralları hám basqalar) olardıń menshik múlki esaplanadı.
- 18 jasqa tolmaǵan shaxslar miynetke baylanıshlı huqıqıy qatnasıqlarda úlken jastaǵı xızmetkerler menen teń huqıqta boladı.
- 16 jastan 18 jasqa shekemgi xızmetkerlerge háptesine otız altı saattan jumıs kúni etip belgilenedi.
- 15—16 jasqa shekemgi shaxslar (dem alıs waqtında islep atırǵan 14 jastan 16 jasqa shekem bolǵan oqıwshılar ushın) ushın háptesine jigirma tórt saattan aspaytuǵm jumıs kúni etip belgilenedi.
- Hákimshilik juwapkershilikke hákimshilik huqıq buzıwshılıq islegen waqıtta 16 jasqa tolǵan shaxslar tartıladı.
- Jinayat islegenge shekem 13 jasqa tolǵan shaxslar juwapkershilikti awırlastıratuǵın jaǵdaylarda qastan adam óltirgeni (JK 97-statyasınıń 2-bólimi) ushın ǵana jinayıy juwapkershilikke tartıladı.
- Jinayat islegen waqıtqa shekem 14 jasqa tolǵan shaxslar tómendegi jinayatlar ushın juwapkershilikke tartıladı:
 - qastan adam óltirgeni;
 - qastan denege artıqsha awır jaraqat jetkizgeni;
 - namısqa tiyiw;
 - mıtájligin zorlıq isletip ǵayrı tábiyiy usılda qandırıw;
 - adam urlaw;
 - basqınshılıq, aldawshılıq, talawshılıq;
 - múlkti qastan oyran etiw yaki oǵan dúzetip bolmas zıyan jetkeriw;
 - azatlıqtan mahrum etiw orınlarınan qashıw;
 - oq atar qural, oq dáriler, partlawshı zatlar yaki partlaw qurılımaların, radiaktiv materiallardı nızamǵa qarsı ráwishte iyelew;
 - temir jol, teńiz, dárya, hawa transportı quralı yaki baylanıs jolların jaramsız jaǵdayǵa keltiriw;
 - transport quralın alıp qashıw;
 - giyabentlik yaki psixotrop zatlardı nızamǵa qarsı túrde iyelew;
 - ayıptı awırlastırıwshı jaǵdaylarda biyzarılıq etiw.

“ÓZBEKSTAN MÁMLEKETI HÁM HUQÍQÍ TIYKARLARÍ” NAN MÁSELELER

1. Mektepti radio qánigeligin iyelew menen tamamlagan oqıwshı zavodqa jumısqa kiriwden aldın zavod oğan neshe saat jumıs waqtı belgilewi lazım degen sorawlardı sheshiw ushın Ózbekstan Respublikası Konstituciyasına mürájáát etti, biraq Konstituciyanı sorawına juwap taba almadı. Jas jumısshı qaysı nızamnan juwap tabıwı mümkin? Konstituciya nege tiykarǵı nızam dep ataladı?

2. Ózbekstan Konstituciyasınıń 9-statyasında jámiyet hám mámleket turmısınıń tiykarǵı máseleleri galaba xalıqlıq talqılawǵa usınıladı, ulıwma dawıs beriwge (referendumǵa) qoyıladı, dep kórsetilgen.

Aytıń, neler ulıwma xalıqlıq dawıs beriw menen sheshiledi?

3. Ózbekstan Respublikası saylandı komandasınıń aǵzası “N” endi ǵana 18 jasqa tolıp, ómirinde birinshi ret saylawǵa qatnasıwı kerek edi. Biraq jarıs ushın basqa qalaǵa ketiwı nátiyjesinde “N” saylawǵa qatnasa almaytuǵınına ókindi.

Aytıńız, “N” saylawǵa qatnasa ala ma? Eger qatnassa, ol óz huqıqın qalayınsha iske asıradı?

4. Respublika Konstituciyası hám mülk haqqındaǵı nızam puqaralardıń jeke menshikke iyeligin bildirdi, turaq jaylar da menshikleştirildi. Bul nızamnan paydalanıp, puqara M. jayınıń bólmelerin ózine qolaylastırıp ózgerte basladı, ayırım diywallardı alıp tasladı, eki bólmenni qosıp úlken bir ójire etti, asxananı balkongá kóshirdi. Úy basqarmasınıń xızmetkerleri “M” ǵa eskertip, barlıq bólmelerdi burınǵı jaǵdayına keltiriwdi buyırdı. Bul jayda basqalardıń da jasawı kerekligin oğan túsindirdi.

Aytıńız, bul jerde kim haq?

5. “M” ismli puqara, Jekke saray rayonlıq prokuraturasına qońsısı “S” óz sherigi menen birge jınayat islewge tayarlıq kórip atırǵanın xabarlaydı. Prokuror tergewshisine “S” ni qamaqqa alıwdı buyırdı.

Aytıńız, prokuror durıs buyırq bergen be?

Tergewshi Konstituciyanıń qaysı statyasına qarsı háreket etken?

6. “A” ismli puqara jumıstan qayıtıp úyine kelse ayırım buyımlarınıń urlanǵanlıǵın bildi, urı usı mákan jayda jasawshı “M” ekenligin anıqlap, onıń esigin buzıp, úyinen mal-múlkin alıp ketedi.

“A” Konstituciyanıń qaysı statyasına qarsı háreket etken? Ol qanday is islegende nızamlı bolar edi?

7. 15 jasar kolledj talabaların kurslasları Shuxrat hám Ağzam tuwılǵan kúnlerine shaqırǵan edi. Stol ústinde 1 shiyshe spirtli ishimlik payda bolǵanın kórgen Batır “Nege spirtli ishimlik qoydıńız, bizge ishiw múmkin emes. Bul ushın járiyma saladı”, — dedi.

— Qoyıń, eger biz kóshede, jámiyetlik ornında ishsek járiyma saladı, al biz óz úyimizdemiz, — dedi Bahadır.

— Ekewińiz de nahaqsız, — dedi Bahram. Bizge spirtli ishimlikler ishiw múmkin emes. Qay jerde ishilse de báribir bul ushın ata-analarımızǵa járiyma saladı. Kim haq?

Kim haq?

8. Álisher toǵayǵa aw mıtıǵın alıp ketti. Toǵaydıń janında ol eki ǵazdı kórip, olardı atıp aldı. Sol waqıtta-aq tártip buzıwshını toǵay baqlawshısı (bajban) uslap aldı hám tiyisli uyımǵa tapsırdı.

Toǵay baqlaw inspekciyası Álisherge toǵay xojalıǵınıń ań awlaw qádelerin buzǵanı ushın tómendegi ilajlardı kórdi:

járiyma 10 000 swm, mıtıǵın mámleket paydasına alıw, atıp alǵan ǵazların alıp qalıw hám 18 000 swm aqsha tólew.

Álisher qay túrdegi jazalarǵa tartıladı?

9. Mektep oqıwshılarınıń bir toparı tábiyattı qorgaw jumısı menen shuǵıllanatuǵın edi. Mekteptiń dógeresindegi suwda zıyanlı nárselerdiń aǵıp atırǵanın kórip, balıqshılıq baqlaw inspekciyasına xabarladı.

Awır aqıbettiń aldın alıw ilajlarınıń tez anıqlanǵanın itibarǵa alıp, zıyanlanǵan materiallardı suwǵa aǵızǵan kárxananıń lawazımlı adamlarına hákimshilik jaza qollanıw menen sheklendi.

Tómendegi hákimshilik jazanıń qaysı birin bul misalda qollanıw múmkin? Eger ayırım puqaralar tárepinen bunday tártip buzıwshılıq bolsa, qanday sharalar qollanıladı?

Eger kóp muǵdarda balıqlar nabıt bolǵan bolsa, kárxana basshı-larına qanday sharalar qollanılar edi?

- A) járiyma;
- B) miynette dúzew jumısları;
- C) D) konfiskaciyalaw.

10. “A” ismli xızmetker jumıstan bosaw haqqında “Óz razılıǵı” menen dep arza jazdı. Aradan bir qansha waqıt ótkennen keyin direktor shaqırtıp alıp, arzanı qayta jazıwdı hám jumıstan shıǵıw sebebin kórsetiwdi talap etti. “A” razılıq bermedi.

Bunday jaǵdayda kim haq?

11. “T” ismli aydawshı óz isine salqın qarawı nátiyjesinde bahalı ásbaptı isten shıǵardı. Kárxana basshısı oǵan sógis beriw menen birge keltirilgen zıyandı ótew, járiyma tólew sharaların kórdi. “T” razılıq bermedi

Hákimshiliktiń háreketi nızamlı ma?

12. Jumıs waqtınıń tamamlanıwına bir saat qalǵanda 17 jasar “M” jumıstan qayıw ushın esikten shıǵa beriste, bólim baslıǵı “ele erte emes pe?” — dep sorap qaldı.

Bólim baslıǵı Ózbekstan Respublikası Miynet kodeksiniń qaysı statyasın biliwi shárt?

13. 16 jasar xızmetker “S” 6 ay islegennen keyin oǵan miynet dem alısın beriwdi basshıdan soradı. Basshısı ele islegenine 6 ay tolmaǵanlıǵın esapqa alıp, miynet dem alısın bermedi.

Basshınıń is-háreketi miynet nızamına qarama-qarsı ma yamasa joq pa?

14. Tórende kórsetilgen xızmetkerlerge qaysı túrdegi jumıs waqtınıń qollanıwı miynet kodeksinde kórsetilgen (qısqartılǵan, tolıq emes?)

- A) awırıw anasına qaraǵan xızmetkerge;
- B) 16 jasar xızmetkerge;
- C) jas balalı xızmetkerge;
- D) zıyanlı jumıstaǵı xızmetkerge;
- E) óndiristen qol úzbey oqıytuǵın xızmetkerge.

15. Cex başlıgı 16 jasar jumısshını jumıs waqtınan tısqarı islewi haqqında buyırıq berip, eki hápte islewin soraydı. Biraq jumısshı razılıq bermeydi. Cex başlıgı oğan sógis járiyaladı.

a) bul jaǵdayda cex başlıgınıń háreketi nızamlı ma?

b) nızamlı bolmasa jumısshı qay jerge múráját etiwı múmkin?

16. “F” ismli puqara bir neshe kún dawamında óz úyiniń aynasınan eki óspirimniń qońsısı mashinasınıń dógereginde aynalanshıqlap júrgenin kórdi. Kúnlerden bir kún qońsısınıń mashinasınıń eki dóńgeleginiń urlanǵanlıǵın bilip qaldı. Qońsısınıń: “Kim urladı eken?” — degen shawqım-súrenine “F”: “Kim bolatuǵın edi, mine sol eki óspirim urlaǵan”, — dedi.

“F” haq pa? Eger ol gúmanlanǵan bolsa, kimge múrájáát etiwı kerek edi.

17. Sháwkettiń ákesi úzliksiz araq ishetuǵın bolıp qaldı. Bir kúni ol 8-klasta oqıytuǵın balasın májbúrlep, araq ishkizdi. Sháwkettiń kózi tınıp, awzı ashıp, shıdamastan kóshege qashıp ketti. Onı kórgen miliciya xızmetkeri is júrgiziw jazba dápterine onıń tártip buzǵanlıǵın kórsetti. Erteńine Sháwkettiń ákesin miliciya bólimine shaqırtıp, jazalaytuǵının ayttı. Sháwkettiń ákesine qanday jazba sharası qollanıladı?

Qanday tártip buzıwshılıq boldı?

18. Kempir apasınıń basqa elge kóship ketiwine baylanış 12 jasar aqlıǵına turaq jaydı sawǵaǵa berdi. Aqlıǵı ol jaydı qanday da bir nársege almasırtmaqshı boldı. Almasırtıwǵa haqı bar ma? Puqaralıq nızamı bul huqıqıy qatnastı nızamlı dep bile me?

A) awa, haqılı, ol múlkiyesi;

B) joq, ele ol 18 jasta emes.

АЙЎРИМ YURIDIKALIҚ ATAMALARDIՆ TՄSINDIRME SՈՂLIGI

ЎDILLIK — arapsha “adalat, tuwrılıq, rás góylik” mánilerin bildiretuğın túsiniк bolıp, belgili organiniн huqıqtı qorğaw boyınsha xızmetin ańlatadı.

ADVOKAT — (lat.) ayıplanıwshınıн qorğawshısı, sudta qanday da bir adamnıн isin alıp barıwı, huqıqıy máseleler boyınsha másláhátler beriwshi yurist.

ЎLIMENT — miynetke jaramsız bolıp, ayırıqsha úy-ruwzigershiligin júrgizilip atırған shańaraq aғzalarına jaqın adamları tárepinen tóle-netuğın napaqa.

AMNISTIIYA — sudlanganlardıң bir bólimin nızam tiykarında tolıq yamasa az gána waqıtqa azatlıqqa shıǵarıw.

APPELYACIIYA — shağım etiw, narazılıq bildiriw.

AUDITOR — kommerciyalıq banklerdiң jumısın tekseriw wákilligi.

AYÍP — jámáát tártip-qağıydaları hám minez — qulıq normalarına qarsı orınsız is-háreket.

AYÍPLANÍWSHÍ — jinayatlı juwapkershilikke tartılıwshı adam.

ALDAWSHÍLIҚ — aldaw hám basqa jollar menen ózgelerdiң múlkin nápsiqawlıq maqsetinde iyelew.

ANT — ant ishiw bir nárseni orınlawğa rásmiy yamasa saltanatlı túrde wáde beriw, sadıq bolıw.

BIYLIK — mámleketti basqarıw hújjetleri túrleriniң biri.

BIYZARÍLIҚ — jámiyetlik tártip qádelerine bilqastan húrmettsizlik kórsetip, urıw-tayaqlaw, denesine jaraqat salıw.

BASQÍNSHÍLIҚ — ózgeniң múlkin talaw maqsetinde hújim shólkemlestirip, denesine jaraqat salıw.

DÁMEGÓYLIK — materiallıq mápgóylik, ashkózlik, dúnya arttırıw jolında islegen jinayıy háreket.

BAYANLAMA — qanday da bir waqıya, hádiyse yamasa bolған jağdaydı tastıyıqlaw, oған gúwalıq beriw maqsetinde bir neshe adamlar tárepinen dúzilgen hújjet.

DEMALÍW WAQTÍ — xızmetker miynet wazıypaların onnlawdan bos bolған hám bunnan ol óz ıqtıyarı menen paydalanıwı múmkin bolған waqıt.

DAWA — óziniң puqaralıq huqıqın qorğaw haqqında sudqa qılınған arza.

DEKLARACIIYA (lat.) — arza, dáramatı hám baylıqları haqqında salıq tólewge tartılған adamnıң arzası.

EKSPERTIZA — belgili bir máselelerdiń ekspertler tárepinen tekserilip úyreniliwi.

EKSTERNAT (lat.) — sırtqı, jat, oqıw jurtında tikkeley oqımaǵan adamlar ushın oqıw kursı boyınsha imtihanlar tapsırw ushın belgilengen tártip.

EMANSIPACIYA (lat.) — jábir-zulımnan, ǵárezsizlikten, diniy isenimlerden qutılıw, teń huqıqlıqqa erisiw, azatlıqqa shıǵıw.

PÁRMAN — mámleket basshısı tárepinen shıǵarılatuǵın hújjet.

PARÍZ (arab) — minnet, minnetleme, barlıq musulmanlardıń orınlawı shárt bolǵan talaplardı hám normalardı bildiretuǵın diniy-huqıqıy kategoriya.

GÚWA — bolǵan waqıyanı óz kózi menen kórgen, bilgenlerin aytıp beriw ushın sudqa shaqırılǵan adam.

HÚJDAN ERKINLIGI — bul puqaralardıń hár qanday dinge iseniw yamasa hesh bir dinge isenbew huqıqı.

HÚKIM — ayıplanıwshıǵa jaza beriw yamasa onı aqlaw haqqında shıǵanǵan sudtıń sheshimi.

HUQÍQ — mámleket tárepinen belgilengen hám qorǵalatuǵın nızam-qádeler sisteması.

HUQÍQÍY QATNAS — qatnasıwshılardıń huqıq hám minnetlerin belgileytuǵın, nızam normaları menen tártipke salınatuǵın jámiyetlik qatnas.

INAM — shaxstıń ózge shaxs paydasına óz mülkin bıypul beriw haqqındaǵı shártname.

JAZA — huqıqbuzıwshı dep tabılǵan adamǵa mámleket tárepinen sud húkimi menen qollanılatuǵın, belgili bir huqıq hám erkinliklerden ayırıwdan ibarat májbúrlew sharası.

JÁBIRLENIWSHI — jınayatlı háreket nátiyjesinde zıyan kórgen shaxs.

JÁRIYMA — ayıplanıwshıdan mámleket esabına nızamda belgilengen muǵdarda pul óndiriwi bolıp esaplanadı.

JEKE BIYLIK — sud procesi dáwirinde húkim menen bir waqıtta shıǵarılatuǵın qarar.

JUWAPKERSHILIK — orınsız háreketi ushın juwap beriwdi talap etetuǵın jaǵday.

JÍNAYAT — nızam menen qadaǵan etilgen jazaǵa ılayıq, jámiyetlik qáwipli qılmıs (háreket yamasa háreketsizlik) jınayat esaplanadı.

KODEKS (lat.) — huqıqtıń qanday da bir tarawına tiyisli nızam-qádeler toplamı.

KONSTITUCIYA (lat.) — dūzilis, mámlekettiń tiykarǵı nızamı. Ol mámlekettiń jámiyetlik-siyasiy, mámleketlik dūzilisi, uyımlar sisteması, puqaralardıń tiykarǵı huqıq hám minnetlerin kórsetedi.

KONTRABANDA — (kontr hám banda) mámleket shegarasınan jasırın túrde, salıq (bajı) tólemesten tovar alıp kiriw.

KONVENCIIYA (lat.) — pitim, kóp táreplemeli xalıq aralıq shártname túrleriniń biri.

LICENZIYA (lat.) — erkinlik, huqıq, ruqsat beriw. Máselen, oylap tabıw ushın beriletuǵın texnikalıq hújjet, sawda-satıq penen shuǵıllanıw ushın beriletuǵın ruqsatnama.

MIYRAS — qaytıw bolǵan adamnıń mülkiniń óz tuwısqanlarınıń hám basqa jaqın-juwıqlarınıń iqtıyarına ótiwi.

NOTARIUS — notariallıq häreketlerdi ámelge asırıwshı lawazımlı adam, mámleket wákili.

NÍZAM — mámleketlik hákimiyattıń joqarǵı uyımı tárepinen belgilengen tártipte qabıl etiletuǵın normativlik hújjet.

OBLIGACIYA — bahalı qaǵazdıń túri bolıp, onıń iyesi burın belgilengen muǵdarda jıllıq dáramat alıp turadı.

PARITET — (latin) teńlik, túrli mámleketlerdiń pul birligi yaki awırlıq ólshemlerindeki teńsalmaqlılıq.

PATENT — belgili bir múddet dawamında qanday da bir jumıs penen shuǵıllanıw ushın berilgen sheksiz hújjet.

PENYA — minnetlemeni óz waqtında orınlamaǵanı ushın beriletuǵın sankciya, tólenetuǵın summa.

POSHLINA — mámleket hám basqa uyımlar tárepinen orınlanatuǵın mashqalalar ushın óndiriletuǵın aqsha jıyımı.

QASLÍQ — ayıptıń túrleriniń biri. Bunda jınayatshı óz qılmısınıń jámiyetlik qáwipli ekenligin túsinedi, zıyanlı aqıbetlerin kóredi hám oǵan sanalı túrde qol uradı.

ORÍNBASARLÍQ — kárxanalarda tiykarǵı jumıs penen birge, basqa pullı lawazımda islew.

QÍDÍRÍW — tergew, sorastırıw uyımı hám ishki isler uyımları tárepinen jasırınıp júrgen ayıpkerdi, jazadan qashqan tutqındı, dereksiz joǵalǵan adamdı tabıwǵa qaratılǵan ilajlar jıyındısı.

REPLIKA (lat.) — tákirarlayman, juwap beremen. Qaǵıtpa, qısqa tartıs, qarsılıq, juwap. Máselen, sud procesinde aqlawshı menen qaralawshı ortasındaǵı qarsılıqlar.

SANKCIYA — huqıq buzıwshıǵa mámleket tárepinen qollanılatuǵın saqlıq sharası.

SESSIYA (latin) — májlis, keńes, wákillikli organlarınıń shólkemlestiriwshi huqıqıy xızmet túri.

SUBSIDIYA (lat. subsidium) — járdem, mámleketlik byudjet esabınan jergilikli hákimiyat uyımları, yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge beriletuǵın járdem.

SORAW — tergewde, sorastırıw hám sud májilisinde shaxstan kórsetpe hám túsiniq alıw quralı.

TERGEW — qanday da bir waqıyanıń sebebi hám ayıpkerdi anıqlawǵa qaratılǵan jumıs.

TERRORSHÍLÍQ AKT — mámlekettiń qáwipsizligine qarsı, konstituciyalıq dúzim tiykarlarına qarsı qaratılǵan jinayat.

TÓRESHI — tárepler ortasındaǵı kelispewshiliklerdi sudsız sheshiwshi, jarastırıwshi, qalıq bahalawshi.

ULÍWMA MÚLK — nızamlıqqa muwapıq eki yamasa onnan artıq adamǵa tiyisli mülk.

ULÍWMA SAYLAW HUQÍQÍ — nızamda belgilengen jasqa jetken barlıq puqaralar hákimiyattıń wákillikli uyımlarına bolatuǵın saylawlarǵa qatnasıw huqıqın beretuǵın saylaw huqıqı sisteması.

WÁSIYATNAMA — mal-mülkti miyrasxorlarına ótkeriw haqqındaǵı wásiyattıń teksti jazılǵan hújjet.

YURIDIKALÍQ (HUQÍQÍY) AKT — mámleketlik uyımlar, lawazımlı adamlar tárepinen óz wákillikleri sheginde shıǵanlatuǵın biylik.

YURIDIKALÍQ (HUQÍQÍY) JUWAPKERLIK — jazǵa tartıw, yuridikalıq minnetlemelerdi buzǵan adam, ayıpkerge nızamda názerde tutilǵan sankciyalardı qollanıw.

YURIDIKALÍQ (HUQÍQÍY) FAKTLER — huqıq hám minnetlemelerdi júzege keltiriw, ózgertiw yamasa biykarlaw menen baylanıslı jaǵdaylar.

YURIDIKALÍQ (HUQÍQÍY) TÁREP — puqaralıq huqıqları hám minnetlemeleriniń konkret subiekti.

YURISTKONSULT (lat.) — yurist, kárxana hám mákemelerde yuridikalıq máseleler boyınsha konsultant sıpatında isleytuǵın qánige.

SHÁRTNAMA — eki yamasa bir neshe adam ortasındaǵı óz-ara minnetlemelerdi belgilew, olardı ózgertiw yamasa biykar etiw haqqındaǵı kelisim.

SHAXS QOL QATÍLMASLÍǴÍ — puqaralardıń konstituciyalıq jeke huqıq hám erkinliklerinen biri.

SHIRKET — qanday da bir isti birgelikte ámelge asırıw maqsetinde birlesken adamlardıń birge islesiwı, joldaslıq shólkemi.

MAZMUNÍ

Sabaqlıqtan paydalanıw boyınsha ulıwma kórsetpeler.....	3
1-tema. Ózbekstan respublikası - Ğárezsiz mámleket	4

I BAP

SHAXS, JAMIYET HÁM MÁMLEKET

2-tema. Shaxs.....	10
3-tema. Jámiyet.....	15
4-tema. Mámleket.....	20
5-tema. Mámleket funkciyalari	25
6-tema. Mámlekettiń basqarıw forması	30
7-tema. Mámlekettiń dúzilis forması.	35
8-tema. Siyasiy tártip (rejim). Mamleket organlari. Mamleket mexanizmi	40
Bap boyınsha testler	46

II BAP

PUQAROLÍQ JÁMIYETI HÁM HUQÍQÍY MÁMLEKET

9- tema. Puqaralıq jámiyet	48
10-tema. Huqıqiy mámleket.....	53
Bap boyınsha testler	58

III BAP

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNDÁ MÁMLEKET BASQARÍLÍWÍNÍN SHÓLKEMLESTIRILIWI

11-tema. Ózbekstan Respublikasında mámleket basqarıwı	60
12-tema. Ózbekstan Respublikası Prezidenti	65
13-tema. Ózbekstan Respublikasında nızam shıǵarıwshı organ.....	70
14-tema. Ózbekstan Respublikasınıń atqarıwshı hakimiyat organlari.....	75
15-tema. Ózbekstan Respublikası sud sisteması	80
Bap boyınsha testler ..	86

IV BAP
ÁDEP-IKRAMLÍLÍQ HÁM HUQÍQ. HUQÍQÍY QATNASÍQLAR

16-tema. Ádep-ikramlilíq hám huqíq	90
17-tema. Huqíq normaları.....	95
18-tema. Huqíq tarawları	100
19-tema. Huqíqıy qatnasıqlar	105
20-tema. Ózbekstan Respublikasınıń nızam derekleri.....	110
21-tema. Huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyat.....	115
Bap boyınsha testler	121

V BAP
HUQUQBUZARLÍQ HÁM YURIDIKALÍQ JUWAPKERLIK

22-tema. Huqıqbuzarlıq.....	124
23-tema. Yuridikalıq juwapkershilik	129
24-tema. Huqıqtı qorǵawshı mámleket organları.....	134
25-tema. Ádillik ministrliǵı. Advokatura hám Notarial mákemeler	140
26-tema. Qurallı kúshler hám jaslardı áskeriy watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw	146
Bap boyınsha testler	152

VI BAP
ERJETPEGENLERDİŇ HUQÍQLARÍ, MINNETLERI

27-tema. Puqaralıq nızamshılıǵında erjetpegenlerdiń huqıqları	154
28-tema. Jınayat nızamshılıǵında erjetpegenlerdiń huqıq hám minnetleri	159
29-tema. Shańaraq nızamshılıǵında erjetpegenlerdiń huqıq hám minnetleri	164
30-tema. Miynet nızamshılıǵında erjetpegenlerdiń huqıqları	169
Bap boyınsha testler	175
Erjetpegenlerdiń huqıq hám minnetleri	178
“Ózbekstan mámleketi hám huqıqı tiykarları”nan máseleler	181
Ayırım yuridikalıq atamaların túsindirme sózligi.	185

K—21

O‘zbekiston davlati va huquqi asoslari: 8-sinf
uchun/Mualliflar guruhi; Mas’ul muharrirlar:
— T:, 2019 — 192 b.

ISBN 978-9943-5874-9-6

**OMINA ABDURAHIMOVNA KARIMOVA
NARGIZA QAMARITDINOVNA ISMATOVA
SHUHRATBEK ERGASHEVICH SARIQOV
OMINA ERGASHEVNA AMANOVA**

O‘ZBEKISTON DAVLATI VA HUQUQI ASOSLARI

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi
umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8- sinf o‘quvchilari
uchun darslik sifatida tavsiya etgan*

(Qoraqalpoq tilida)

"Huquq va Jamiyat" nashriyoti, 2019,
Toshkent, Yunusobod 6, Jumamasjid ko‘chasi

Muharrir

Sh. Dadasheva

Texnik muharrir

A. Umarova

Bosh dizayner

"H&J" jamoasi

Sahifalovchi

D. Iskandarbekov

Litsenziya AI №022, 27.10.2018 yil.

Bosishga ruxsat etildi 20.08.2019 y. Bichimi 70×90^{1/16}. «Tayms» garniturası. Kegli 11. Ofset
usulida bosildi. Bosma tabog‘i 12.

Adadi 12 905 nusxa. 19-10 sonli buyurtma.
Shartnoma №21/01

"Huquq va Jamiyat" nashriyoti matbaa bo‘limi.
Toshkent, Yunusobod 6, Jumamasjid ko‘chasi.
Guvohnoma №10-2750, 13.06.2017 yil

Ijaraga berilgen sabaqlıqtıń jaǵdayın kórsetiwshi keste

T/n	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılınıń juwmaǵında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegishe bahalawǵa muwapıq toltırıladı:

Jaqsı	Sabaqlıqtıń paydalanıwǵa birinshi berilgendegi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw hám sıızılar joq.
Qanaatlanarlıq	Muqaba jazılǵan, bir qansha sıızılıp, shetleri jelingen, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlıq ońlangan. Kóshken betleri qayta ońlangan, ayırım betleri sıızılǵan.
Qanaatlan- dırmaydı	Muqaba sıızılǵan, ol jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq qanaatlandırsızılıq ońlangan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sıızıp boyap taslangan sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.